Олесь Гончар

Собор

ОЛЕСЬ
ГОНЧАР

СОБОР

Олесь Гончар

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

СОБОР

РОМАН

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1989

ББК 84Ук7-44
Г65

Як живе сучасна людина, який її духовний світ, як ставиться вона до великих набутків свого народу, до скарбів народної культури, з якими духовними надбаннями йде в свій завтрашній день — все це знаходить художнє відтворення в романі видатного українського радянського письменника. Твір, що й сам став жертвою застійних явищ у суспільстві (після першого видання переслідувався і замовчувався майже двадцять років), спрямований проти духовного браконьєрства й безпам'ятства, кар'єризму й пристосуванства. В романі читач відчує щире вболівання за збереження навколишнього середовища, чистоту людських душ.

Книга наснажена духом гуманізму й характерним для нашого часу прагненням людей до інтернаціонального єднання.

Как живет современный человек, каков его духовный мир, как относится к великим достояниям своего народа, к сокровищам народной культуры, с какими духовными приобретениями идет в свой завтрашний день — все это находит художественное отображение в романе выдающегося украинского советского писателя. Произведение, само ставшее жертвой застойных явлений в обществе (после первого издания преследовалось и умалчивалось почти двадцать лет), направлено против духовного браконьерства и беспамятства, карьеризма и приспособленчества. В романе читатель ощутит искреннее стремление сохранить окружающую среду, чистоту человеческих душ.

Книга проникнута духом гуманизма и характерным для нашего времени стремлением людей к интернациональному единению.

Редактор *Н. М. Кравченко*

Г $\frac{4702640201-008}{М205(04)-89}$ 71.а 89

ISBN 5-308-00521-4

I

У жодній енциклопедії світу не знайти нам цієї Зачіплянки. А вона є, існує в реальності. Без звички навіть трохи дивно звучить: Зачіплянка. Хтось колись тут за щось зачепився. І так пішло. В давні, в дозаводські часи було, кажуть, на цьому місці велике село, що робило списи запорожцям. І коли мандрували козаки на Січ, то завертали сюди, щоб запастися списами. Отоді, може, котрийсь козак і зачепився тут за якусь молодицю, поклавши початок династії.

Живуть на Зачіплянці здебільшого праведні люди, або, як Микола-студент сказав би, правильні. Роботяги. Металурги. Ті, чиє життя розбите на зміни, денні і нічні. З одного краю селища сага блищить, з другого — облуплений собор біліє. Старовинний, козацький. А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятриво домен, вулканиться червоно. Там народжується метал. Небо тремтить і глибшим стає щоразу, коли металургійний виплескує заграви, бурхаючи з крутого берега лавою розпечених шлаків.

Буре небо над містом, бурі дими.

Опівночі, коли промчить, прошурхоче велосипедами нічна зміна у бік заводів, і, зморена денними клопотами, Зачіплянка нарешті поринає в сон, і висне над нею з просторів неба місяць зеленорогий, собор стоїть над селищами в задумі один серед тиші, серед світлої акацієвої ночі, що більше навіть не на ніч схожа, а на якусь, сказати б, антиніч. Вона тут незвичайна, ця антиніч, вона мовби зачаклована видивом собору, заслухана німої музики його округлих, гармонійно поєднаних бань, наростаючих ярусів, його співучих ліній. Для неї, зачаєної в бажанні розгадати дивні якісь загадки, розшифрувати тайнописи віків, собор ще повен далекою музикою, гримить обвалом літургій, перелунює православними месами, піснеспівами, шепоче жагою спокут, він ще повен гріхами, в яких тут каялись, і сповідями, і сльозами, і екстазом людських поривів, надій...

Заводи дають плавку, і, мов над вулканами під час виверження, заграви бурхають у небо, і вся глибінь його,

враз оживши, починає дихати, пульсувати; відблиски неба грають ночами на стінах собору, на його верхах.

Якщо в такий час повертається з інституту Микола Баглай, студент металургійного, то він, ясна річ, зупиниться на майдані і за звичкою послухає собор, його мовчання, послухає оту не кожному доступну «музику сфер». Зачувши людину, замушкотить на соборі плавнева лелека, що вимостила собі гніздо в риштованні, обкинутому довкола однієї з бокових бань. Тільки став, задер голову — уже занепокоїлась, заворушилась, чи загравою розбуркана, чи за лелечат тривожиться, щоб не повипадали з гнізда. Підвелася над гніздом, і між плавкими обрисами куполів вимальовувався ще один обрис — граціозний, на високій нозі силует.

Стоїть птаха, поглядає з соборної висоти на улюблену свою з жабенятами сагу, що віддалік поблискує при місяці плесом, озирає сріблясті шатра акацій, що окутали Зачіплянку густим медвянистим духом.

Материзна все тут, предківщина студентова. Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів і над заколисаною в місячнім сяйві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійна ясність собору. Вночі собор ніби ще величавіший, ніж удень. І ніколи не набридає студентові на нього дивитись. Один із тих велетів тисячолітніх, що розкидані по всій планеті, — то мов похмурі цитаделі стоять з щілинами вікон-бійниць, то стрілчастими шпилями десь черкаються хмар, то в розлогих опуклостях бань відтворюють образ неба... Серед людських поколінь, серед текучих віків височать незрушно, оклечавши себе символами-оздобами, кам'яними химерами, вкарбувавши в собі пристрасті епох. І коли ті, далекі, прийдущі, вифинувши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, безсумнівно, будуть... собори! І вони, інозоряні, теж стануть дошукуватись тайни пропорцій, ідеального суголосся думки й матеріалу, шукатимуть ніким досі не розгадані формули вічної краси!

Так буде, студент певен цього.

Безвітряно, і коксохімівського диму сьогодні не чути. Медом акацій пахне зачіплянська вуличка Весела. Шпоришем затяглась під парканами, а посередині пухкий килим пилюки, і по ньому легко пахкають студентські,

розбиті на тренуваннях, кеди. Хоч ніде ще хлопець і не літав, а йде по зачіплянському килиму, мов космонавт...

Для нього, для Баглая-молодшого, тут епіцентр життя. Тут чутніше, ніж будь-де, промовляє до тебе навколишній світ своєю мудрою нічною тишею, химерною рослинною в'яззю на відбілених місяцем шлакових стінах. Вночі при місяці більше, ніж удень, вражає тебе оце розкошисте зачіплянське барокко кетяжистих акацій та виноградного буйнолистя. Все змінилося, розрослось, переплелось, і в усьому, в єдності всього — гармонія. І самий смисл буття чи не в тому, щоб пити красу цих ночей, жити у мудрій злагоді з природою, знати насолоду праці й поезію людських взаємин? І щоб навчитися цим дорожити, відчути потребу все це берегти... Спочиває Весела, натрудившись, нагаласувавшись за день, розметавши натовпи своїх сірих, канючливих клопотів. Міцно спить під наркозом акацій, що аж до відчинених вікон звисають своїм рясним сріблястим суцвіттям. Не видно ні веранд, ні парканів, ні нужників — все повите нічними фантазіями акацій, химер'ям тіней. Тиша, сон і цвіт. Щось є чаклунське в таємничості нічного цвітіння, в місячнім мареві й тиші цих світлих акацієвих ночей. Все у спочинку, тільки дихають повно легені неба та височить над селищем собор, чатує зачіплянські сни й сновидіння.

Повагом чвалає Баглай-студент у своєму трикотажному спортивному костюмі, щось намугикує йдучи. Запізнілий гук чути десь на Клинчику, йому відгукнулося на Циганівці чи на Колонії, хочеться й студентові гогокнути на всю горлянку, та, проте, совісно, люди ж сплять, тому й далі тільки впівголоса мугиче щось незрозуміле Зачіплянці, як і його інтеграли.

Крім Баглая-молодшого, є ще Баглай-старший, що за свій темперамент та задерикуватість раніше був знаний на селищах як Іван-дикий, Іван-рудий, а з певного часу відомий більше як «отой Баглай, що в Індії», або просто Віруньчин Іван. Зійшлися характерами Іван та Вірунька. Живуть душа в душу, біля їхнього двору, як знак ідилічної згоди в сімействі, під навислим цвітом акацій — лавиця чепурненька, зручна, з бильцем. Лавка, можна сказати, історична. Невдовзі після одруження Іван власноручно змайстрував її, щоб можна було вийти увечері й посидіти при тихих зорях з молодою дружиною в парі. Вгадав, видно, Іван вибрати місце: якраз там,

може, лавку спорудив, де пращури колись сиділи на колодках. Бо як вечір, так і збіговисько біля лавки, з усієї вулиці — сюди, наче їм тут каша закопана. Цілий вечір товчуться під вікном, на гітарах бренькають. Доки Іван був дома, не раз вулицю розганяв, в самих трусах вискакував, сухоребрий, закудланий зі сну, витрішкуватий, злий:

— Ану, киш мені звідси, гайдуряки, варакути! Як ви мені вбринькались! Після зміни й відпочити не дають.

Сьогодні розжене тих бренькачів, а завтра вони знов тут, знов бренькають, регочуть під вікнами, ніби навмисне випробовуючи Іванів терпець та оту його «дикість», коли від найменшого доторку чоловік уже завівся, уже спалахнув, як порох.

Здавна відомо, що заборонений плід — найсолодший. Живе за Баглаями, у бік саги, Ягор Катратий, запеклий садолюб. Одного літа, коли в садку його виноград наливався гронами, намислив старий поставити над кущами електропастуха. Тільки шарпне яке-небудь шпаченя за кущ — уже і «есть контакт!», уже деренчить дзвінок у дідовій хаті,— вискакує розкошланий господар по тривозі. Звичайно, після цього навіть ті, кого раніше й не приманював Ягорів садок, тепер не минали нагоди потрясти кущі — цілу ніч дзвінок у хаті не змовкав. Довелося відмовитись старому від своєї раціоналізації. Те ж саме і з Івановою лавкою.

Зараз лавка вільна,— чи не тому й вільна, що господаря в хаті нема, що нікому вискакувати та полохати? Сама наче запрошує: сядь, студенте, відпочинь після трудів праведних! Навіть можна прилягти на лавці горілиць та ще й тут помугикати до нічних світил.

Тільки-но студент розлігся, відчувши себе в блаженстві супокою, як у відчиненім вікні з'явилася заспана Вірунька. Кругловида, повноплеча, злягла на підвіконня, білою пазухою до місяця світить.

Дивацтва контрактованого студента Вірунці добре знайомі, це ж тільки Микола має звичку о такій порі, не добрівши додому, розлягтися горічерева на чужій лавці й виспівувати до зірок...

— Ловко ж ти вмостився,—подає Вірунька голос із вікна.—І співаєш гарно, тільки якби замовк, було б ще краще... Дітей мені побудиш.

— Мовчу. Співати заборонено. А думати?

— Нагнала якась уже думок?

— Ні, думки мої іншого характеру.
— Якого ж саме, коли не секрет?
— Обмислюю, Вірунько: чи не записатися мені в секцію класової боротьби?
— Це щось нове.
— Об'яву таку в нас біля деканату вивішено: «Записуйтесь у секцію класової боротьби»... в розумінні к л а с и ч н о ї тобто.
— Грамотії...
Вірунька тихо сміється. Білі яблука щік поблискують, і плечі біліють, купаючись в місячнім молоці, і здається — пахне від неї молочно. Давно не доярка, а й досі від Віруньки молоком наче пахне, як тоді, коли Іван уперше привів її на Веселу. Водив та все показував їй, вихваляючись, викрикував гордовито: «На нашій вуличці анонімок не пишуть!..» Розкохалась, розповніла в щасливім заміжжі, в идилії шлюбу, хоча на роботі їй доводиться нелегко, в тій гуркотняві шихтового двору, де Вірунька не перший рік висиджує зміну за зміною в кабіні свого крана. В цеху її називають ас машиніст. Тільки там обличчя її завжди в респіраторній масці, яку вона не скидає протягом усієї зміни, щоб не отруюватись їдкою пилюкою агломерату. Мов королева, возсідає Вірунька десь аж у піднебессі цеху, десь там торкає пальчиками залізну гриву свого велетня крана, і він, покірний найменшому її порухові, пересувається куди треба, з гуркотом загрібає тонни іржавого брухту, переносить в повітрі і з ще більшим гуркотом — у мульди, в мульди! На вічних протягах, в ядучій пилюці, у скреготах заліза — таке її життя в чорній, літаючій над пеклом шихтового двору кабіні... А тут біленька кабіна її хати пливе у пахощах акацій, і сюркотливий коник десь із бур'янів тче і тче передовій кранівниці свою нічну поему... І так цілу ніч. І зорі галактик із глибин всесвіту цілу ніч прислухаються, як зачіплянські коники цвірчать...
— Чула, Вірунько, що нібито одержано сигнали якоїсь далекої зірки... Астрономи зафіксували: кожних сто днів регулярно повторюється, блимає із всесвіту таємничий радіомаяк... З якоїсь, може, позаземної цивілізації... Озиваються, стукають у двері...
— Ще їх нам не вистачало... Хоча це ти, мабуть, вигадав.
— Вірунько, а що тобі собор наш говорить?
— Отой облуплений? Не чула, щоб він говорив.

— А ти вслухайся. Не так вухами, як душею...

— Моїй душі є до кого дослухатися: Івана оце знову вві сні бачила... Наче дно ковша прогоріло! Тільки підняли його, а дно — хрясь, метал розлився по цеху, вже й кран мій горить, залізо горить, а Іван стоїть, ні з місця!.. Я йому гукаю, щоб тікав, а догукнути не можу: наче горло мені забили доломіти та магнезити... Згориш, Іване, кричу, рятуйся ж! Від скрику свого й прокинулась... До чого б цей сон?

— Факіром Іван повернеться, йогом. Босий по розпеченім шлаку ходитиме.

— І нащо я його туди пустила? Ніколи більше самого не відпущу. На край світу посилатимуть, і я з ним... Бо так і життя зійде...

Смуток розлуки в голосі її, спрага чекання. Весь світ для неї повитий Іваном. Витворила собі його культ, та так, що нікому й розвінчати не вдасться. В інших чвари бувають та бійки, по судах та комітетах бігають, а в них злагода, доброжиток, неохололе кохання. Вже й діти школярчата, а вона все викрасовується перед своїм Іваном, як дівчина. Щоразу біжить у заводський парк, коли він там чергує, з дружинниками. Можна подумати, що з ревнощів бігає за Іваном назирці, а вона себе ревнивою не вважає: просто очам любо дивитись, як Іван у парку із червоною пов'язкою на рукаві, суворий, безстрашний, веде свій заводський патруль! Хміль миттю проходить у п'янюг, коли забачать Івана Баглая, різні вишкребки в кущі сахаються, бо сьогодні чергують мартенівці, то ж он рудий Іван із своїми дружинниками йде!.. Дарма що рудим називають, а серце в нього ніжне, справедливе, за те й покохала. Іноді і вночі кинеться, наче таксі біля двору загуло, фари сяйнули... Приїхав! Аж ні, то просто плавку дають. Для кого рудий та дикий, а Віруиька ніяк не шкодує, що обрала такого, щораз проймається гордістю, коли на заводі мова заходить про Івана: такий майстер сталеваріння! Віртуоз своєї справи... І ніяких тріщин у душі: який у житті, такий і на роботі — гарячий, нестримний, звідси і вміння, сталеварський талант... Я, каже, тільки до печі підходжу і вже грудьми чую, що там і як! Для Віруньки він перший серед усіх чародійник печей, недаремно саме на ньому зупинилися, коли заводських відбирали в Індію. І хоч не дивина тепер на селищах почути: той на Асуані, той в Афганістані, однак Віруньці здається, що тільки

її Іванові випала така честь — українських металургів десь аж у Бхілаї представляти, в тому жаркому штаті Мадх'я-Прадеш...

— Буде ж сюрприз: приїде братуха, а собору нема...

— Як це нема? — здивувалась Вірунька.

— Зносити збираються.

— Вперше чую. Мені до нього, правда, байдуже, але дивно, щоб отак, людей не спитавшись... Та це вигадки, мабуть.

— Не вигадки. Якщо вже він став на заваді чиїйсь кар'єрі...

— Носишся ти, Миколо, з своїм собором, як із писаною торбою... Скажи краще, коли ти матері невістку приведеш? Уже ж, мабуть, є якась, що на шпильках?

— Ні, Вірунько, поки що без цього.

— Так трудно вибрати до душі?

— А думаєш — легко?

Наче щоб розсмішити Віру, Микола розповів, як вони пішли з хлопцями в суботу на танці, на оті самі твісти, що їх Вірунька не визнає. Під кінець вечора один якийсь тип, дегенерат кривоногий, відкликає їхню компанію вбік, пропонує пошепки: «Дєвочек треба? Можу влаштувати...»

— Та не подонок? — Ще й зараз обурюється Микола.— Хотілося йому по тикві дати, та передумали: навіщо руки бруднити?

— Треба було його відвести в штаб дружини,— строго зауважила Вірунька.— Там для таких добра мітла приготована.

Віруньку час від часу теж можна бачити в парку в дружинницькому патрулі — записалася після того, як провела на Бхілаї свого Івана, грозу паркової хуліганви. Студент, правда, іронізував з цього приводу: вдома город неполений, діти на бабиній шиї, а вона, підтримуючи Іванів престиж, з порушниками громадського порядку бореться.

— Кажуть, Вірунько, всі патрулі перед тобою навитяжку?

— Смійся, смійся. А мені не до сміху, коли йдеш, а воно, пацаня яке-небудь, з першої получки причастилося і чіпляється до людей. Воно там і випило, як горобець, а скільки йому треба після цеху... Чи ще десь — бліде, дохле, валяється під кущем, хіба ж не заболить душа? Та не я тобі мати! Вчора одне з ремісничат забралося,

жовтороте, на танцмайданчик і давай до дівчат в'язнути. Ми з Ганною-мотористкою саме нагодились: ану, лишень, голубчику, сюди! Одна за одне вухо, друга за друге і — в штаб. А воно ще й дибки стає, лихословить, правда, в штабі заскиглило: «Оця,— каже,— тьотя вухо мені так скрутила, дивіться, аж розпухло... занесіть це в акт!»

— Справді, Вірунько: хіба ти маєш право вільного громадянина — за вухо?

— А хуліганити воно має право? Теж мені захисник! Сам ти чого досі не в патрулях? Спортсмен, статура яка... Для чого ж ото м'язи нарощуєш?

— Спортом захоплюватись і п'яниць по парках підбирати — речі різні, Вірунько.

— А хто підбиратиме? Усе ми, жінки? А де ж ви, самбісти?

— Я не майстер руковивертання. Може, мене млостить від цього? Може, в мене відраза? Чи не єдиний з культів, який чогось вартий у наш час сумнівів і невизначеності,— культ здорового античного тіла. На човна та по Дніпру — оце дотепно, оце по-моєму. Зрештою, що на цій грішній землі ще залишається людині, крім усмішки неба та ласки сонця?

— Усмішка неба — це гарно. Ти таки в нас поет...

— «Днів моїх золоті бергамоти обшугали, оббили вітри». Чула?

— Це теж твоє?

— Костя-сліпий склав: і слова, і музика його... Під баян виконує.

— Анонімок не пишуть, а хтось і на нього, на Костю, капнув у райраду! Нібито підпільно постачає Зачіплянці нашої марки «сам жене»... Було мені за нього клопоту... Та як вам, кажу, не соромно незрячу людину вистежувати? Може, коли був такий гріх, вигнав до свята, а зараз чесну роботу від артілі інвалідів додому бере... Кошики з верболозу робить, ними живе...

— Вірунько, людина живе не самими кошиками... «Днів моїх золоті бергамоти»— оце дає смак життю.— Микола захоплено стріпує чубом.— Мистецтво в наш час притягує найшляхетніших. Мистецтво, Вірунько,— це, можливо, останнє пристанище свободи...

— А, всі ви скептики,— відмахнулась Віруньки Івановою примовкою, яку вона часто повторює влад і невлад.— Багато ти мудракуєш, Миколо... Глянь, яка ніч. Дівчата мліють від кохання в такі ночі! Десь за ним,

може, сохне яка, а він усе язика тренує... Ми з Іваном, коли познайомились, то — повіриш — наче найшло на нас, все життя мені засвітилось. І люди всі стали гарніші, і ферма... Пораєм корів, а я ні ясел, ні силосу не бачу, все поглядаю на шлях, коли вже ті шефи приїдуть, а з ними той рудий-кучерявий, що в нього щось шалене в очах...

Дуже, видно, заскучала Вірунька за Іваном, коли аж про таке заговорила, про інтими свої, що їх Микола раніше ніколи б, мабуть, не почув. Захмелена спогадами, затихає, злігши на лутку, зголодніло якось всміхається своїм гріхам, своїм любощам...

Садки стоять безшелесні, крізь них Микола час від часу дослухається до подвір'я Ягора Катратого. Гуси там загелготіли. Мабуть, Ягор з Дніпра повернувсь, потривожив своїх підлеглих. Відтоді, як провели заводчани Катратого на пенсію, як з оркестром привезли ветерана-горнового аж на Веселу, інший промисел дід собі знайшов, не міг склавши руки сидіти. Спершу ходив по «халтурах», парове опалення забудовникам ставив, дахи вкривав трудно добутим шифером, хоч у самого хата ще й досі по-старосвітському одна-однісінька на все селище соломою вшита. І так, аж поки сягнув до давно жаданої посади — влаштувався бакенщиком на Дніпрі. Завелися в діда снасті риболовецькі, завелися знайомства з рибінспекторами, які часом навідуються до старого аж із міста змивати з себе гріхи.

А нещодавно на дідовім подвір'ї з'явилася нова таємнича особа. Хіба ж Віруньці з її чисто жіночою проникливістю важко догадатись, чого Микола раз у раз нашорошує вухо в той бік...

— Бачив, яка там у Ягора племінниця город поливає? Красуня ж! А ви спите! Хоч би коли на танці дівчину запросили, скептики нещасні...

Для скептиків, звісно, не зосталась непоміченою з'ява за Ягоровим парканом тієї загадкової особи, що Елькою зветься. Однак нікому поки що не вдалося познайомитися з нею. Не раз найцікавіші з хлопців прошмигували велосипедами біля дідового двору, пригальмовуючи та шиї витягаючи через паркан, але виманити на вулицю жоден не спромігся. Ані усмішки на смаглявому личку. Сама суворість, неприступність. Тільки деколи незнайомка зиркне покрадьки через паркан, зсупить брови на задивлених велосипедистів і знову погляд у землю, до шланга, що булькає водою; підніме його сердито, так і

жди, що струменем межи очі тобі пужне! Найчастіше бачать її спиною до вулиці, бачив не раз і Микола ту постать струнку та ноги міцні, до мідного загорілі, зарошені по коліна в дідових полуницях, що від щедрого її поливання повиростають, мабуть, як гарбузи! Хто вона, та порушниця зачіплянського спокою, баламутка юнацьких ночей?

Нічого Миколі про неї не відомо. І в діда не вивудиш, мовчить, як скеля. Тільки й знає Баглай, що звідти вона, де степи, де будяки по балках, де смага сарматська на обвітрених лицях горить!

— Може, вона теж поетка? — каже навздогад Вірунька. — Бо як біжить до ларка за хлібом, то, мов намахана, людей жахається... Тільки тоді й вискакує, коли вуличка безлюдна, щоб ні з ким не зустрітись. Пробіжить, промайне, та все з озирками, наче за нею женуться...

Микола підводиться з лавки, робить для розминки кілька вільних помахів руками, потім каже задумливо:

— На добраніч тобі, Вірунько. Вітаю твоє класичне чекання. Вітаю в тобі Ярославну, що сумувала колись на валу.

— Тобі все жарти.

— Ніяких жартів. Жінки, по-моєму, перевершують чоловіків відвагою почуття і його красою... Коли я бачу жінку в любові, у святості чекання, мені хочеться вклонитися їй!

І Микола справді вклонився. І здалося Вірунці, що зробив це він без тіні жарту.

Цієї ночі Баглая водило щось по Зачіплянці, мов сновиду. Дома побував, води качнув, напився, потім біля Ягорового паркана маячила його постать, і гуси на нього сердито гелготали, — купами снігу біліють вони проти місяця в загорожі під сараєм. Коло саги потім постояв, коло тієї рідної саги, де наче ще вчора лящало, барложилось, вихлюпувалось та скракогонів ганяло його смагляве дитинство. Студент-металург уже, а й зараз ще має звичку бовтатись у сазі, полохати в осоці карасів, і щоразу асистентами при ньому всі оті баглайчата, ткаченята, шпаченята, вся ота замурзана зачіплянська гвардія, що віддана студентові безоглядно... Біля кладовища потім опинився, з другого боку Ягорового садка, серед забур'янених горбиків землі, над якими колись темними ночами нібито вставали фосфоричні силуети предків. Зараз не встають, а колись нібито вставали, ля-

кали людей. Хто вони були, ті, вставші? Запорожці з списами? Перші металурги? І чого вставати їм — тісно лежати в землі? Чи підводило їх бажання подивитись на реальну свою прийдешність? Характерники нібито між ними були, ворожбити, дивовижні люди. Візьме дрібку рідної землі під шапку — і в похід, і земля ця дає йому такі чари, що коли зійдеться з ворогом віч-на-віч, то ворог його не бачить. Чує басурманин, як козак сміється, чує, як кінь його ірже, а самого козака не видно. Невидимий, мов дух, а сміється!

Занедбано цвинтар, лише великодніми святами сходяться сюди якісь бабусі на поминки... Для них ті, що лежать у землі, не тлін, не розкладена матерія, а мовби якийсь підземельний шпиталь живих, відчуваючих... Цілі династії тут поховано металургів, тих, що списи постачали на Січ та гаківниці. Ще й зараз дещо знаходять. Якось викопали на городі в Кінебаса ковшик крем'яний, міркували гуртом, що воно таке, для чого. А потім дотямили: та це ж ковшик метал розливати! Десь тут, видно, козацькі ливарні були!..

Баглаї — вихідці з такого роду. Слідом за старшим братом Микола ще підлітком пішов на завод, уперше крізь синь окулярів, крізь вічко братової печі побачив вируючий, як у надрах сонця, вогонь! Раз побачиш — і ніколи, ніде того не забудеш... А коли вийдеш після зміни із брами, перше, що постає перед тобою над заводським парком,— чорний Титан Праці з розірваними ланцюгами в руках, відлитий з першого металу революції. Батько твій з товаришами його відливав. Глянеш — і щоразу тенькне тобі щось у душі...

Потім на велосипед — і гайда Широкою додому. Нагнувшись до керма, натискуєш на педалі, чешеш по бруківці, авоська з хлібиною теліпається, десь на передмісті котиться в пилюку сонця червоний гарбуз. Грузовик поперед тебе мчить з блідолицими заводськими мадоннами. Сидять під накриттям у робочому одязі, напрацьовані, неговіркі. Байдуже з будки на тебе поглядають. Котрась потім смішне, видно, в тобі щось помітить, кивне подругам на тебе, капловухого фабзайця, і всі діви починають хихикати, і ти їм зуби поскалиш, хіба шкода? Біля собору звернеш через майдан на свою заповітну Веселу, і вже ти досяг мети. Від закуреної брами заводської до материного порога — оце і вся путь ранньої юності твоєї.

У ремісничі та в ФЗУ Зачіплянка тепер інших послала, тих, у кого ще й вус не пробився, а ти зрілим студентом стоїш ось перед нічним, незникаючим видивом собору. Під тінню його минало життя поколінь. Були, перейшли, тепер ти з'явивсь. І після тебе прийдуть, житимуть на цій Зачіплянці люди іншого складу, інших професій, кібернетики які-небудь, астронавти... Ким ти будеш для них? З яким почуттям тебе спом'януть? Кажуть, що інстинкт смерті є нібито визначальним у житті людини. Нібито все диктує страх перед невідомістю, перед тайною зникнення... Та чи так насправді це? Чи не більше мусить лякати живущого те, що проіснувати він може безцільно, пройти дорогу життя людиною-авоською, відцвісти свої весни пустоцвітом? Так у чому все-таки він, «конечний зміст всієї мудрості земної»? Як бути справжнім? Як досконалитись? Як маєш повестись, щоб відчути себе перед лицем всесвіту справді вінцем природи? Ось перед тобою шедевр, поема степового козацького зодчества. Є ритми свої в споруді собору, є вільний політ натхнення, любов висока... Чи створиш ти щось рівне цьому, щось краще за це? В чому твоя душа увічнить себе, де вони, поеми твої? Каже Вірунька, що дівчата божеволіють в такі ночі від кохання... А де ж та, ради якої ти збожеволів би, зустрівши її на своєму життєвім шляху, де та, яку оспівав би? Відомо, що кохання виникло на пізній стадії розвитку людства, торгом потім стало, ну, а далі? Розвиватиметься, напевно ж, у бік прекрасного, а не потворного... Чисте, святе це почуття завжди зостанеться найвищою піснею і життя, й мистецтва... Але де ж вона, твоя ще не виспівана пісня?

Мовчить собор. Щоразу перед ним Баглай почуває якийсь дивний смуток і щось навіть тривожне. Собор ніби має в собі щось від стихії, навіває щось таке ж велике, як навівають на людину степ, або ескадри хмар, або окутані вічними димами чорні індустрійні бастіони заводів... Німотна музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів — вона для тебе реально існує, ти здатен її чути, хоча інші, здається, до неї глухі. Не злопам'ятна Зачіплянка, та все ж, мабуть, важко забути, чим був колись цей собор, найбільший, найпишніший в епархії. Скільком голови дурманив чадом лампад, облудністю проповідей, наркотичними пахощами ладану розмашистих попівських кадил...

Пузаті попи ставали тут ще пузатішими, церковні старости, стрижені під горщик, намащені оливою, бряжчали горами мідяків на тарілі, злодіювали, наживалися на свічках, шахраї підрядчики одним махом відкуповувались тут від гріхів, старці та старчихи вмирали на папертях, а нещасні каліки, що звідусіль тяглися сюди, щоб зцілитися, добутися чуда, так і зоставались каліками, чуда не добувшись... Горіли свічки, сяяли в рушниках ікони, півча — аж розлягався собор — переливалася райськими голосами, виспівуючи людям небесне, вічне блаженство, а після відправ знову їх викидало із небес у реальний жорстокий світ хижацтва, здирства, нестатків, світ бельгійських заводчиків і «рідних» мордатих стражників, получок і забастовок, пиятик і бійок до крові... Але це відійшло, розтануло разом із ладанними димами, зостався для студента тільки оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики. Невже знесуть? Вірунька заспокоює, нема нібито причин зносити... Та якщо вже взялись за нього, якщо став він комусь на заваді, то причину знайдуть... Ох, важко буде встояти йому!.. А нащадки ж прийдуть, спитають колись: ану, якими ви були? Що збудували? Що зруйнували? Чим ваш дух трепетав?

II

Шаленіють зенітки, в небі свист і виття, блиск літаків і сонце кудлате, сліпучо-сліпе, як вибух. Сили війни зчепилися на переправах, Дніпро кипить, береги здригаються від бомбових ударів.

Тужно, кінецьсвітньо горять заводи.

У садках робітничих передмість звалища боєприпасів, кучугури снарядних ящиків, вони теж горять, снаряди вибухають, самі себе вистрілюють, свистять урізнобіч.

Спека бою важко плаває по садках обчухраних; падає сажа.

Чадіє все.

І серед цього пекла, в учаділому, розчахнутому світі, в окопчику серед соняшників золоточолих раптом запищало.

Солдат саме пробігав мимо окопчика — лице заюшене кров'ю, і рука його перебита бовтається, теж уся

у свіжій крові... Все ж він, оглушений боєм, палаючий кров'ю, почув той писк і зупинився над окопом, над породіллею. І дитя її новонароджене, тільки оченята розкліпивши, в подиві безтямності вперше побачило цей світ, побачило його в суцільнім кривавищі: заюшене солдатське лице, нависнувши над окопом, горіло кров'ю й розпливалося на все небо, все в небі кипіло червоним, курилось у димах, і сонце було в ореолі крові. Це було перше враження новонародженого, перші карби, що ляжуть десь у надрах його підсвідомості.

— Скажіть там, гукніть кого-небудь...— долинуло з окопу змучене, материнське.

Боєць стояв ошелешений, забувши, що й сам він стікає кров'ю, не бралося, видно, йому голови, що серед усього цього хаосу нищення можна народитись, здавалося, що тут можна було тільки вмерти. Було неймовірністю, що наперекір цьому несамовитому шалові смерті раптом з'являється із надр небуття, вдирається в ці вибухи, гуркоти й чади маленький пагінчик життя. Дивом див було, що те пискляве, рожеве, безпомічне — то і є людина. Мале закричало ще дужче, мовби вражене грізним палаючим вибухом всесвіту, мовби тим криком немовляти з окопу сама земля бунтувалася проти цього кінецьсвітнього хаосу з сліпим, моторошним, на скалки розбризканим сонцем. Димилися вирви, вириті смердючими бомбами. Валялося свіже гілля, обсічене з листям, з плодами. Підпалені снаряди самі вистрілювались край садка, і чути було, як із шелестом падають гільзи по городах, кладовищу.

— Гукніть же, гукніть кого-небудь!

Схаменувшись, солдат позадкував від окопчика, шурхнув у соняшники,— услід йому вони якусь хвилю ще похитували золотими лобами.

Кривавий, жевріючий день був, сліпучий полудень.

Про що думала мати? Може, плакала? Може, почуття винуватості душило її: нащо народила? Нащо в таке пускає життя? Хотіла б, у світ квітів щоб він явився, у світ запахущий, трояндовий, а світ, куди воно вдерлося, її мале, зустрічає його смородом, вибухами, шаленінням смерті... Мабуть, це недобра прикмета, що воно в окопі народжене? І що перша людина, яку побачило немовля, постала у крові (ніщо, ніщо так не паленіє, як ополудні людська кров!).

А боєць все ж не забув там, видно, погукати. Бо Шпачиха,— це була вона, найгаласливіша на всю Зачіплянку особа, яка в ці дні тільки й торочила всім про свою полохливість, ойкала та зойкала при кожному гуркоті,— тепер, накульгуючи, пригинцем бігла через городи серед снарядного свисту, розчавлені помідори чвиркали їй із-під босих ніг, чорні бабині підошви були попечені на розкиданих всюди ще гарячих гільзах (розказуватиме пізніше, що, наступаючи на них, вона аж підскакувала...).

Прибігла і заходилась коло породіллі.

— Парубок!—вигукнула, радуючись.— Готуй крижмо,та з тонесенького полотна! Колись, як виросте, може, він цій Шпачисі хоч чарку піднесе. За те, що бабувала. Що пуп зав'язала серед такого страхіття!..

Так з'явився на світ ще один Баглай, нащадок металургів.

Оцей самий, що тепер на баглаївському родинному ліжку не вміщається. Під мікроскопом недавно показував матері пилюжинку, невидиму простим оком пилюжинку заводських димів. Глянула мати: ой леле! Каменюка, брила!

— В ній менше двох мікронів,— посміхнувся син.— Але пилинок безліч, і разом вони — хмара... Отаким дихаємо, мамо, таке вдихаємо... Жити серед розкішної природи, на березі однієї з найкрасивіших річок планети і все життя дихати рудним пилом та газом... це нормально, мамо? Легенями фільтрувати — нормально?

— Нормально буде, як повітря очистите, щоб стало таке, як було.

— От-от, саме цього, мамо, й прагнуть кращі уми Зачіплянки...

Здружився Микола з Олексою-механіком, захоплюють на цілий день материн стіл, розкладають креслення та все щось метикують...

— Будуть, мамо, уловлювачі. Такі фільтри поставимо, що й молекула не проскочить.

— Бо знаєте, як тепер наше місто називають?— докидає Олекса, що хоч і не набагато старший за Миколу, а геть облисів, череп, мов коліно.— Вчора в автобусі почув: місто молодості й сміху... Молодості, тому що до старості дожити в таких димах — це проблема...

— А сміху?

— Бо всі горожани сміються, коли вітер від заводів на Зачіплянку подме. А коли, навпаки, димами на місто війне, тоді черга Зачіплянці сміятись...

Спить студент, довгов'язий смаглявець з чорними бровами, усмішка блукає на вишнево-пришерхлих губах. Сниться, може, йому котрась із тих, що на спартакіадах із стрічками та з обручами вигинаються,— він і сам готується до спартакіади. Чи, може, уві сні бачить місто своє без сажі, без хмаровища рудих заводських димів, що ними, певне, й сьогодні окутає Зачіплянку; бо «лисячі хвости» азотнотукового повернулися, розпушилися в цей бік...

А крізь виноградне листя веранди сонце сходить росяно, червоно. Мати, готуючи сніданок, мимоволі задивилась на ранкове світило: нічого кращого на світі за схід сонця! Даровано людині, щоб дивилась, а, мабуть, не надивишся й до останнього подиху... Шкода, що син проспить таку красу, пізно ліг, і будити мати не зважується, одначе будильник виявився рішучішим за матір, загаркотів зненацька так, що Микола схопився спрожогу, як опечений. «Доброго ранку, мамо!» — гукнув матері весело, вскочив мерщій у свій спортивний темно-синій трикотаж і гайнув із хати: перед тим, як засісти за ватмани та рейсфедери, він мусить ще пробігтися для зарядки, обкружляти кілька разів довкола озеречка, як робить це за будь-якої погоди.

Бігти Миколі до саги мимо Ягорової хати, мимо солом'яного дідового палацу. Чудом збереглася тут ця старосвітчина між шиферами, між шлаковими будинками зачіплянців. Як залишок іншої епохи сприймається цей осілий, з призьбою, ніби ще запорозьких часів зимівник. Невідомо, коли хата востаннє і вкривалася, солома вляглася, спресована часом у монолітну масу, позеленену де-не-де мохом, увінчану по гребеню міцними гузирями очеретяних снопів. Хата стара, пригорбилась, а віконниці на ній новісінькі, голубі, так само й паркан від вулиці голубий, з червоними вкраплинами-візерунками. Після смерті Ягорихи ніхто цієї хати не чепурив, стояла, дощами оббита, бо хоч Катратий ніякого діла не цурався, а вважав, що братися самому білити хату незручно, жіноча це, мовляв, робота. І ось за скільки часу вперше цими днями повеселішала хата — свіжопобілена стоїть; і хлівчик до половини побілений, відро з глиною і щітку залишено біля «козлів»,

а самої білильниці не видно. Ні діда, ні білильниці, лише моторчик «Кама» біля колодязя туркоче, вода з шланга булькає — сама собі поливає полуниці. Де ж та, що вчора поливала? Кінець садиби в Ягора ще збереглась левада, там сіна копичка, очерету кущ і жита смужка, про яке він каже: «Житечко».

Нікого, одначе, й там, ніде не майне дівоча постать. А може, й зовсім уже попрощалася з Катратим його молода родичка? Погостювала, побілила хату та й знову туди, звідки з'явилась, і може бути, що ніколи ти більше її не зустрінеш, не віднайдеш ніде оту дивну сумовиту задуму зеленавих очей.

Відчув, як одразу падає настрій. Не загледів смаглявки в дворі, і вже смуток тебе облягає,— ні, так не годиться, юначе-бурлаче. Згадай, скільки сам радив друзям — не піддаватися настроям. Та й взагалі — які в тебе підстави для претензій? Побачення вона тобі призначила, чи що? Може, дівчина в іншого до нестями закохана, в якого-небудь тракториста або серцеїда завклубу, а ти для неї величина безконечно мала... Так, але чому ж тоді в душі застряла? Оця тайна першого зацікавлення, першого збурення почуттів — як вона зароджується? Чому не якийсь інший, а саме цей тип людини привабив, запав тобі в душу?

На сазі між осокою наче пеньок здоровенний темніє: то Ягор Катратий сидить у човні, терпляче вичікує своїх окунців та карасів. Навесні під час розливу, коли дніпровська вода поміж кучугурами добиралася до самої саги, Катратий рівчачки струмочкам прокопував, травичку зелену прогортав, заманюючи весняну воду та рибу в сагу. «Ідіть, ідіть, щучки й коропи»,—примовляв. А воно як пішло — в одну ніч вода аж під вікнами стала в Ягора. Сміялася тоді Зачіплянка: «Ну, накликали, дядьку Ягоре, коропів? У самі вікна заглядають?»

Відмовчувався. І зараз мовчки ловить те, що не ловиться. На плечах жилетка якась зашмульгана, латку видно на спині, голова старого геть сховалась під повстяним розтовченим капелюхом з отих бувальців-капелюхів, що їх доношують, вийшовши на пенсію, заводські горнові. Заломи на такому капелюсі крило бравіше, ввіткни зверху пір'їну, і міг би ним вимахувати який-небудь середньовічний кабальєро, церемонно вітаючи десь на вулицях Верони або Сарагоси своїх середньовічних дам... Не видно обличчя з-під капелюха,

звисає з-під нього тільки великий, картоплиною, Ягорів ніс, червоний, аж синій. Старий сердиться, коли натякають, від чого те посиніння: не від чарки посинів, а від полум'я печі! Хто ж має сумнів — стань на горно, вік постій, тоді переконаєшся, від чого носи в горнових синіють... Коли не клює, діда краще не чіпай, пробігай мимо нього мовчки, ніби й не помічаєш. Для балачок із Катратим вибирай зручніший час, коли він не буде поглинутий оцим своїм ловецьким заняттям, котре великих, правда, втіх йому не віщує, бо карасі тут грамотні, знають, як їм повестись. А щоб розворушити Ягора на розмову, на дискусію, треба особливої атмосфери, буває це найчастіше після чарки, отоді вам, теперішнім, старий розповість, що означало бути металургом в його часи, яку треба було міць мати в хребті, щоб з-поміж тих, які сотнями валяються на біржі праці, саме тебе відібрали на завод у гвардію каталів. Бути каталем не кожному випадало, тільки перші кремезняки туди потрапляли... Кілька років ганяєш вагонетку, і аж після того візьмуть тебе н а г о р н о, тобто до печі, до святої святих. Зараз ви йдете на завод, наче в кіно, іди собі навіть у краватці, бо кожному з вас там шухлядки до послуг (одна для чистого, друга для брудного), після роботи стаєш під душ, освіживсь, перевдягнувся. А ми тоді вмивались як? Із канави під домною! Як ужаришся, під фурми голову підставиш, обіллєшся і, мокрий весь, знов до роботи... Людно було тоді на домнах, бо все вручну, по-дідівському. Льотка якщо зачавуниться, то біда! Шість чоловік беремось і «бараном» таранимо, б'ємо, довбем, аж іскри з очей сиплються, доки лом стальний заганяємо, щоб льотку проломити. Бо ж лабораторіями нас не балували... Це тепер голос лаборантки на робочому місці в себе почуєш, вона тобі по селектору з лабораторії передасть, що ти там зварив... Декотрі пробують ще й улещувати лаборанток, дай, мовляв, той аналіз, що треба, а вона йому: ні! Одержуй, що є! Душею кривити не стану... Тепер ти, поки останній ківш набереш, з першого вже аналіз маєш, а тоді все на око, на око. Зате ж очі були! Тільки гляну — по скалках, по відтінках, по чомусь невловимому скажу тобі з точністю до тисячних доль! Майстри були, секрети свої знали. Ізот Лобода було сокиру як зробить — нічим її не пощербиш, бритву треба — він тобі й бритву утне, кращу, ніж золлінгенівська... Спитаєш його — як, а він тіль-

ки усмішкою вус торкне: гартував її, каже, в кислому молоці, а наводив цибулею... «А ви?— пошле Ягор на молодих свою примружену зневагу.— Де ваша мудрість? Наші печі хай куріли, але ж по-божому, а після вашого кисневого дуття вдвічі більше кушпелити стали. Дим отой, червоний, залізний,— то ж ваш? І коксохімівський смердючий... І азотнотуковий, що й листя на деревах від нього жовтіє... Ваші це все, ваші вдосконалення, так само як і води з кислотами, що від них риба в Дніпрі одразу пузом догори... По двадцять та по тридцять тисяч відвалюють, а що з того? Кому той штраф дошкуляє? З одної державної кишені вийняв, у другу поклав... Димів більшає, Дніпро брудните, від гуркоту машин глухнете!.. Правда, дбаючи про людину, заводські гудки відмінили. А я вас питаю: навіщо? Може, мені без гудка сумно? Гудок — то була пісня заводська...»

Оббігши тричі круг саги, круг непорушного Ягорового капелюха в осоці, повертається додому студент; Ягорове подвір'я порожнє, щітка в глині, як і раніш, лежить, ніким не торкана, і душу хлопцеві опікає сум якоїсь гіркої непоправної втрати.

Ранок вітряний, буйний, від заводів західний вітер жене розпатлані дими, небо южить, сонце над садками не такої ясності, як учора. Іван, їдучи в Індію, жартував: «Микола наш недарма ото пилюжинку впіймав у мікроскоп... Вернусь — мабуть, не впізнаю Зачіплянки, ніякого диму нізвідкіль, скрізь Миколині фільтроустановки побачу з мідною табличкою: «Зроблено в Зачіплянці...»

Поки що ж дими димлять у реальності, а фільтри існують у мріях ентузіастів. Микола вважає, що легше винайти, аніж впровадити. Скільки пропонували різних способів фільтрування, скільки тих проектів, навіть схвалених, лежать по шухлядах, канцелярську пилюку вловлюють... Директорові ці фільтри в печінках, простіше йому потрібне, дешевше, а поки що він давитиме вас димом, сотні тонн залізної пилюки викидатиме на місто, і сам нею дихатиме також... І все тільки тому, що газовловлювачі нібито не дають видимої вигоди виробництву... Якби хоч якоюсь часткою процента позначались на плані — давно б він їх увів! А так труйтесь! І сам труїтимусь, рудим пилом та сажею засиплю ваші акації, смородом «Коксохіму» переб'ю аромати їхні, бо мені

не до лірики, мені б тільки швидше! Догнати запорожців, перегнати «Азовсталь», доповісти, відрапортувати — в цьому смисл мого буття!..

Вдома на веранді над склянкою чаю сидить Олекса-механік, скаржиться старій Баглаїсі:

— Ніколи не думав, що стільки в нас крутіїв. Та ще крутіїв такої високої кваліфікації... Свободу дав мені наш директор: «На два тижні, товаришу механік, увільняю тебе: бери машину, ганяй, скільки треба, тільки доведи до кінця ту справу з відстійником, бо ще одної комісії ждемо». Зубами взявся я за це діло. Кинувся по установах, у всіх кабінетах пороги пооббивав, усі дозволи одержав, зосталося ніби найпростіше: поїхати в приміський радгосп, щоб конкретно вказали місце, де нам дозволяється збудувати свій заводський відстійник. Отже, до директора радгоспу, до шанованого на всю область Героя Соціалістичної Праці товариша Бублика. І оце три дні до нього їжджу, три дні ганяюсь за ним по всіх полях і не можу впіймати. Невловимий, як дим!

— Він просто ховається від тебе,— каже Микола, присідаючи до сніданку.— В того Бублика свої міркування: про що йому з тобою, варваром, говорити? Навіщо йому твоїм смердючим відстійником поганити квітучі поля?

— А в нього вони справді квітучі,— згоджується механік.— Самого маку плантація... Невже навмисне водить мене за носа?

— І дає зрозуміти в такий спосіб: робіть, товариші, замкнутий цикл! Смокчете прозорої з Дніпра дедалі більше, а що повертаєте природі? Отруту!.. Потоки мертвих агресивних вод!

— Ні, Бублика неодмінно мушу зловити,— каже Миколин друг.— Завтра поїду до нього о четвертій ранку. Чатуватиму біля двору ще до схід сонця. Будь-що видобуду з того Бублика його вирішальний підпис!..

— Паперів усяких розвелося — людей топлять,— каже Баглаїха.— Чинуші. Нашу Ткаченчиху скільки ось мордують за папірець, мабуть, до суду дійде... І тільки через те, що миші їй три роки трудового стажу з'їли!

— Мамо, досить критики,— зводить брови Микола.— Краще звільняйте нам стіл для цілком позитивної діяльності...

Засядуть вони за столом на цілі години. Не раз, упершись поглядом у розгорнуте креслення, механік по-

шкребе свій голий загорілий череп, не раз і студент у задумі погладить потилицю, шукаючи виходу з якогось глухого кута. А садки блищатимуть мускулясто гіллям, вітер ганятиме їх, і сонце неповним блиском, наче пригашене, блищатиме у вировищі заюженого неба. Перерву зроблять собі зачіплянські Едісони, коли загаласує вуличка веселими дитячими голосами:

— Гляньте! Он вони!

Обидва — і Олекса-механік, і Баглаєнко молодий — повискакують з хати на дитяче алалакання і теж стануть дивитись у бік собору, в небо, де високо вгорі, в буро-оранжевій хмарі коксохімівських димів, сліпучо зблискують чиїсь, мабуть, Прапірного-прокатника, голуби. Хтось їх там ганяє, хлопці чи сам господар, підіймає обережно їх над собором, над валуванням важких димів, щоб там, у понадхмар'ї, на чистих висотах, добули розумні птахи собі свіжого повітря ковток. Звідусіль усім селищам видно, як вони то згаснуть, то знову виринуть у тій буро-оранжевій повені і, мов рибки, трепещуть у ній, ледь помітно набираючи висоту. Вже ось їх нема, розтанули, зникли, а по якійсь хвилі знов засрібляться, схожі на біленьке листячко, розвіяне вітром у тій буро-червоній хмарі. Задер голову Баглай, стежить, як поволі, але вперто підіймаються голуби над собором, як наче і собор витягують за собою, круг за кругом тягнуть у небо разом з його банями та шпилями, виводячи над цим видимим ще свій, якийсь вищий, невидимий собор.

Не байдужа Зачіплянка до такого видовища: навіть хто в нічній був, і той, розбуджений алалаканням голуб'ятників, вичвалає на подвір'я і ще заспано стане дивитися на ту неприродно оранжеву коксохімівську хмару, крізь яку поволі пробиваються вгору білосніжні голуби Прапірного. Все глибше у височінь, щоб хоч там чистого, без ангідридів, повітря ковтнути...

Стоїть на подвір'ї серед збудженої малечі Баглай-студент, погляд невідривно там, де птахи то згаснуть у хмарі над собором, то знову сріблясто затріпочуться, зблиснуть, мов білі іскринки... І весь час хлопець почуває ніби чийсь погляд на собі. Задивлений у небо, не помічає, як двоє по-дівочому бачучих зеленавих очей потайки стежать за ним з гущавини Ягорових джунглів.

III

Цей старовинний, ще козацьких часів, собор, був він од Єльки в дитинстві захований обрієм ьовчугів, хоч навшпиньки стань, ніколи не видно його повністю. Бачила зі степу лише вершечки, голубі його маківки.

Пасе, бувало, дівча телят біля своєї драної ферми, блукає з ними по рудих, спалених сонцем балках, де тільки будяки, мов кактуси дикі десь у мексіканській пустелі, а зійдеш на пагорб — і перед тобою в далечі, за маревом сонця, блакитніє оте високе, вершечок мрії дитячої. Блакитні планети твого дитинства.

Мати розповідала, як ще дівчиною ходила до собору на богомілля, босими йшли, берегли взувачку і лише там взувалися, перед порогом, перш ніж ступити до того храму святої краси...

Єлька при фермі й виростала. Батька не знала зовсім: як фронт переходив, нібито прижито було її від солдата безіменного. Росла, не знаючи, що то воно таке батьківська ласка. Та й чи багато хто її знав із Єльчиних ровесниць? Мати працювала на постійній, свинаркою. Літо й зиму, будень чи свято, із світку й до ночі тільки приплоди, опороси, запарки, комбікорм... І Єлька-Оленка весь час біля неї, у колі цих інтересів. Навіть як до школи пішла, то й тоді весь позашкільний її час на фермі минав, тут були її Еллади та Вавілони.

Бо треба ж було якось жити! Серед повоєнних нестатків нікому не було легко, а як уже тій безмужній матері-одиначці, що не вміла з правління вимагати, вміла тільки працювати чорно! Інша хоч викричить своє право, вибанітує бригадира, а голос Єльчиної матері звичний був тільки просити. І то ще добре, як пообіцяє бригадир гарбу соломи на зиму, але навіть обіцяного не завжди діждешся, бо він по-своєму перекрутить, бо влада його тут більша, ніж у римського цезаря. Що хоче, те й зробить. Не поставиш могорича — не буде й соломи, хай хоч і вода в хаті замерзає. Бери тоді, як стемніє, мотузок та з матір'ю покрадьки в поле, до скирти. Отак мимоволі ще й злодійкою станеш, самі тебе такою зроблять. Смичеш похапцем, озираєшся, серце з грудей вискакує. Нав'ючені в'язанками, йдуть потім, спотикаючись, від скирти, аж до землі їх та солома гне. Нема людини — сама купа соломи по засніженім полю сунеться!

Задичавленою, відлюдкуватою росла. А коли підросла, то й бригадири стали помічати:

— Гарне ж дівча росте!

Після високого синього літа небо осені обвалюється на степи важкою мрякою, туманами, і нема більше вдалині твого ясного собору, нема й далини, маленьким стає світ. Вечори довгі, темрява навкруги непроглядна, в корівнику «летючими мишами» світять, дарма що металеві щогли високовольтної над самою фермою гудуть.

Одного дня з'явився на фермі приїжджий агітатор з портфелем, блідолиций, в кепчині, в червонім картатім кашне.

— Як тут у вас, дівчата? Кіно буває? — бадьоро опитував.

— Та бува.

— Оплати досить?

— Та досить.

— То чого ж вам ще не вистачає? — допитувався з щирим подивом.

А Галька-переросток, що майже й надію втратила на заміжжя, тихо йому, зніяковіло:

— Хлопців...

Пирснули разом усі, посміялись, а воно ж і не до сміху, бо хлопців і справді в селі мало позоставалось — той у ремісниче пішов, той в армію, той на новобудови подавсь.

Спитав потім ще, чи річка в них є, щоб улітку можна було приїхати, загоріти, як вони. І хоч річки в них не було, одна з старших свинарок відповіла:

— Приїздіть, загорите... Ми вік тут загоряємо.

Гість не образився, лагідно сказав їм:

— Приходьте, дівчата, увечері до клубу, лекцію читатиму,— і довше, ніж на інших, затримав свій погляд на Єльці. Здалося їй, що насамперед її це запрошення стосувалось, саме її він кликав до клубу. Очі мав якісь водянисті, а так нічого: молодий, непоганий собою, симпатичний в отім яскравім кашне.

— Про що ж лекція? — шаріючись, запитала Єлька.

— О, в мене тема особлива: кохання. «Любовь — не вздохи на скамейке...» Чули? Ну, і так далі. Приходьте, не пошкодуєте.

Увечері дівчата були в клубі. Всі фермівські гуртом так і посідали попереду, щоб нічого не пропустити. Не-

забаром і він вийшов на фанерну трибуну з своїм пузатим портфелем. Помітивши Єльку, всміхнувся їй, став розкладати папери. Сама не знає, чого вона так хвилювалась. Ждала ніби якогось відкриття, сподівалась почути слова, до того не чуті, особливі, і все не зводила очей з його білого чола, з його яскравого кашне. Мусив він сказати ті слова, призначувані, може, найперше їй, такі, що сколихнули б душу! І він почав. Клуб у Вовчугах маленький, тісний, з глиняною поколупаною долівкою, з низькою стелею... Тут говори хоч і пошепки, тебе почують, а він з тієї трибуни раптом почав кричати. Наче зовсім глухі люди перед ним сидять або й зовсім людей нема, сама пустеча. Розмахував руками, упивався своїм голосом, який то спадав завчено, то верескливо ліз кудись угору,— ось-ось пустить півня! Єлька і слів його не чула, їй аж мурашки бігали по тілу від його фальшивих нот, все боялась, що він таки на півня зірветься, і жарко ставало від пекучого сорому за той верескучий крик, соромно перед дівчатами, перед людьми. «Ну навіщо ти так кричиш?— аж благала його в душі.— Хіба можна так... про кохання?» Хотілося затулити вуха, втекти, та все ж пересилила себе, досиділа, поки він докричав свою лекцію до кінця. Нічогісінько не запам'яталось, всі слова просковзнули десь мимо розуму й серця.

Коли розходились, він наздогнав її надворі, пішов поруч, ждав від неї, мабуть, похвали, потім сам запитав:

— Ну як?

А вона йшла мовчки, похнюплена. Молодий лектор по-своєму витлумачив її мовчанку, він, видно, був певен, що зажив сьогодні успіху, почувався збуджено, став розповідати Єльці, скільки праці доклав він, готуючи свою лекцію, гори літератури перекидав, самих лише цитат навибирав більше двохсот! Але й не шкодує, користь наявна, адже з-поміж лекцій на інші теми ця збирає щоразу найбільшу аудиторію. Тут не скажеш, що матеріал сухий, нудний, нікому не цікавий. Тема кохання кожного розворушить!

«Бідолашний,— думала Єлька в присмутку,— стільки трудитись, і все намарне. Старається, вчить людей кохати, а сам... чи ти кохав коли-небудь? І чи тебе кохали?»

Лектор провів її до двору, ще й тут балакучо розповідав про неспокійне своє кочове життя, про степові

розбагнючені дороги і як його десь у «глибинці» трактором витягали, бо люди скрізь хочуть послухати про любов, про дружбу й кохання...

«І це ти по всіх клубах так репетуєш?» — невідступно муляло Єльці, яка ще й досі не позбулася почуття сорому за нього.

Мжичило того вечора, лектор підняв комір мерзлякувато, проте розставатися не спішив. Сам признався, що нікого в житті ще не кохав, вона таки вгадала.

— Горять, палають, на стіни деруться від переживань... ви вірите в це? — весело запитував Єльку.

І, не діждавшись відповіді, почав щось про людей атомного віку, про їхню потребу знайти якусь бодай тимчасову втіху, забуття, про бажання сучасних жити під наркозом краси.

Дізнавшись, що перед ним ще школярка, хоча й старшокласниця, він сказав їй комплімент:

— Але ж ви зовсім сформована! Дівчина такої яскравої вроди... Я вас там на фермі одразу запримітив.— І без усякого вагання перейшов на «ти»: — В тебе краса. Дай напитися твоєї краси!

Наблизившись, спробував її обійняти. Грубо, негарно якось вийшло, як і в отих розбалуваних дівчачою увагою механізаторів, що сп'яну лізуть до кожної з обіймами. Вона його відштовхнула, сердито, різко, обома руками:

— Гетьте! Спершу самі навчіться кохати, а тоді вчіть інших!

Відтоді й не бачила більше ні його, ні його північного кашне.

Їй хотілося кохання, але ж хіба це було воно, оте повите таїною, всемогутнє почуття? Почувала жагу зустріти когось, хто на дівочий твій поклик відповів би співом серця, пристрастю на пристрасть, хто відкрив би поезію зоряних ночей степових, з ким зазнала б щасливого шаленства близькості... Певне, з таким і ці тумани не були б сліпі, і невилазні шляхи не були б болотом, і не здавалась би тобі затяжкою твоя завждення праця.

Хто ж він міг бути, її суджений? Отой шалапутний шофер радгоспівський, що машиною ганявся за нею по степу та фарами світив? А як занесло його в яругу, він і звідти став угору світити, дівчата сміялись на фермі:

— Глянь, Єлько, він уже тебе на небі шукає. В космосі!

Знала, що подобалась ще одному дженджуристому хлопцеві, з механізаторів, чи не найвродливішому з отих розбалуваних дівчатами,— восени його забрали в армію. Якось одержала від нього листа: «Січас служить какось непривично, трудно звикать, що тобою командують, та все привикнецця, пайка хватає, наїдаюся полностью, так що на здоров'я не скаржусь, плюс до цього ще й рижим, і фіззарядка теж здоров'я дасть...» І це він писав їй, яка перечитала всіх поетів у бібліотеці, захлинаючись читала листи пушкінської ніжності і потім ночами не могла заснути від хвилювання, від різних своїх фантазій... А він «какось» там наїдається! Проводжала — красень був, танцював як! А зараз тільки й пише, що гладшає. Уявила гладким, розмордатілим, і цей уявний — гладкий, самовдоволений — вже не торкав душу, був Єльці майже чужий. Відштовхувала Єльку навіть його жахлива граматика, отой його «рижим», що заслуговував двійки, а надто ж оте «какось»: якщо можна в людині розчаруватись за одне лише «какось», то це був саме той випадок! Вона йому й словом не відповіла.

Незабаром змінили їхнього завфермою, що зовсім пропився та ще сп'яну розпатякував на фермі вечорами про стирання різниці між містом і селом і який він спосіб пропонує для цього... «Хочете знати який? Затемнити міста!» А що він теревенив це в той час, коли їхню ферму взялися нарешті електрифікувати, то провина його тільки побільшилась, і ніхто за нього не заступився: не стало — і все. Дівчата теж не шкодували: байдужісінький був до них. На людей крізь коров'ячі роги дивився...

Замість затемнювача-пропияки прислали на ферму молодшого, завзятого, з іншої далекої бригади. Поставили завідувати фермою, а що раніше був бригадиром, то так серед дівчат і зосталось йому ім'я: бригадир. Цей виявився куди дбайливішим за свого попередника, домігся перед правлінням для дівчат нових куфайок та чобіт гумових, щоб у грязюці не тонули, радіо з'явилося, і надої збільшилися, бо встановив нові раціони і макухи десь трохи роздобув. Дівчат забезпечив брошурками по тваринництву — сам він у технікумі вчився заочно, або, як він казав жартома, «позаглазно». На відміну від свого попередника думкою доярок не нехтував, радився з ними, як збільшити надої молока. Разом

обдумували це, вишукували способів, і одна із старших віком доярок навіть запропонувала вдатись до... зоряної води! Тобто такої, що ніч простояла в дійниці при зорях. Є ж бо, мовляв, таке народне повір'я: коли корова «присушує», дає мало молока, то набирають води в дійницю, ставлять ясної ночі під зорями, хай простоїть так цілу ніч, а тоді корову напувай тією зоряною водою...

— До зоряної води ще й макухи треба,— злегка висміяв пропозицію бригадир.— І я вам гарантую: макуха буде!

Пообіцяв, що й комбікорму виб'є. Показував на далекі маківки собору:

— Бачите? Отам повен собор комбікорму! Якби наше керівництво не спало, давно б уже мали наряд...

До Єльки бригадир ставився з явною доброзичливістю: зовсім юна доярка, треба ж підтримати! Коли одна з доярок захворіла і довелось розподілити її групу корів, бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню, що було неабиякою честю, ще й пояснив свої наміри:

— На виставку Княгиню готуватимем! Як добуду кормів, окремо її поставимо, умови створимо, в Москву Княгиня твоя поїде! І ти з нею, Єльцю!..

Веселішим стало Єльчине життя на фермі. І ходила тепер легко, якось з підлетом, в усмішці, у руках з'явилося щось ластів'яче, і нерідко можна було почути, як Єлька на самоті наспівує десь у тамбурі, набираючи січку коровам.

Владою своєю новий бригадир не зловживав, з ним можна було сперечатись, жартувати, дівчата при ньому відчули себе вільніше. Дуже боявся, правда, своєї ревнивої Варки і признавався одверто:

— Три зла не можу терпіти в житті: лютого бугая, стограмового трудодня і ревнивої жінки.

Вона в нього була таки ревнюща, не раз прибігала на ферму, тіпаючись від підозр, шпигувала, вистежувала, особливо коли йому доводилось зоставатись на ніч чергувати під час отелення. А він, маючи вдачу веселу, був і справді охочий пожирувати, пощипати дівчат, покачати їх у тамбурі на соломі. І найчастіше в соломі чомусь опинялася Єлька, і що ж такого в цих жартах? Їй, розсмішеній, палаючій, це навіть подобалось. На іншого, може, образилась би, а тут тільки лящала та звива-

лася, коли цупкорукий бригадир з купи дівчат саме її вихапував лоскітно:

— Ану, що це тут у пазусі за кавунцята!

Навесні Єльку спіткало тяжке горе: матір у глинищі привалило. Відкопали, та пізно. Одразу зосталась дочка круглою сиротою. На похорон приїздив дядько Ягор, материн брат, заводчанин, про якого мати, якщо бувало й заговорювала іноді, то майже пошепки, бо тільки так годилося згадувати дядькову молодість, що губилася десь у Гуляйполі. Від'їжджаючи, цей малознайомий родич запитав Єльку, чи не має наміру вона з часом перекочувати до міста, і хоч вона ще не думала над цим, дядько Ягор зауважив, про всяк випадок, що хата його для неї завжди відкрита.

В дні, коли вона була в горі, вперше Єлька по-справжньому оцінила і вірність подруг, що приходили до неї ночувати, ділили її самотність, і ставлення бригадирове оцінила, який був тепер ще уважніший до осиротілої дівчини. Сам привіз соломи, хоч вона й не просила. Повернулась увечері, а солома вже серед двору: бери, топи...

Школу Єльці довелось кинути, бо якщо досі була тільки помічницею матері, то відтепер мусила про все дбати сама.

— Переб'єшся, перебудеш, а далі в технікум, на заочний влаштуємо,— заспокоював бригадир.— Всі ходи й виходи мені там відомі, допоможу.

Якось цілим гуртом поїхали до міста одержувати комбікорм. День був вітряний, небо де-не-де проглядало серед хмар блакитними березневими вікнами. Відчутно повертало на весну. Земля відтанула, голі посадки серед чорних полів буйнились, гнули-ламали їх пружисті степові вітри. Гнало вітрами з півдня, проте ще холодно було, дівчата в чоботях та куфайках щулились, затиснувши між собою бригадира, закривались од вітру цупким брезентом. Везли ще й картоплю на базар, насипом насипану в кузові, на ній і сиділи. Машина перевальки йшла по розбитих коліях, ледве повзла, і лише коли вибрались з чорноземлі на бруківку, дорога аж засвистіла. І ті березневі вікна одразу ніби побільшали, блакитніли в небі веселіше. Задумливо дивились дівчата, як попереду їхньої тритонки помчав щодуху інший якийсь грузовик, повен людей, що сиділи у відкритому кузові щільно, плечем до плеча, мов солдати.

— Дівчата, польова пошта попереду!

Коли ж наблизилися, виявилось, що зовсім не хлопці то з польової пошти, а сірі газові балони вишикувались у кузові тісно, один біля одного!

— Оце, мабуть, наші женихи,— гіркувато пожартувала тоді Галька-переросток.

Де-не-де вишки було видно по степу — закладались перші шахти Західного Донбасу, що вже аж сюди насувавсь. Бригадир зауважив, що хлопці після армії тепер більше на шахти йдуть, і Катря Степанишина, в якої щоки завжди горять, сказала, що з осені теж гайне на шахти, годі з неї, мовляв, цього вашого колгоспу, та ще й відсталого — найзанехаяніший, мабуть, в області! Бригадир був ніби аж стурбований Катриними нахвалками, став відговорювати Катрю від її наміру, запевняв, що він кров з носа, а ферму на той рік повністю механізує, буде, мовляв, ще й у них кореспондентів та різних делегацій, що їх тепер возять тільки туди, де Герої. Говорив про переваги хліборобської праці, про цілі дні на свіжім повітрі, нагадав, що й Лев Толстой колись за плугом ходив.

— Толстой хай собі як хоче,— відрізала Катря,— а я буду на шахтах!

І, закутавшись хусткою по самі очі, замовкла.

Склад комбікорму був якраз у тому козацькому соборі, що його ще здалеку видно, коли під'їздиш до заводських селищ. Спершу побували на центральнім ринку, з картоплею спродались без загаяння, а проте коли під'їхали до собору одержувати комбікорм, то на дверях висів замок, хоч до кінця робочого дня було ще далеко. Кладовщика не знали де й шукати. З'явився він надвечір, будучи добре під чаркою, сповістив мимохідь, що тільки завтра вранці почне видавати комбікорм, бо зараз у нього, мовляв, ще не все оформлено.

Бригадир, наздогнавши кладовщика, став про щось шепотітися з ним, але наслідків це ніяких не дало,— довелося біля собору й заночувати.

Всього один раз Єлька, ще дитиною, була коло цього собору, тоді тут збирався базар,— мати якось взяла її, коли їхала сюди із своїми односельцями продавати соняшникову олію. Ще картки були не відмінені, людям жилося сутужно, Єльці пригадується, як жінка якась ходила по базару і від кожної з тих, що підторговували, збирала «комірне» — по ложці олії.

— На міліціонера,— пояснювала тихо.

Тобто щоб не ганяв, бо олію тоді було заборонено продавати. І жінки не скупилися, давали кожна по повній ложці на того худющого безолійного міліціонера, і був то навіть не хабар, скоріше то була премія за його неформальність і розуміння трудної для всіх пори. Собор тоді вразив Єльку тільки своєю суворістю, холодним і якимось величавим непривіттям. А зараз викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до її дитячих мрій, до отих блакитних планет її дитинства.

Грузовик їхній став на ночівлю під акаціями неподалік собору, щоб завтра, коли утвориться черга за комбікормом, бути до дверей найближче. Згодом стали прибувати ще машини з нарядами на комбікорм, з накушканими базарянами; приїжджі розбирали свої корзини та клунки, розходились по заводських родичах ночувати. Єльчині подруги теж цілим гуртом зібралися йти до землячки Вірки із сусідніх Погребищ, степовичка, вона вгадала вийти заміж сюди,— рудий та витрішкуватий її Іван, а став знатним сталеваром, і Віруонька тепер ох і живе ж! Кликали і Єльку з собою, але вона сказала, що їй є до кого, дядько ж Ягор Катратий десь тут мешкав неподалік: солом'яна хата під сімнадцятим номером. Хоч смеркалося, знайшла в кінці вулички той 17-й... Хвіртка зачинена наглухо, нема господаря вдома, може, й на цілу ніч поїхав куди... Позаглядала Єлька та з тим і повернулася на майдан, до машини.

Бригадир, зрадівши, сказав, що зоставляє Єльку стерегти машину, а сам з водієм, в компанії з іншими шоферами, серед яких терся й кладовщик, одразу подався кудись шукати забігайлівки.

Невдовзі в одній із хат селища зринули співи, Єлька впізнала відчайдушний Катрин голос, що вирізнявся дзвінкістю з-поміж інших, і улюблену Катрину пісню впізнала: «Терен, мати, коло хати..» Співали якраз, видно, у хаті тієї щасливої Вірки з Погребищ, що кілька років тому загнуздала тутешнього сталевара Івана Баглая та тепер «ох і живе ж!..». В нову хату восени ввійшла, а мазальниць запрошувала все-таки з рідного свого села, цілий тиждень білили їй хороми, рівняли ізсередини стіни та наводили мальовки, бо тут, мовляв, і рівняють не так, і мальовок з півнями не вміють... До

жіночих голосів прилучився й чоловічий, загудів улад, добре смикнувши, мабуть, того первака, що дівчата везли землячці нову хату кропити... Закортіло і Єльці бути там, у гурті з усіма, в теплій хаті з мальовками, але стримала себе з якоюсь навіть злістю: дуже тебе ждуть там, у тієї погребищанки, що ні подруга тобі ні родичка, дуже приємно було б дивитись, як вона тут купається в благополуччі!

Єлька сьогодні чомусь на всіх була зла.

Собор похмуро плив у хмарах вечірніх. Тужливим чимось, навіть тривожним віяло від нього. Ким він вибудуваний? І яким чудом уцілів? І яку душу хтось у нього вклав, що й через віки вона Єльку торкає?..

Двоє якихось проходили поблизу, шарпнули за брезент, думаючи, певне, що в кузові нікого нема, посміялись, постояли біля стовпа, на місці колишньої дзвіниці, де тепер тільки уламок рейки висить. Один чимось ударив по рейці, сказав:

— Який звук нікчемний... Звук сірих буднів...

Посвистіли, ще посміялись і почвалали далі.

Зовсім споночіло, став накрапати дощ. Єлька глибше забилась під брезент, зібгалась калачиком, щоб швидше зігрітись.

Бригадир та водій грузовика вернулися пізно, принесли оселедців у газеті, пляшку й чорну хлібину.

— Маємо комбікорм,— весело озвався бригадир і запросив Єльку: — Ану, хазяєчко, зволь сюди, зараз погріємось... Тримай хліб, тримай посудину!..

Не забули і про неї все-таки.

Грілися в темряві. Розламували хліб руками на шматки, роздирали оселедці, напій у склянки гранчасті наливали, був то ніби якийсь ром, вони його і в темряві точно поділили. Єльку теж умовили випити, ковтнула кілька разів — обпекло, як вогонь. Потім пізніше стала вона догадуватись, що не випадкове, а заздалегідь намислене ними було це вгощання, і про себе думала, що теж не випадково зосталася тут під брезентом... Щось її ніби спонукало зостатися, хоч і намірів ніяких не мала, ніякої думки не складала наперед, і все ж ніби й передчувалось, як воно буде.

А було так: шофера десь не стало, бригадир, зіщулившись, курив біля машини, собор виступав із темряви неба якось моторошно. Було вже, мабуть, за північ, вітер розгулявся, гуркотів шматом зірваної бляхи десь на

соборних верхах. Через якийсь час бригадир теж забрався в кузов, опинився під халабудою брезенту.

— Дозволь до тебе в курінь... Чуєш, який вітрюга... Не замерзати ж мені там...— І заспокоїв, присунувшись:— Не бійся, не чіпатиму.

І хоч мала б відігнати його, але чомусь не відігнала. І навіть коли почула слова ласки, то теж не обірвала, хотілося їх слухати, було щось довірливе в його скаргах на свою долю, щирість чулася у його співчутті до Єльки, розуміє, мовляв, як їй оце зостатись на світі без матері, самій... Здається, зараз для неї навіть бажаною була його близькість і його довіра, він, видно, вловив Єльчин настрій і ще ближче присунувся, вона відчула міцне тепло його тіла. Гарячі шепоти-благання хвилювали, ласки, ніколи не знані, пробуджували чуттєвість. Вітер шарпав їхню халабуду, брезент лопотів, а вона чула біля себе жагливе, палке:

— Єлько, раз живемо! Двічі нікому не вдавалось! Стільки он, мовляв, дівчат-перестарків у селі, ніхто й не гляне! Порозліталися хлопці, дівчатами по селах хоч греблю гати... Про шахти ще чула, куди вони удвох махнуть... Про щастя, яке треба ловити...

І знову:

— Раз! Двічі жити ще не вдавалось нікому! Тож не будь така горда! Не бійся! Ти ж сама тепер!.. Вільна! Ніхто тобі не указ!

І таки почувала, що вільна вчинити, як хоче. Може, й справді своє треба ловити, хапати, не відкладаючи на потім? Інші самі ладні йому на шию кинутись, а вона ось таку владу над ним добула, доводить свого бригадира до безтями... Розпалена, вже не відпручувалась, а коли міцний смак поцілунку відчула, здалось, що оце й є воно, оцей хміль і є кохання...

Ніч горіла темрявою. Була вона найтемніша з усіх ночей, ця ніч її падіння. Не стала вона святом Єльчиного життя. Не принесла ні радості, ні насолоди. Нічого, крім болю.

Вранці пусте було небо, хмари убогі пливли над собором, а вітер улігся, на сході краєчок неба холодно, криваво червонів. Двері собору були відчинені: починали видавати комбікорм. Дівчата перегукувалися в соборі, треба було і Єльці бути там, але її чомусь не кликали, не чіпали. І вона не спішила вибиратися з-під брезенту. Голуб темно-сизий, брудний сидів на карнизі со-

бору, викрасовувавсь, водив грудьми. Пташки цівкали в голих деревах. Гілки дерев мокро блищали, зволожені по-весняному. Життя було, воно брало своє, але ця бадьорість ранку, пробудження весни, ясна смужка світання, і пташиний цівкіт, і веселі голоси в глибині собору — все існувало якось поза нею, все сприймала Єлька тепер ніби зоддалеки, із свого знеможеного, дотла спустошеного світу. Наче повинен був би палити її сором за те, що сталося, вогонь ганьби, гріха, пороку, але й цього якось не відчувала, був тільки тупий біль, відчуття спустошеності та безмежний розлив туги.

Нарешті встала. Треба ж було таки йти, помагати дівчатам набирати того комбікорму. Шофер, що длубався в моторі, обернувся до Єльки, якось негарно осміхаючись оголеністю своєї вивернутої, підсмикнутої вгору заячої губи.

— Як спочивалося, Олено батьківно? — і підморгнув з гидкою інтимністю.— Чи не замерзали під брезентом? Бо я в кабіні замерзав...

Він, виявляється, був у кабіні! Наче ж зникав кудись, а виявляється, був тут... І видно по ньому, по цій нахабній, змовницькій посмішці, що знає геть усе... Ну, тепер знатимуть і всі Вовчуги!

На мить це ошпарило її, потім знов накотилась байдужість. Побрела до собору і, похнюпившись, по очі закутана хусткою, зупинилась біля порога, навпроти навстіж відчинених у соборну сутінь дверей. Не зважувалась переступити поріг. Здавалось, тільки переступить, і станеться щось страшне, земля під нею трісне, все соборне склепіння обвалиться на неї, падшу, осквернену!

А там, усередині, було гомінко, перелунювались веселі голоси. Видно, як Галька-перестарок стоїть біля кучугури комбікорму, тримаючи лантух розкритим, їй хтось насипає, а потім вона раптом задерла голову й ні сіло ні впало дико галаснула догори:

— Ге-е-ей, на високій полонині...— І, засміявшись, сказала: — Оце резонанс!

Ніхто на Єльку наче й уваги не звернув, коли вона, силуючи себе, таки переступила поріг собору, ніхто не запитав, чого запізнилась, чого заспала, її появу в соборі всі сприйняли нібито навіть байдуже, але в цій байдужості почувалася якась умисність. В соборі було ще холодніше, ніж надворі, пусткою, мишами смерділо.

Вікна, де ще позоставались шибки, в павутинні, запорошені дертю. Одразу після війни нібито збирались відкрити в цьому соборі антирелігійний музей із куточком місцевої фауни і флори, але чомусь не вийшло, і лише як спомин про ті наміри опудало плавневого шуліки припадало тепер пилюкою над вівтарем та де-не-де зі стін, з-поміж облинялих мадонн, шкірились іклами вовчі та вепрячі морди. Уже й вепрів у плавнях нема, а тут шкіряться... Посеред собору кучугура комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас з різьбленими гронами та виноградним листям. Колись, кажуть, цей іконостас розпиляли, поділили між музеями, і частина оце й тут зосталась... Все кинуто звалищем, стіни в патьоках, крізь сіре павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... Вічні присмерки стоять по кутках собору. Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розкинутими крилами, цілком зберігся й портрет якогось небесного юнака-святого в ясно-червоній одежі... Там не видно було ні пилюки, ні павутиння, там панувало світло небес. Густо-блакитне небо й по ньому золоті зірки! Ніби оглухнувши, забувши про всі комбікорми, стояла Єлька серед собору й дивилась туди, в глибінь найвищої з бань, де все ще зосталось, як було при перших майстрах. Та глибінь мовби втягувала, всю душу Єльчину втягувала, як вир. Очей не можна було відвести, паморочно ставало, як стає, кажуть, людині над безоднею, куди тебе невідступно штовхає... «Я опоґанена, мене опоганили, я не смію, не маю тут права стояти!» — волало в ній каяття. І все ж у якомусь заціпенілому напівзабутті стояла серед цього захламленого храму, втопивши погляд у той небесно-блакитний вир підкупольної висоти. Ясним, не загидженим тільки й зостався отой острівець собору вгорі, чистотою та високістю навіював і на неї чистоту спокути, відчуття провини і подмух якихось непевних надій... Ота краса, що вгорі,— чому вона їй раніш не відкрилась?

— Не думай, що ти в планетарій попала, Єлько! — нарешті окликнули її.— Годі вистоювати, давай сюди, помагай.

Всі закурені були комбікормом, дівчат важко і впізнати, де яка, і коли Єлька теж взялася нагортати в

лантух, то крізь куряву бачила тепер тільки запилюжені чоботи чиїсь, що тупо тупцювали в дерті біля лантуха.

Потім і його побачила, бригадира. Вперше після ночі з'явився з кладовщиком із якогось закамарка, підійшов ближче, розстебнув піджак, сказав бадьоро:

— Набивайте, набивайте, дівчата, тугіше. Не завжди попадається такий янголячий харч!..

І помітно було, як очі відводить, уникає, щоб не зустрітися з Єлькою поглядом. Коли сміявся, зовсім очі його зникали. Усмішка була, але без очей. Сміється, а вони геть зникають під заборошненими повіками, сліпне людина у своєму сміхові. «І оцей безокий чоловік, з головою, круто вгрузлою межи плечі, з усміхом блудливим, оце той самий, кому ти вночі в сльозах віддалась? Той, що так тебе улещував, що палким своїм белькотанням та співчуттям душу тобі розколов?» Саму себе Єлька зараз ненавиділа за хвилинне оте потьмарення, за те, що дала себе ошукати. Обранець? В'язистий, круглопикий, а росту був просто мізерного, особливо зараз, коли сутулився у своєму якомусь горбатому, з овечим коміром піджаку.

Коли треба було братися за кількапудові лантухи, виносити комбікорм із собору, Єлька з ненавистю кинула бригадирові:

— Самі носіть.

— А ти?

— Я вихідна.

І він, винувато покліпавши віями, нічого й не сказав, заціпило йому. Дівчата теж вирішили, що не жіноче діло тягати лантухи, відійшли до грузовика і стали чепуритись. Єлька, зупинившись осторонь, спідлоба спостерігала, як вони вдвох — бригадир та його брат горілчаний, клишоногий кладовщик — тягнуть комбікорм із собору, зіткнулись лантухами в дверях і, обидва маленькі, миршаві, вовтузяться з тими лантухами перед собором, мов жуки, мов шашелі, перед величчю його! Жити для цього? Жити для комбікорму?.. «Не хочу! Не буду! Якщо не втоплюся десь на Вовчій, зійду геть із села. Не пропишуть — без прописки житиму. Це ж моя земля, мій світ!» Єдиним рятунком для неї уявлялося тепер оте безвісне життя без прописки...

Коли йшла, похнюплена, до свого грузовика, шоферня з інших машин зачіпала її негарними жартами, але

Єлька нічим не відповідала, загравання не викликало в неї нічого, крім огиди. Всі вони були зараз їй ненависні, всі були для неї бригадирами! Брутальні, липкі, з брехливими словами, з тваринно-цупкими обіймами...

Перед від'їздом ще раз навідалась до дядька Ягора і знов не застала. Поверталися додому. Всі були чогось не в настрої, наче пересварилися між собою. В дорозі бригадир влаштувався між лантухами від Єльки подалі, боявся, мабуть, що вона тепер нав'язуватиметься йому, відбиватиме від жінки. «Можеш не боятись,— посилала вона в думці йому своє презирство.— Плювала я на тебе. Ніколи ти мені і в сні не приснишся».

Першої ж ночі вдома собор їй приснився. Наче стоїть вона сама у соборі, дивиться в глибину його купола, а там замість струмування світла, замість блакитного неба з золотими зірками чомусь присмерк сіріє, майже темрява, і хтось ніби метушиться в тій високій наскрізній темряві. Навколо неї стіни якось загадково шарудять, і Єлька помічає, що з сутіні, зі стін собору, звідусіль вилазять щетинясті вепрячі голови, і не опудала, а всі ще живі, ікласті, ворушаться.

Прокинувшись, не могла до ранку заснути. Все знов передумувала, як воно складалось: надої... макуха... зоряна вода... І майже злорадно таврувала себе: «Оце ж тобі зоряна вода!.. Калюжа твоя!»

Скрутне настало для Єльки життя. Бригадирова проходу не давала. До клубу не показуйсь — викляне, обкидає багном привселюдно:

— Байстрючка! Викурвок воєнний! Оце вас такого в школі вчили? Як чоловіків чужих відбивати?

І так випоганить, не знаєш, куди діватись. Хіба поясниш, хіба повірить, що бригадир її для Єльки вмер, не існує й не існуватиме більше!.. А навіть якби й закохалась? Права не має, чи що? Скажіть ви, мудрі, як все-таки повестися дівчині, коли б раптом закохалась у жонатого чоловіка? Ну хай з нею цього не сталось, але з іншою могло б?

Бригадир пробував, правда, через якийсь час знов підкотитись, ляща вхопив, та на тому й кінчилася їхня любов. Хоча й біля своєї крикухи жити не став. Замордований її ревнощами, змушений був чкурнути десь із села. Спершу прилаштувався в сусіднім радгоспі, а звідти ще далі кудись зринув, зник з горизонту. Зго-

дом чутка пройшла, що бачили його на шахтах західного Донбасу.

Бригадирова зовсім після того знесамовитіла. Таку ославу пустила на Єльку по селу, що й інші жінки стали поглядати на неї з підозрою. Не того картали, який дівчину звів, увесь гріх чомусь падав на Єльку.

— Дивіться, он вона йде, та, що жонатих переманює!

— Може, й мого вже приманюєш! А в нього діти! А в нього я!

Так і вистежують Єльку ті очі насторожено-злі, руки крючкуваті, ладні при найменшій, хай навіть вигаданій, підозрі в патли їй учепитись.

Декотрі з чоловіків уявили собі, що вона справді кожному тепер доступна, який-небудь гультяй аліментний і той вважав, що має право докучати їй, домагатися взаємності.

— Ловка, ловка пішла Магдалина,— не раз чула вона вслід.

Знало б чоловіче поголів'я, яке воно все нестерпне було тепер їй, нічим не краще за того спокусника, що знівечив Єльчину юність. Зганьблено її, і за це ж мусить ще сама й розплачуватись, стільки довелось зазнати принижень, випити кривд...

Навіть дід-сторож якось уночі прикрався під вікно, став шкребтись, як собака:

— Єлько, Єлько, пусти перегрітись...

Відчинила двері навстіж, розлючена, крикнула межи очі:

— Діду, щоб ви здохли!

Матері своїх синів тепер від неї стерегли. Один спробував залицятись, син бухгалтерів, так мати його на все село розрепетувалась:

— Оту Чечільку-байстрючку мені невісткою? Інші росу збили, а ти в хату приведеш?

І все до ниточки виклала, як ця хвойда з бригадиром базарювала, який вони там із собору набирали комбікорм... А втеклому бригадирові таки, видно, зосталася в серці скалка якась від тієї соборної ночі. Через півроку листа прислав, кликав і Єльку на шахти. Приїзди. Розвод візьму. Почнемо життя спочатку...

Подрузі найближчій, Ганнусі з птахоферми, тільки й довірилася з листом.

— Якби мене кликав, я б поїхала,— сказала Ганнуся.

— А я скоріше вмру, ніж до нього поїду. Бридкий

він мені. Осоружний. І всі вони такі. Немає, Ганнусю, чистих людей! То в книжках тільки...

І справді так думала. Нема чистих, нема правди, пропили всю, на самогон перегнали! Брехня кругом, слова пусті, кожен тільки для себе живе. Всі, як той бригадир з руками залізними, що таки домігся свого, зірвав вінок, брутально потоптав барвінок весняний...

Подруга не згоджувалась, наводила Єльці різні приклади, та Єльку це тільки дужче розпалювало: ні і ні! Спротивився світ. Знову й знову верталась до думки податись, як інші, геть із села, на завод чи на якусь новобудову.

— На носилку піду, цеглу таскатиму, найтяжча робота мені не страшна.

Та в конторі ставились до цього інакше. Голова, чоловік лагідний, розважливий, що й до Єльки ставився доброзичливо, щоразу стримував її запал, коли приходила в контору вимагати довідки на від'їзд.

— Ми ж тебе цінуємо, Єлько... Ти роботяща в нас, принципова. Чим тобі на фермі погано? За скількись літ, може, тебе там орден жде... А що баби плещуть язиками, то на те вони й баби, щоб плескати. Дівчина красива, ти ще свою долю знайдеш.

Раз урезонив і вдруге, і так тяглось до весни. Можливо б, і зосталась, пригоїлись би рани поступово, якби не той випадок, коли малахольна зоотехнічка, чоловік якої вдома не ночував, прибігла на ферму й накинулася біля силосної ями на ошелешену Єльку з прокльонами, хоч ця сном і духом нічого не знала. Шпурнувши вила в яму, подалася Єлька в контору з твердим наміром більше не відступати.

Ні голови, ні парторга не було, сам бухгалтер за всіх святих. Сивий, голова довга, як диня, одне око справжнє, друге скляне.

— Паспорт — це, Єлько, сключається,— категорично сказав, вислухавши вимогу.— Дуже розумні всі поставали. Все кудись та кудись, а хто ж тут матеріальні блага творитиме?

Розлютили Єльку ті «блага»!

— Я вам що, припнута до цього місця? Чи до сивих кіс на цьому вашому смердючому силосі? Підписки на невиїзд нікому не давала!

— Ну-ну! — сторопіло вирячився на таку пісню бухгалтер.— Оце заспівала... З яких книжок ти такого на-

хапалася, товаришко Чечіль? Чим тобі змодилось наше виробництво? Молоко, вершки набридли — смачнішого хочеш?

— Свободи хочу!

— Он воно що! В нас тобі мало свободи?

— Іншої пошукаю.

— Пошукай, може, знайдеш... Звідтіль не одна вже разом із свободою в пелені й гвардійця матері приносила... Чи, може, з сигареткою в зубах вернешся до нас, шукаючи свободи?

— Не вернусь. Ніколи. Ухрюкалась мені ваша ферма!

Бухгалтер іронічно прискалив живе око:

— Куди ж помандруєте, коли не секрет? Чи не слідом за дідом, на шахти?

— А там що, не моя країна? Тільки й дива, що оця ваша задрипана ферма? Думаєте, плакатиму за нею, за вашими «благами»?

— Адресок пришли хоч, де ти будеш...

— Буду там, де ніхто мене не падлючитиме! Не обливатимуть брудом такі, як ваша ротата супружниця!

— Тихіше, тихіше,— мимоволі прищулився бухгалтер, зиркнувши на вікна, і перейшов одразу на серйозний тон.— Коли б на мене, Олено, то я б тебе й не тримав... Їхала б собі десь, щоб голови нашим хлопцям не баламутила, не вносила в сім'ї розлад... А то й у мене вдома хаос, колотнеча, переживаєм за сина, хоч я й не знаю, чи є для того підстави...

Ждав, видно, що Єлька щось скаже на це, але вона відмовчалась.

— Отже, як батько сім'ї, особисто я був би навіть зацікавлений, щоб дати тобі вічну командировку... Але ж порядок є порядок. Сама бачиш: не вистачає робочих рук. Добувати блага не просто. Нам твої руки сьогодні он як потрібні...

Єльку наче батогом цвьохнули.

— Вам тільки руки мої потрібні? Ось вони, потріскались від ваших благ! — І аж перед носом в бухгалтера змигнули Єльчині тугі долоні.

— Тільки без цього,— відхилився він, оберігаючи своє скляне око.

— А в мене не тільки руки! — розчервонівшись, нічого не чуючи, вистрілювала Єлька.— В мене ще й душа є! Не всю випекли. Не дасте довідки — так піду!

— Безпачпортною, дівчино, недалеко зайдеш... Там швидко підберуть. А документа... вибачай. Аніяк. Хоч кричи, хоч проси, хоч землю отут їж.

І не видав.

Увечері на бухгалтеровім подвір'ї знову була сварка, знову звідти на все село розліталося бухгалтершине дике, шмагаюче:

— Потоптанку оту? Хто росу збив, а ти в хату приведеш?

Цей викрик став Єльці замість паспорта. З каменем цих слів на душі — «потоптанка... росу збив!» — вдосвіта подалася до міста, щоб зникнути в ньому, щоб у вирі іншого життя назавжди загубитись для односельців.

IV

Так опинилась вона в дядька свого по матері, в Ягора Катратого на Зачіплянці.

Чим могла пояснити йому своє прибуття? Відпустили, мовляв, має намір в технікум який-небудь вступати або на курси. Дядько наче й повірив. Раменистий, кремезний, з обличчям грубим, що його життя на глибоку оранку поорало, уважно глянув на неї з-під дашка накошланих брів:

— А документи ж як... у порядку?

— Не всі ще зібрала,— зам'ялась племінниця.— Але будуть.

Може, він навіть і догадався. А може, ще й раніше щось про неї перечув, бо не став далі допитуватись.

— Поживи, оговтайся. Та й мені чимось допоможеш. А то як овдовів, у хаті ладу нікому дати. До того ж садок, огородець... Без баби все плаче.

І, повівши її в садок, став показувати грядки полуниць, старезні абрикоси та грушу, яка, видно, була його улюбленицею:

— Сам оце на ній нащепив... Дика була, а тепер, бачиш, начіплялись, як рукавиці, висять.

Груші справді висіли на гілках здоровезні, шкарубкі, як у дядьковій хаті доменницькі його рукавиці. І кишку-шланг показав, і колодязь з «Камою», маленьким моторчиком, що воду жене.

Сподобалось тут Єльці.

Селище тихе, в садках, а за садками, за Дніпром день і ніч димлять заводи. Вранці, коли робітники поїдуть на зміну, помітно безлюдніє Зачіплянка, тільки дітлашня, заїдена шовковицею, галасає на вулиці та біля саги. Деколи сусідка, баба Шпачиха, випроставшись, докине із свого городу до Єльки словом, дитиною називає. Та ще сліпий танкіст насвистує у себе в дворі, без кінця щось там лагодячи, майструючи. Очі випалило на фронті, а коли йде вулицею, ступає упевнено, ніби зрячий. Стрічних усіх безпомильно впізнає. Якось Єлька, біжучи по хліб, хотіла прошмигнути мимо нього тихцем, він зупинив, аж розсердився:

— Ти чия, що не здоровкаєшся?

І вона, присоромлена, сказала тихо:

— Здрастуйте.

І зважилась глянути в темні незрячі його окуляри.

Танкіст, дітвора, зігнута полільниця на вгороді... Та ще у баглаївських садках цілоденно валяється в гамаку студент-металург, той, що вранці бігає довкола саги, зарядку робить. Набігається і тоді або в хату з тим голомозим механіком на цілий день, або під шовковицею в гамак, затулившись книжками та конспектами від усього світу.

Зачіплянка хоч і живе від заводу, але й землі не цурається, не відірвалась од неї. Катратий радіє, дивлячись, як уродило, як рясно понаростало всього: «Дари природи, Єлько... Не поскупилось літечко красне: влітку тільки жуй, аби рот не лінувався...» Щойно полуниця відходить, а вже буріють вишні-петриківочки, шовковиця сиплеться, а там зажовтіють абрикоси; буває, так наспіє полуниці, що жінкам невправка з нею, тоді оголошується загальна мобілізація, вже й металурги лазять поруч з дітьми по садках, аж смішно Єльці дивитись, як ці люди, що на заводі боги, що вміють видавати найміцніші сплави, може, й для міжпланетних ракет, покірно повзають навкарачки по грішній піскуватій землі, по чавких полуницях, змагаючись з дітьми, слухняно визбируючи дари щедрої зачіплянської природи. Перегукуються, висміюють своє полуничне рабство:

— Як там Кашубенкова бригада, норму дає? — долинає десь крізь садки, а йому відгукуються:

— Штурмівщина і тут, хай би їй грець!

— А ще й кумі он треба подати соцдопомогу...

Всі тут куми, свати, брати. Ні злодіїв, ні літунів. Батьки тут жили і синів, поженивши, оселяють біля себе, розбудовуються: на одній садибі по дві-три хати втискується, поруч із старими виростають нові будинки, міцні, биті із шлаку. Раніш, кажуть, жилось тут просторо, зараз тіснішає, проте Зачіплянка не горює, весело живе. Життя в цих людей відкрите, живуть по-окремо, а якось ніби й спільно, на видноті. Жінки знають одна про одну, що яка пекла, що варила, чий не всю получку додому приніс, а хто на лотерею виграв.

Дітей тут густо насіяно, і чомусь дітвора все липне до того студента Баглая. Всяких жучків носять йому під шовковицю, трав'яних коників, кудись кличуть, і він часом, хоч і супиться невдоволено, але, відклавши конспекти, йде з малечею на сагу або на кладовище...

Молодь на Зачіплянці здебільшого вишнева, південного типу — живуть тут хлопці-смаглюки й дівчата-смаглявки. Десь працюють, десь вчаться, зникають на цілий день і лише надвечір повертаються на свою Веселу. О такій порі гомінкішою стає Зачіплянка, радіоли чути, моторчики джмелять, люди перегукуються... Після поливання збираються гуртами то коло того подвір'я, то коло іншого, найчастіше в доміно грати, а що вуличка не проїжджа, в сагу впирається, то виносять столики просто на вулицю, ставлять під ліхтарним стовпом і там цілий вечір клацають, спокійно себе почуваючи: ніхто не проїде, не потривожить. Біля гравців довкола столика і жабенята стрибають, кмітливі створіння знайшли дотепний спосіб полювання на комашню: помітили, що, обпікшись об електричну лампочку ліхтаря, комашня звідти сама сиплеться, тільки лови її, вже підсмажену...

Новий, не знайомий для Єльки зачіплянський світ. Іноді, прокравшись до паркана, непомічена, подовгу дивиться вона з темряви палісадника на людей Зачіплянки, на цих упертих крутолобих гравців у доміно. Для дядька Ягора доміно не існує, він вважає цю гру «пустим заняттям, від якого людина тупіє», а Єльці чомусь до вподоби гравецький азарт, отой міцний перестук кісточок під ліхтарним стовпом. Серед металургів чимало вродливих облич, гарних не стільки рисами, скільки гідністю своєю, спокоєм, незляканістю, певністю в собі. Коли один дужче другого стукає по

столу, б'є з усього розмаху, то гуртом вони наче ворога якого лупцюють, аж зуби зціплюють, і видно тоді руки їхні, в декого до самих ліктів чимось попечені, у травмах трудових, в рубцях якихось, що давно вже позарубцьовувались,— позаживавши після травм, завузлуватівши, руки ті стали ще ніби міцніші. В обличчях часом блідизна проступає, перевтома, але є в них твердість, зосередженість, думою в кожного повите чоло, хоч і думають металурги в такий час, певне ж, не про Хіросіму та бюрократів, а про те, як зробити «кришу» таку, щоб болільники ревнули від захвату.

А молодь частіше юртується біля Баглаєвого або ще далі, біля Орлянченкового двору. Хлопці такі — мимоволі задивишся. Вдень вони десь по цехах заводських, на водокачках, на кранах та самоскидах, а як вечір, уже нафранчені, причесані, в модних чорних черевиках з'являються на Веселій, ступаючи більше по шпоришу, а не по пилюці, щоб не закушпелити свої гостроносі. Часом і той Баглай-студент з'являється в цьому товаристві, і уже не в вилинялому спортивному, що його цілими днями не скидає, а причепурений по-вечірньому, в білій напрасованій безрукавці або в новому сірому светрі, що так йому до лиця... Довгобразий, високий, ставний... І теж у гостроносих черевиках, до блиску начищених перед танцями — десь він з котроюсь танцюватиме сьогодні... Коли дітлахи тягнуть його поганяти з ними м'яча, студент відмагається, показує їм на черевики, на светр — не для гри, мовляв, виряджався,— але ж хіба їх переконаєш, не відстануть, поки він таки злегка підсмикне рукава свого светра (якимось таким делікатним красивим жестом підсмикне!) і наставить руки під м'яч... Ув'язавшись у гру, й про пилюку забуде, вона аж димить із-під ніг, коли він кидається сюди й туди, випружинюється в стрибках, полюючи за м'ячем, доки друзі кликнуть, і студент схаменеться: поправить одяг, приставить ногу до лавки, пилюку з черевика обмахне, візерунчасті шкарпетки — на лівій, потім на правій — підсмикне акуратно. Тоді знов до товаришів, і вже веселий їхній гурт поплив у бік собору, мабуть, у парк шлакобетонного заводу на танці...

Дядько Катратий не любить, коли Єлька задивляється в той бік.

— Доки не прописана, Єлько, побережись... Живи так, наче тебе й нема.

Так поставив, і так воно йде. За двір ані ногою. Живе, як і не живе. Люди не докучають своєю цікавістю, ніби вичікують, що нова людина сама їм об'явиться. Вранці-раненько часом степ озивається до Єльки міцним перепілчиним покликом: десь за садками, на кладовищі, прижилася перепілочка степова. Щоранку так життєрадісно підпадьомкає! Єлька ходила туди, шукала в кладовищенських бур'янах степову свою землячку, хотіла підгледіти, але та не далася на очі.

Єдина дорога, відкрита Єльці,— це до Дніпра, до бакена, що його обслуговує Катратий. Через кладовище з духмяними, аж чадними, чебрецями, через дюни-кучугури з колючками та чаполоччю, де всупереч антикозячому законові робітничі кози безтурботно пасуться, крізь продерту дірку в колючому дроті, що ним обплутано територію водокачки,— і вже ти на березі, коло бакенської будки, коло човна. Яка тут воля, яка широчінь для душі! Моторки деркочуть по Дніпру, прослизають байдарки, білі крила вітрил пливуть, як уві сні... Протилежний берег — бастіони заводів, чорні, в димах, та сірі шлакові гори над самим Дніпром, ті, що цілу ніч текучою лавою палахкотять, а зараз темніють, мов пригаслі вулкани. Трохи вище по берегу, серед темної зелені парку, водна станція металургів, граціозна, візерунчата, блакитно-біла вся, мов казковий якийсь палац. Стоянки човнів, кафе з музикою, на островах різні заводські турбази, профілакторії... І цим усім користується заводський люд, звичайні смертні, такі, як і Єлька. Тут не тільки витворюють блага, а самі й пожинають їх! Відробив зміну і гуляй, ще білий день, а вони в кіно, в парки, на Дніпро та на весла... Десь тільки згодом Єльчині очі побачать інше, коли робітників грузовиками розвозять на далекі слободи після зміни, побачить тоді Єлька людей, до виснаги змореafних, спалих з лиця, ніби вичавлених. Заводські дівчата, їдучи зі зміни, пісень не співають, як там, у степу, коли повертаються з поля... Там, де тільки мчить з вечорових полів грузовик, всюди розпластує на вітрі шмаття пісень... Заводська людина значно довше входить у норму після цехової виснаги, Єлька це згодом помітить. Поки що ж перед нею саме тільки дозвілля заводчан, святковість літа, тиха краса дніпровських вод; сюди й туди мчать цілими родинами, з дітьми, а де промайне моторним човником тільки пара — дівчина і юнак, за-

смаглявлені сонцем, безжурні обоє, летять, тримаючи курс на ледь мріючі дніпровські острови, на призахідно-розпалахкотіле сонце, на нічні багаття з комарами, з пригодами, із справжнім коханням...

Буйнує сила життя, димлять заводи, таємничі гуркоти долинають з протилежного берега, з цитаделі металургів, сонце сідає за повиті млою пагорби, за далекі димарі, дніпрова гладінь бузковіє, рожевим береться, хвиля, вигинаючись, колишеться під гаснучим промінням важкими переливами-оксамитами. Поступово густішають, малиновіють оксамити Дніпра. Мов плавучий острів, пройде біленький екскурсійний пароплав із заводським людом, із розливом музики, далеко чутної над водою, пройде, і тільки по якомусь часі, не скоро докотиться зрушена ним хвиля до берега, лоскітно плесне на пісок, на Єльчині ноги.

«Велич!» — так би назвала Єлька оті вежі домен, оті чорні індустріальні собори. Все повито димами, все в якихось глибинних двиготах, загадкових, ніби підземних гулах.

— Жінки теж там працюють? — запитала якось дядька Ягора.

— Тисячі їх там.

— І я б хотіла туди.

Ні, дядько цього їй не бажав би. Не мед їм там у куряві аглофабрики, ще побачиш, на жаль, жінок і з ломами на ремонті колій заводських, і на кранах, коли вони над самим полум'ям ковшів пропливають... Хіба ж то жіноча робота? Хіба вона після того дітей родитиме? Настане час, що зовсім жінок у цехах металургійного не буде, хіба що вітамінний квас подаватимуть металургам. Найперше повинна б жінок повивільняти від шкідливих робіт уся ота механізація та автоматика, що йде людині на зміну. За його, Ягорової, молодості біля домни людей ще, як мурашні, було. Щоб отаку домну нагодувати рудою, самих каталів треба було б тисячу чоловік, а зараз її завантажують двоє.

При заході сонця сядуть у човна із дядьком, попливуть засвічувати бакени, погойдають Єльку бузково-малинові оксамити дніпровські. Деколи опиняться аж поблизу тих шлакових гір; в дядька Ягора вони викликають задуму.

— Мабуть, такі вулкани,— задивившись, тихо каже Єлька.

— Отi гори, дочко, то все наша праця перекипiла. Димом тут вiчно чадить, сажа падає чорна, лапата. Хто живе там пiд боком у заводу, той бiлого снiгу не бачить,— гомонить дядько Ягор.— Виправу бiлизну не вивiшуй, одразу чорна стане. Колись i я там жив. Наковтався. Вранцi, коли йдеш на роботу, по сажi тiй слiди, як по снiгу, вiдпечатуєш. На лавках, на листях дерев, на всьому сажа. Тонни i тонни її випадає на мiсто щодоби. Давно балакають про те, щоб уловлювачi поставити, фiльтри, та поки що бiльше язиками фiльтрують.

Нi, не для жiночих рук робота на металургiйному, знов перестерiгає племiнницю дядько Ягор, там i чоловiк не кожен витримає. Це ж не випадково, мовляв, серед горнових миршавого не побачиш, усе здоров'яки, там потрiбнi люди при силi.

— Нас, коли брали з бiржi, найперше по здоров'ю перевiряли, найперше, було, мусиш лiкарiв пройти, здоров'я своє показати, а тодi вже розмовляй...

Єлька ще вiд матерi чула, що дядько Ягор пiсля того, як розламалась пiд ним махновська тачанка, як розкотились з-пiд неї колеса на чотири сторони свiту, пiшов на завод, на роботу найважчу, каталем. Тепер i професiї такої нема, в минулому вся. Дивлячись на зношене тiло старече, важко Єльцi навiть уявити його молодим, а був же колись...

— Дядьку Ягоре, а на заводi, пiсля степу... трудно було вам звикати?

— Не питай. Першу домну тодi вiдбудовували, тижнями з заводу не виходили, там i ночували. А одного дня якось-таки вигайнув у степ. Як побачив його пiсля розлуки, впав лицем на зелену траву, повiриш, качаюсь i плачу... Смiюся i плачу... З лiтами, правда, обвикся за муром, полюбив завод, дiла пiдладились...

— Втомило життя?

— Та не прогуляв його. Наробились оцi руки, Єлько, ох, наробилися на вiку. Все життя лицем до вогню... Самого шлаку ото гори... Метал наш i по морях ходить, i в небесах лiта...

Дими зблизька аж душать Єльку, важко стеляться вiд заводу, тепер їй хочеться швидше звiдси; старий, проте, не спiшить, вовтузиться бiля бакена спокiйно, а тодi ще стане давати димам оцiнку: бiлий — то ще нiчого, та й чорний, що клуб'ям валить, теж не найгiрший; найстрашнiший жовто-бурий отой, аж червоний.

Буває, розтягнеться по обрію на кілометри і довго стоїть стягою над селищами, робить небо іржавим... Ото від такого й зелені дерева жовкнуть...

На одній із труб газ горить, немов гігантський світильник, голубе полум'я тріпоче, бігає квіткою пелюсткатою.

— Що то горить над трубою?

— То, Єлько, все наші грошики горять. Не встигаємо газу використовувати... А над парком, бачиш? На високій колоні... То ж Титан. Розірвав кайдани, що ними був прикутий до скелі, і топче орла, який його терзав... Титан Праці розкутий, Прометей труда... Самі заводські наші з першого чавуну революції відлили його, самі й поставили. А при німцях довелось йому зійти з п'єдесталу, на відвалах перебув, у підпіллі... Тепер, бач, знову підвівсь над заводами... О, багато він бачив!

Загадковістю покрите для Єльки дядькове минуле. Ще змалку чула про двох материних братів — один пішов до червоних, і його десь на Перекопі вбито, а другий, зовсім підліток, у Махна опинився, степова ота вольниця затягла, розгульне тачанкове життя. І якщо перший навіть по смерті через багато літ був для матері ніби якоюсь підтримкою, захистком, то про другого, живого, мати лише зрідка зважувалась розповідати Єльці. І цим другим був дядько Ягор. І хоч те минуле його давно відійшло у далекість, жило, як пригасла гріховна легенда, і давно дядько Ягор, трудяга-металург, був від того всього мовби реабілітований, але й далі згадувалось про те впівголоса, стишено, щоб ніхто не чув. Та й сам Катратий теж не любить, коли гуляйпільську юність йому нагадують.

Якось, коли бакени були засвічені і вони, повернувшись, сиділи на березі біля човна, Єлька таки набралася духу і запитала, кортіло їй знати, що ж то було за Гуляйполе, що тінь від нього через усе дядькове життя простяглась.

Катратий цього разу не розсердився. Покурив, подумав, потім мовив глухо:

— Криваве юрмище то було.

— А свобода?

— Клаптями кривавими летіла вона з-під тачанок. Сльозами та кров'ю тая свобода вмивалася, Єлько... Ківш чавуну дорожчий за всі оті руїнницькі рейди...

Не було зараз ні ляку, ні бентеги в дядьковім голосі,

був тільки смуток і жаль за чимось. Сидів згорбившись, тужно дивлячись на темні потойбережні свої заводи, на домни та сплески багрових спалахів, від яких все небо час від часу дихало, мов велетенські легені.

— Ті, що Україну воздвигли, вони у віках, Єлько... Не мати анархія її воздвигла. Батько Прометей...

Засиділись довго того вечора біля човна. В бузковій далечі, край міста, де ніби не було нічого, замерехтіли вогні, чисті, незвичайного алмазного блиску, якого їм, певне, надавала ота синя туманиста мла, що з неї вони; мов із попелу, народились.

Зібралися були вже додому, коли до них підчалила одна із запізнілих дніпровських моторок. Двоє вийшли на берег, неквапно стали оглядати біля будки Ягорове рибальське начиння.

— А рибка ж де, Ягоре Захаровичу? — запитав один із прибулих.

— Риба в Дніпрі,— буркнув Катратий.— Рибу щодня їсти, може надоїсти.

Прибульці, сприйнявши спокійно цей жарт, присіли біля старого, загомоніли.

Єлька сиділа осторонь і чула їхню розмову про якісь нові правила риболовлі, про те, як учора браконьєрів з капроновими стіками застукано вночі біля щогли... Заодно і Ягорові було підкинуто жарт, що є, мовляв, і на нього анонімка від дніпровської рибки...

Запалили вогнище із ошмаття газет, що, палахнувши, скоро й погасло. При сплеску полум'я Єлька встигла загледіти, що один із прибульців був моложавий кирпань, вирлоокий, вдачі, видно, веселої — усмішка грала на круглих щоках; поруч нього скромно смоктав сигарету сам, певне, власник моторки — неголений, худорбастий, в майці, зашмарованій мазутою... Стишеними голосами стали дядька Ягора про Єльку розпитувати, чия вона, звідки. І коли почули у відповідь, що приїхала дівчина з наміром поступати, то кирпань, одразу ожвавівши, підгукнув Єльку і, хвацько якось випроставшись у своїм розстебнутім піджаці з парусини, приязно запитав, куди ж саме вона має намір. Єлька була в сум'ятті, їхня цікавість застала її зненацька. Нічого певного не могла відповісти, проте вони самі стали жваво радити, куди краще, де буде менший наплив, виявилось, що є в них знайомі і в театальнім училищі, і в медичному... Ще можна б на курси модельєрок... Єлька

потім залишила їх, а вони з дядьком Ягором вели розмову далі, перекидалися жартами, йшлося здебільшого про юшку з свіжого улову.

— Не ловиться? Та ми й своєї привезем, аби тільки зварили,— казав той, молодший, кирпоніс веселоокий.— Бо ніхто ж так не вміє варити, як ви. Якщо не тут, то ми й додому до вас нагрянем, ми не горді...

Були, видно, і раніше знайомі з Катратим, знали біографію, бо в розмові котрийсь кинув ніби ненароком, ніби жартома:

— Ну, з вашим минулим, Ягоре Захаровичу...

І хоч кінець фрази Єлька не розчула, їй чомусь не сподобалось, що вони не до речі нагадують дядькові про минуле, наче не розуміють, що так мимохіть можна ранити людину. А яке ваше діло торкатись того, що людина давно, може, перепалила в собі, сама, без вас, реабілітувала своє життя отими шлаковими горами...

Ще потім про занепад нравів говорили, осуджували міських дівчат, в яких тільки й думки, мовляв, що про танці та про ресторани.

— Труднощів не знають,— долинало з сутіні до Єльки,— на життя, як на розвагу, дивляться... Дев'ятикласниці, а вже аборти роблять!

Говорилось про інших, городських, однак Єльку неприємно кольнуло, відчула, що зашарілася в темряві.

А все ж до Єльчиної долі, видно, зостались вони не байдужі, бо, прощаючись, молодший кинув Катратому:

— І їй допоможемо, коли що. Треба сміливіше давати дорогу отаким трудівницям з народу.

«Знали б ви, крім дядькової, ще й мою біографію, якої б тоді заспівали»,— подумалось Єльці гірко.

Поверталися додому мовчки. Спотикались по кучугурах — дядько Ягор попереду поважки, Єлька за ним. Дроти високої напруги весь час над ними гули. Зоряно над селищами було, а там десь у степах хмара заходила і безгрімно ламалися стебла блискавок. Єлька почувала, як щемить її душа, сама не знає чому, звідки той щем. Крякають качки в очеретах на сазі,— чи їх туча тривожить? Повітря з присмаком чебрецю, по-степовому легке; то лише коли вітер обернеться від заводів, одразу потягне чадним аж сюди, окутає всю Зачіплянку тим хмаровищем ядучим, рудим, ніби атомним. Все небо тоді смердить. Та це ненадовго. Дмухне вітерець зі степу, з Єльчиних країв, і повітря знову стає чистим, на все

передмістя війне запашним духом літа. Тоді Єлька й тут, на новім своїм пристанищі, чує тихий дзвін колосся, гарячий, сухий дух пшениць засмаглявлених.

Щоб не спотикатись уночі по кладовищу, вони йдуть в обхід, виходять на Широку — головну вулицю Зачіплянки. Пізно вже, не клацають ніде в доміно, не шелестить вода по садках. Спить трудове передмістя, повите снами-серпанками теплої літньої ночі.

Та враз ось Широка оживає. З невидимих завулків, стежок, дворів вилітають на соборний майдан велосипедисти, котять у бік заводів — тільки шини шелестять. Понасувавши кепки, пригинаючись кожен аж до керма, мчать по бруку Широкої, мчать і по стежині попід шатрами дерев, близько прослизаючи мимо Єльки, всі в темному, робочому, легкі, мовчазні, мов безтілесні нічні духи цих заводських передмість.

— Нічна зміна йде,— якось ваговито, з сумовитою гордістю каже Катратий їм услід.

А вони й далі, хвиля за хвилею, з шурхотом шин, з пружним вітерцем стрімкого лету — все на заводські багровища, під своє буре могутнє небо, що ніколи над ними не гасне.

V

Виходило так, що собору вже ніби й нема. На одному важливому засіданні, де обмірковувалось майбутнє Зачіплянки і розглядались проекти її забудови, згідно з генеральним планом, все якось не могли втулити місце цьому соборові: то він комусь заступав, то його мусили затиснути якісь ще не існуючі споруди нового мікрорайону. Оскільки засідання було вузьке і тут дозволялося бути відвертим, господар кабінету — похмурий чоловік з світлими, прозорими очима і землистим кольором обличчя — запитав, зіжмакавши лоба:

— А чого йому, власне, стояти?

Не було в цій репліці категоричності. Її можна було вважати просто роздумом. Внутрішнім сумнівом. Могла вона бути цілком випадковою і не мати ніякого підтексту. Але ж могло бути й інакше? Могло тлумачитись це, скажімо, й так: якого сторіччя цей собор? Вісімнадцятого? А хіба мало в республіці архітектурних пам'яток з вісімнадцятого сторіччя? І чи така це буде вели-

ка втрата для трудящих, якщо одним об'єктом минувшини буде менше? Здається, він потребує ремонту? Асигнувань? Та доки ми тягтимемо на такі речі з бюджету? Чи не доцільніше буде передбачити на його місці будівництво чогось такого, що справді необхідне для населення трудової нашої Зачіплянки? Отже, ця репліка могла бути вільним експромтом, який ні до чого не зобов'язував, але могла вона таїти в собі і силу вказівки.

Зачіплянку на цьому засіданні представляв її висуванець Лобода Володимир Ізотович, син славетного колись на весь край обер-майстра Ізота Лободи, заслуженого металурга республіки. Лобода-син був Володимиром Ізотовичем для цього кабінету, а для Зачіплянки він і досі Володька, може, тому, що товариський, простий, до людей не гордий. Вилиняв, геть полисів на комсомольській роботі, тільки ріденький кущик на голові зостався. При нагоді Володька ще сам і кепкує з того кущика: рештки, мовляв, що від запорозького оселедця лишились... Зараз цей молодий, тугощокий, квітучого здоров'я Лобода відає культурою всього заводського району. Якраз на соборі висунувсь. Коли відзначалось 300-річчя Переяславської ради і треба було чепурити пам'ятники старовини, а коштів для ремонту собору вишукати не вдалося, то Володька ідею подав:

— Нічого й не треба. Є вихід: взяти в риштовання.

— А потім?

— А потім — хай стоїть. Головне — одягти до свята.

Йому сказали:

— Ти геній.

Собор взяли в риштовання, а «геній» невдовзі на культуру перейшов. І хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорському риштованні, Лободі це не дошкуляє і службовим справам його нітрохи не зашкодило, скоріше навпаки. Обгнила декорація, осунулась, знову оголивши всі бані, вкриті іржею, і Зачіплянка звиклася з таким станом речей; хіба що лелека надто розклацається з собору, тоді котрийсь із металургів спідлоба гляне в той бік:

— Вона ще нам не таких геніїв висидить...

І тепер от, коли на засіданні знову зайшлося про собор і було кинуто кудись у жужмо паперів ту ваговиту репліку («А чого йому, власне, стояти?»), зачіплянський висуванець одразу вловив, як йому здалося, її справжню суть і, розвинувши думку, зауважив із скром-

ністю підлеглого, що на тому місці дуже, мовляв, доречно ув'язалось би будівництво зразкового критого ринку для трудящих, відчувається в цьому гостра потреба. В старі часи на тому майдані влаштовувались ярмарки, був і базарчик пізніше, який потім занепав, отже, варто б відновити давню народну традицію.

Вважався Лобода-висуванець знавцем Зачіплянки, її потреб та настроїв, і тому міркування його вислухали з увагою. І хоч рішення остаточного поки що й не було прийнято, але з засідання Володимир Ізотович вийшов з почуттям, що він переміг. Мине якийсь час, і ніхто не штрикатиме йому очі тим собором, не нарікатимуть, що історичну споруду загиджено, запущено, перетворено в склад комбікорму (хоч там і комбікорму тепер нема). Виросте новий комплекс, можна буде відкрити навіть шашличну, і все завдяки ініціативі Лободи-молодшого, знавця психології Зачіплянки.

Коли після засідання син знатного металурга йшов вулицею, розстебнувши широкі груди вітерцеві, його хтось зовсім демократично окликнув:

— Володько, стривай!

Відділившись од гурту відвідувачів, які чогось чекали біля будинку райсуду-райміліції, переймала Володьку баба Шпачиха, зачіплянська квартальна. Вона, як завжди, трохи накульгує, те накульгування в неї — наслідок виробничої травми, пам'ять про будівництво знаменитої ще в тридцяті роки четвертої домни. Володимиру Ізотовичу зараз не до Шпачихи, але вона сміливо бере його за лікоть, озирається:

— Маю тобі щось сказати, Володько. Сядьмо он на тій лавці.

І вони сідають на лавці під розімлілими акаціями, якраз навпроти будинку правосуддя, з вікна якого подеколи вигляне то кашкет міліціонера, то промайне обличчя знайомого Лободі прокурора, то прозирне ще хтось стривожений, можливо, який-небудь затриманий порушник.

Справа в Шпачихи серйозна: йдеться про долю зачіплянських кіз. Як вийшла на тих кіз заборона, постанова така, що треба їх, нещасних, негайно порізати, бо з'їдають, мовляв, увесь білий хліб міста, тільки горохвяники залишаються, з того моменту немає Шпачисі-квартальній спокою. Комісії ходять з райради, з фінвідділу, заглядають у двори, записують, в кого ще ті кози

зостались, кому ще за них штрафу припекти. З неї, з квартальної, раз у раз питають: чи вже покінчено на Зачіплянці з козами, чи застосовує вона надану їй владу? Адже її обов'язок не тільки розносити податкові листки по дворах та нагадувати Катратому, щоб прапор у свята вивішував... А як вона буде чіплятися до людей, коли в самої коза нелегально в собачій будці живе! Квартальна мусила б наче приклад показувати, а вона сама ж і попереджає ввірене їй населення:

— Готуйтеся, людоньки, завтра комісія буде! Виганяйте кіз на весь день якнайдалі в кучугури... Аж на Радуту женіть!

А до Володьки вона з таким проханням: чи не міг би він, як свій-таки зачіплянець, зайти з нею до найстаршого тут начальства, щоб видали амністію козам: вони ж дітям металургів молоко дають!.. Кажуть, нібито паляницями всі почали кіз годувати, людську норму згодовують, тому й перебої з білим хлібом... Неправда це! Зачіплянка своїх кіз у кучугурах пасе, можна піти й перевірити...

— Кози — вони наші корівки, робітнича худібка, за що ж на неї така напасть? Вступися, Володько, хоч ти!

Біле, повнощоке Володьчине лице обволікається похмурістю, туманом відповідальності, ніс стає ніби ще кирпатішим. Холодно зупиняються на Шпачисі його випукло-риб'ячі очі.

— На жаль, Оврамівно, нічого тут зробити не можу. Закон для всіх закон. Сват чи брат — винятків ні для кого нема, і ви мене, Оврамівно, на приятелізм не підбивайте,— і аж тут ворухнувся на соковитих Володьчиних губах черв'ячок усмішки.— Зате я вас іншим порадую,— сказав він, дивлячись у Шпачишине сухе, загострене увагою обличчя.— Через невеликий період часу за молоком не треба буде далеко бігати. Не будете з корзинами давитись по автобусах, теліпатись до міста, щоб спродати всяку петрушку, матиме Зачіплянка свій власний базар... Не ви до міста, а до вас горожани приїжджатимуть на торг.

— Їзда нас не лякає. Як добре вродять абрикоси, нам і Архангельськ не далеч.

— Нащо вам тоді той Архангельськ? За два кроки від вас буде першокласний критий ринок під склом, під кольоровим синтетичним дахом...

— Де ж це він буде?

— А на майдані... На місці собору.

Лице Шпачишине витяглось у подиві:

— А собор?

Відомо було молодому Лободі, що Шпачиха ніколи не належала до прихильниць собору. В той час, коли закривали собор, вона була в авангарді, особливе завзяття виявила при вигнанні з Зачіплянки приблудного розстриги-попа, одного з тих швидкісних окупаційних попів, що, як голодні вовки, кружляли навколо собору та потайки хрестили на селищах дітей, серед яких часом виявлялися й діти відповідальних товаришів... І хоч робилося це без відома відповідальних, але були в декого серйозні неприємності, зокрема і в Петра Петровича, учнем і висуванцем якого Лобода себе вважає. Після одного такого скандалу вирішено було створити в соборі музей, і Петро Петрович власноручно взявся був тоді набивати опудала з шулік та диких кабанів, він на це мастак... Наступник його, правда, цю краєзнавчу ідею відкинув, а жаль, бо відтоді собор так і стоїть як безхозний — ні вепрам, ні попам... Шпачиха в тих подіях була прогресивною, до розстриги-попа в неї не було пощади. «Та який з нього піп, коли в нього під рясою галіфе? — кричала вона тоді на всю Зачіплянку.— Ніякої в того приблуди віри нема, безвірко він!» І привселюдно присягалась, що онуків своїх нізащо до нього не понесе, хай краще нехрещені ростуть, ніж нести їх до пройдисвіта... Така була, а зараз Лобода її просто не впізнавав.

— Виходить, я помилявся? Думав, що ви, Оврамівно, як передова квартальна, як героїня перших п'ятирічок, могли б навіть ініціативу виявити... Соборної общини нема, але ж можна б комусь зібрати підписи і від імені самих селищ звернутися до райради з листом...

Шпачиху так і стрельнула догадка! Очиці її враз ожили, зблиснули смішком:

— Щоб «ідучи назустріч побажанням трудящих»? Щоб потім іще на нас і перекласти? Так не буде ж цього, Володимире,— сказала урочисто, ніби присягнула.— Нізащо не буде. Як на мою волю, то хай стоїть. Він їсти не просить.

— Так асигнувань просить,— дражливо відреагував Лобода.— Навіть вимагає. А з чого? З податку вашого? Чи з пенсії? Люди в комунальних душаться, з підвалів ще не всіх переселено, а ми на ремонт церков будемо

кошти з бюджету вгачувати? — І перейшов на спокійніший тон: — Звичайно, собор ще не валиться, можна б якось використати його, якби наш ледачий м'ясокомбінат був повороткіший... Чому б, скажімо, при певних затратах не зробити з цього собору справжній, модернізований, на тисячі тонн продукції холодильник? Холодильник-гігант...

Шпачиха підвелася:

— Звиняй мене, Володимире, але не в той бік ти думаєш. Ти б краще за гудок подбав.

Який це ще бабі гудок? Лобода насупився. Потім згадав. І батько його, і Катратий, і ще дехто після того, як були відмінені гудки, збирались писати кудись заяву, щоб — хоч як виняток — було повернуто їхньому заводові-ветеранові право давати вранішні гудки. Так тоді й не зібралися написати, забулося ніби, а тепер ось Шпачиха знову порушує питання.

— На цю тему ми ще поговоримо,— підвівшись і вже рушаючи, сказав їй Володька.— Я скоро буду на Веселій, не думайте, що відцурався... Хоч і клопотів невпрогорт, але на рідну Веселу загляну!

І ще того ж вечора заглянув.

Удвох із кимось на скромному «Москвичі». Наче щоб не розполохати тишу зачіплянську, «Москвич» проїжджав вуличкою нешвидко, біля двору Баглаєвої Віруньки пригальмував. Відхиливши дверцята, Володька привітався з машини до куми, що саме порала квіти коло парканчика, запитав, коли ж нарешті Івана чекати. Дізнавшись, що відрядженець, можливо, вже зараз десь над Гімалаями летить, Лобода виказав радість:

— О, приємно! Як приїде, гукайте ж... Відзначимо! Кокосового молока, напевне, привезе, знімемо пробу...

Все він тут знає, цей Лобода, знає, що в кого робиться, хто чим заклопотаний, що кому болить. Олекса-механік саме проходить мимо них, сумно похиливши свою сократівську голову, Володька і його обдарував увагою:

— Ну, Олексо, впіймав ти свого невловимого Бублика? Вибив з нього землю під відстійник?

Олекса ще сумнішим стає. Піймав він таки того Бублика, дав той землі, та тільки, виявилось... не свою дав, сусідську виділив!

Володька розреготався.

— Дав, та не своє... Будуй багнище, тільки на сусідових полях! Ну й Бублик! Безсмертний Бублик! Отак повернути,— каже він у захваті.— Отак відкрутитись! Блиск!

— Відкрутитись від нас йому буде не просто,— мовив механік,— хоча родючу землю втрачати — хто б це хотів?

І пішов далі понурий, а Лобода, пересміявшись, знов пожартував до куми, що не дуже, здається, вона сохне за чоловіком, розкохалась, нівроку, наче після курорту...

— Два роки, Вірунько, це треба мати витримку... Може, й забувати стала?

Таке запитати повернувся йому язик! Холодом мовчання відповіла на його безтактність. Висуванцеві й невтямки, скільки вона передумала за цей час, скільки тривог за свого Івана через душу її перейшло... Десь там, в Азії, епідемія спалахне, а їй уже Іван перед очима, бо хоч і щеплення поробив, але ж все-таки в тропіках, де здавна то чума, то холера... Написав якось, що в Індійському океані з товаришем купались, а Віруньці й від цього тривожно — акули ж в океані! Внуки колись, може, у відпустку на той океан вільно літатимуть, а поки що далеч то яка, крайсвіт, безвість!.. Зовсім в недосяжності для неї Іван. Десь аж за Гімалаями, за найвищими горами, наче на небі десь!

Стоїть Вірунька, злігши грудьми на паркан; задумою повивається налите, персикове-туге обличчя... Та не такі це думки, щоб ділитися ними з кожним мимойдучим.

— Коли ти, Володько, оте своє потьомкінське риштовання обновиш? — кивнула на собор.

Володька вловив критику, але не образився.

— Скоро, скоро,— каже він.— Ітимуть танки переходом, може, завернуть... Їм кивни лише — наскрізь протаранять! Всіх кажанів соборних розполохають!..

На мить Вірунька бачить зовсім зримо, як руйнують танками собор, горища падають і з них кажани вилітають завбільшки, мов лелеки.

А Лобода, весело помахавши Віруньці рукою, дав водієві знак рушати. Мимо вчителевого двору «Москвич» прошмигнув швидше, біля танкістового мав би, здається, зупинитись, але й танкіста минув, і Федора-прокатчика, зупинився аж біля Ягора Катратого. Зупи-

нився надовго. Пізніше, коли Віруиька, повкладавши дітей, сіла посидіти біля вікна у звичній своїй позі чекання, «Москвич» все ще стирчав у кінці вулички. Останнім часом почав Володька чогось до Ягора наїздити. Кортіло Віруньці знати: чого б то? На юшку? Раніше до старого тільки рибінспектор зрідка навідувавсь, а це й «генія» туди потягло. Та чи тільки на юшку? Чи не вирішив ще раз спробувати, як він каже, вийти із парубоцького цейтноту? Таких красунь, як дідова ота племінниця, і на проспекті не часто зустрінеш...

Годилось би, правда, кучерявішим бути женихові, а то геть облисів по засіданнях. Однолітки вони з Іваном, товаришували раніш, гуляв Володька в них на весіллі, а коли перше дитя народилось, сам напросився до Віруньки й кумувати. Самому ж йому з женінням невдало вийшло. Вибрав був, та таку, що й року разом не пожили, як вона віддала перевагу іншій кандидатурі — майнула світ за очі з естрадним співаком заїжджим...

Важливо однак, що встиг Володька одразу після одруження отримати квартиру в місті на проспекті, туди ж незабаром і батька переманив, хоч як упирався старий. А коли невістки не стало, то й батько невдовзі опинився аж на Скарбному в Будинку старих металургів, бо що ж із ним робити синові-холостякові? Там, у Будинку ветеранів, батькові догляд, в колективі почуває себе, живе, мов на вічнім курорті.

Зачіплянки молодий Лобода й тепер не цурається. Загляне при нагоді провідати свого двоюрідного брата, сліпого Костю-танкіста, іноді й заночує в нього, як припізниться. Почуває себе тут у колі своїх, з кожним запанібрата. В розмовах любить натякнути, що знає набагато більше, ніж знають вони, прості смертні, йому доступне, мовляв, те, про що вони лише згодом почують по радіо чи з газет і матимуть нагоду переконатись, наскільки точно їхній Володька був заздалегідь поінформований про яку-небудь із чергових реорганізацій. І хоч угору йде зачіплянець, а не зазнався, дбає, щоб не відірватись від мас. Без церемоній сяде з роботягами при нагоді в «козла» кілька партій забити, ще й свіжим анекдотом їх почастує з «вірменського радіо», про кукурудзу на Місяці абощо. «Не думайте,— каже,— що я відірвався, чорним був, чорним і зостанусь»,— себто

металургом. Бо сам таки справді ж із заводу життя починав, із цеху, і є в нього підстави похвалитися навіть на службі своїй теперішній: «Ми, металурги, народ прямий: у нас анонімок не пишуть».

Цінять його на службі, це правда. Побільше б нам, кажуть, таких працівників. Чує нове, в старому не закис. Та й те сказати, завзяття у висуванця ще комсомольське, енергія з нього б'є, ідеями на ходу так і сипле. Всі оті «кімнати щастя», вікторини, карнавали на воді і навіть святкові кольоретки для цукеркових коробок (і слово ж яке вигадав: «кольоретки»!) — все то винаходи їхнього зачіплянського «генія». І хоч Весела незлобиво підсміюється з таких винаходів, але мешканцям її приємно, що Володька не цурається своїх, не гордує ніким, навіть бабою Шпачихою, яка раніше ночами, мов алхімічка, добувала у хлівчику міцнющі перваки, за що й погостювала в міліції, а після того порубала апарат, виправилась, і навіть висунули її квартальною. Володька ніколи не минає нагоди перекинутися з бабою словом бодай через хвіртку, почерпнути, як він каже, народної мудрості. Одного разу він аж із міста, від базару підвіз Шпачиху з її корзинами, підкинув легковою до самого двору, що зовсім розчулило стару, три дні після того тільки й чути було її панегірики на честь Лободи-висуванця.

От лише Микола-студент ніяк не дійде миру з таким удатним висуванцем, просто терпіти його не може. В Миколи для нього одне тільки слово: «Батькопродавець!» Хоч як на Віруньчин погляд, то це, може, й занадто. Адже не відкинувся Володька від батька, думав, певне, зробити на краще, коли, одержавши в місті квартиру, забрав старого до себе. Батько дуже не хотів кидати Зачіплянку, але син таки наполіг: «Біля мене будете, тату, а то скажуть, наче у вас і сина нема! А ви ж заслужений металург, з вашою славою і мені легше...» Засумував на проспекті старий, особливо коли невістка втекла і самотність прописалась на їхній холостяцькій квартирі. Старий почав був подумувати, щоб знову на Веселу повернутись, де так добре під грушею із другом Ягором у свята сиділось, але Володька такої ганьби, звичайно, допустити не міг, до того ж треба було назад у циган відторговувати подвір'я. А сам хоч би й рад батька розважити, турботою оточити, так усе по засіданнях, по нарадах, то ти дзвониш, то тобі дзвонять, —

посадили ж на культуру, гаряче місце! Отоді і вдарила Лободі-синові ідея: відправити старого в Будинок металургів! Є такий на Скарбному Будинок ветеранів, у лісі над річкою, серед плавнів вікових. «Рибку, тату, ловитимете, повітря свіже, годують добре, санітарки, офіціантки, кіно, газети, санаторний режим! Чого вам ще треба? На Зачіплянку тягне? А може, ми її переросли з вами, тату? Хто там вас жде? Могила мамина... Її впорядковано. Тільки журитись там більше будете. І мені можуть зауважити, що ви ледь не кожного свята чаркуєтесь з отим махновцем, розмови невідомо на які теми ведете... Раз уже колись голову за нього підставляли — хіба вам мало того?

І доживає тепер віку старий Лобода в Будинку металургів у товаристві інших заслужених ветеранів. Дехто осуджує Володьку за такий крок. Зачіплянка довго про це гомоніла, для Миколи відтоді Лобода-син взагалі тільки «батькопродавець», а Вірунька хоч сама, звичайно, ніколи б так не зробила, але Володьку намагається якщо не виправдати, то бодай пояснити собі його вчинок. Однак не знаходить пояснення. Якби хоч квартира тісна чи жінка сварлива, а то ж зараз по-холостяцькому живе, по їдальнях та буфетах бігає, там чаю, там кефіру, бо на роботі коли й до ночі,— час у таких людей ненормований...

Стоїть «Москвич», лобом у Ягорів паркан уперся, фари погасив і жде, майже непомітний у затінку сарая. Довго ж, одначе, вони там бесідують, чи юшка ніяк не звариться? Зачіплянка з першого приїзду чомусь відчула антипатію до тих нічних юшкоїдів. Такі речі тут навіть дітям передаються, ніби з повітрям: була вже скарга на малечу, яка минулого разу пальцями розмалювала «Москвича», понаписувала на ньому шовковицею різні неподобні слова... Ні звуку звідти, мовчки сьорбають гості дідову юшку.

А на подвір'ї старої Баглаїхи чути веселощі, і солов'ї тьохкають по-весняному, сезонові наперекір. Ще навесні записав їх Микола в лісі на Скарбному, зібралось тепер у нього товариство, і зачіплянські, і якісь аж із Колонії та з Кодаків прийшли, здається, інститутські його однокурсники, запустили магнітофонну плівку з живими солов'ями, і на всю Зачіплянку витьохкують вони повноголосо! Вигадає ж отаке — солов'їв записати! Ніде вже їх не почуєш, відспівали, на гніздах си-

дять, а в студента вечір солов'їний — щебечуть, виляскують з притьохком, аж переляски йдуть, ніби при сході сонця розщебетались десь на плавневих дубах... За сагою на Солончаковій радіолу хтось запустив, солов'ям наперекір, на змагання з ними, але вони не здаються, молодь розгулялася, серед щебету лісового чийсь радісно-бешкетний голос чути:

— Свобода й кохання — два несучі крила поезії! Все інше тільки оздоба!

І знову дають волю солов'ям, вдруге їх крутять, ще дужче підсиливши звук, щоб, мабуть, дошкулити отим юшкоїдам, що за Ягоровим парканом нишком свою браконьєрську юшку їдять! Може, вона, правда, й не зовсім браконьєрська, одначе невесела якась: унадились до старого, певне, засікши його на якомусь грішку, і тепер юшкою вичавлюють з нього спокуту... Спитай потім Володьку, чого в Катратого був, неодмінно викрутиться, знайде пояснення, ще з якою-небудь і підкладкою: їздив, мовляв, як до живого експоната, про життя каталів розпитувати абощо. Заодно вивідував про той невідомо ким вчинений на заводі подвиг під час окупації, коли хтось чавунного заводського Титана з-під носа у німців викрав, і серед брухту, на відвалах, було йому знайдено сховок... Зберегли, а хто зберіг,— досі ж бо тих сміливців не виявлено, герої зосталися невідомими... Володьку зачепи — на ходу вигадає сто пояснень, такого в ступі не влучиш... Але й Весела — це ж така, що правди від неї не втаїш, тут і мале знає, чого до діда Ягора час від часу рибінспектор заникує то з одним, то з другим приятелем... І ніколи вдень — тільки вночі, мов кажани. Тайною все там покрите, без пісень, без примовок сьорбають, але по Веселій мов сорока на хвості розносить щоразу, яка цього вечора там юшка заварювалась, яку рибу Ягор требушив і які клалось приправи. І якби знали ті юшкоїди, що про них передумає Зачіплянка, доки вони потай працюють ложками, якби дочули, яким перцем приправляє Весела цю їхню тайну вечерю, то, мабуть, і ложки їм у роті позастрявали б, кістками подавились би їдці! Одного рибінспектора нібито замінено, була дідові передишка, а тепер і новий дорогу взнав чи Лобода його навів. Володька виявився не геть-то вередливим: батька свого, бач, з Ягором розлучив, щоб не чаркувався з махновцем, а собі дозволяє, внадився, хоч і непроханий... І спробуй ти йому завтра

зауважити, зустрівши десь у завкомі, він таке тобі крутне, що ти ж і винувата зостанешся, пліткаркою зробить... Всі знають, який вертун: справді, його і в ступі не влучиш...

Одначе спати пора. Вставши, Вірунька наблизилась до дітей, що порозкидались на тахті, аж додолу позвішували загорілі ноженята. Обережно поправила ті ноженята: спіть, набігались за день. Стала й сама роздягатись. Електрики не вмикала, щоб не приманювати мошкару.

VI

Вночі собор молодіє. Зморщок часу на ньому не видно, він мовби повертається до тієї козацької молодості, коли з комишини постав юним виквітом краси і вперше сяйнув у цих степах небесними півкулями своїх бань.

Під час війни на майдані перед собором розводили вогнища італійці, охлялі, обшарпані після Сталінграда, щулячись, варили в казанках настріляних зачіплянських горобців. Іншого разу зупинився тут ночувати німецький обоз, і вночі на нього був учинений напад селищанською молоддю — членами підпільної антифашистської організації, що діяла на слободах лівого берега. Багато було тоді забрано хлопців та дівчат і з Зачіплянки, і з інших селищ передмістя; в числі забраних опинився і син Шпачихи, славний, співучий юнак, якого відтоді й слід загубивсь — чи в підвалах замордували гестапівці, чи згорів, може, десь у печах Освенціма... Саму Шпачиху теж тягали в поліцію, ще й досі розповідають на Зачіплянці, як шмагав там бабу нагаєм один бандюга з Підгородньої, що доводився Шпачисі якимось ще й родичем далеким. Караючи дядину, поліцай затулявся рукавом, а вона йому і з-під нагая кричала: «Не затуляйся, не затуляйся, песиголовцю! Я ж тебе однаково впізнала! Я ж тебе запам'ятала! Залізом тобі запишеться, як ти свою рідну дядину катував!..»

Страшні то були часи, жорстоко знекровлювали вони Зачіплянку, вигублювали її цвіт. Однак стали для неї вони й випробуванням на живучість, на душевну міць, на відданість тому, що є для людини святим. Були тут явки підпільного обкому партії, сюди приходили з па-

ролями зв'язкові й звідси ж вирушали шукати шляхів через фронт. Одна з вулиць на Колонії названа іменем легендарної такої зв'язкової — студентки Майї Прапірної, яку ще й досі багато хто пам'ятає.

З імли дитинства Баглай-молодший увібрав у душу страшні зачіплянські розповіді про лихоліття окупації з хвилями арештів, розправ, екзекуцій, з набором до Німеччини, коли вся Широка ставала вулицею ридань і проклять. Микола й сам часом почувався ніби учасником боротьби народу, того повсякденного опору, що його чинила Зачіплянка окупантам. Сама Зачіплянка і всі довколишні робітничі селища поставали в тім трагічнім освітленні ніби якимись іншими, суворішими, грізними, з душею героїчною. Життю тому справді властива була легендарність, герої тих літ викликали в Баглая почуття пошани і пробуджували в ньому часом гостру критичність до себе. На цьому майдані, біля старезних акацій, де колись землякам твоїм, юним підпільникам, викручували руки поліцаї, де коло розставлених столів сортували, як худобу, нахапаних по селищах дівчат-полонянок,— тут Баглаєві щоразу схмурюється чоло, тут примовкає навіть балакучий друг Баглаїв Ромця Орлянченко, коли вони, буває, пізно повертаються удвох із заводського парку.

Цього вечора вони теж проходили майданом, провівши до останнього автобуса своїх друзів, що приїздили до Баглая послухати його солов'їний концерт. Обидва, Микола й Ромця, простували через майдан безмовні, в задумі. Постояли на тому місці, де колись нібито була дзвіниця, стояла окремо від собору, але вони вже її не застали, ще до війни дзвіниця зникла, дзвони познімано, язики повиривано, іржава рейка — бездарна замінниця дзвонів — вульгарним уламком висить на стовпі як герб догматиків і юшкоїдів... Так її атестує Ромця, першим порушуючи мовчанку.

— Чи, може, так і треба? — вголос роздумує він.— Може, в наш час тільки такий і потрібен до всього підхід, грубо утилітарний? — Його сухе, з гострим підборіддям обличчя біліє якось трикутно під начесаним на лоба чубом; цього разу воно серйозне, без усмішки.— Скільки поколінь тут, як осіннє листя, перегнало вітром часу... Були, перейшли. Отак і нас віджене, одвіє у безвість... Були такі, проіснували — і в небуття, безслідно...

— Ти гадаєш — вони безслідно? — поклав йому руку на плече Баглай.— Гадаєш, що в нас із тобою нічого й не зосталося від них?

Звернули на Веселу, сіли на Віруньчиній лавці.

— Ті, що піднімали дзвони на дзвіниці, оті наші Бетховени степові, вони знали, що робили,— знову почав Орлянченко.— Я вже не кажу про таких, як та Майя Прапірна, що свідомо пішла на смерть... А зараз? — І, здивувавши Баглая, раптом випалив без зв'язку з попереднім, що переходить на інший завод. На той, де в цех заходять у білих халатах, де спецхарчування одержують... Годі, не бажає він більше газами отруюватись на металургійному.

— На крутий ідеш поворот,— зауважив Микола.

— Тобі це дивно чути? — нахиливсь до нього Орлянченко.— Ти, певне, сподівавсь і в мені найти іскринку героя? Гай-гай, її нема. Все менше таких, у кому вона є. Риба шукає, де глибше, а наш брат, де ліпше... Я ж із тих, кого тільки помани куди-небудь у режимний цех на соліднішу зарплату та на спецхарчування...

— Можна подумати, що ти голодний...

— Ні, ситий. Але хочу ще ситішим бути... І хіба один я такий? Людина — звучить гордо? Це наш чинодер Лобода звучить гордо? Ха-ха! Скажи йому: «Ти звучиш гордо»,— він перший розрегочеться, вважатиме, що його розігрують...

— А от на заводі він, кажуть, добре починав.

— Отож, починав! Але є така штука — наркотик владолюбства, героїн кар'єризму... Його тільки раз вхопи — і пропав... Жадобою влади — тільки цим його очі й блищать. Рідного батька за кар'єру проміняє, собор отой розвалить, аби тільки на щабель вище піднятись. Ідеали? Чхати йому на твої ідеали! Влади йому, побільше влади! А спитай, для чого? Та щоб іще вище стрибнути! І скільки їх таких... Сьогодні він начальник цеху, завтра директор, а там уже цілиться сісти на главк. На що тобі, чоловіче, той главк? Більше клопотів, швидше інфаркт — і вся пісня!.. Але ж як воюють! Отам битви — не на життя, а на смерть. Невидимі, кабінетні, а втім, такі, де пощади нікому нема: або ти переможець, або ти розчавлена жертва...

— Невтішна картина,— усміхнувся Баглай.— Тільки я не так похмуро дивлюся на речі. Є, звичайно, й це.

Отрута кар'єризму, самозасліплення, бажання будь-що керувати собі подібними...

— Наввипередки вгору, як мавпи за кокосовим горіхом...

— Та не самими ж мавпами населений світ! Який він там не є, але згодися: він таки непоганий, цей світ, і здорово було б у ньому, не старіючи, весен триста провеснувати...

— Згоден, світ прекрасний. Одначе ким населений? Якось ти казав про союз людей, про спільноту людей. Що треба доброту плекати, а не роздмухувати ненависть. А як я до батькопродавця можу бути добрим? Який гуманізм мене з ним помирить?

— Не батькопродавця я мав на увазі.

— Але ж він — сила! Не Архімед, не Галілей — чиновник іде по світу, він тон задає... Так, так, великий чиновник двадцятого віку. Ейнштейн ніщо в порівнянні з ним. Той відкриває, а цей вирішує. Кнопки натискує. Кладе резолюцію на твоїй долі, стипендію тобі дає. Для нього ми піддослідні. Він вважає своїм правом і навіть обов'язком будь-що обстругати нас, підігнати під свою подобу... Добре ще, коли має щось у черепку, а то ж часом сидить чмур чмуром, тупий, дрімучий, одначе теж хоче, щоб ти його слухав, думав, як він, хоче бачити довкола себе легіони однаково мислячих... На мене й на тебе він дивиться лише як на сировину, як на руду, з якої треба болванку виплавити!

— А в тобі, видно, якраз «антиболванка» ворушиться?

— Не те що ворушиться, а пре з мене! Бо ми хоч бідні, але горді. Живемо в тіні, але сонце бачимо. Бачимо, де будівник справжній, а де псевдобудівник. Комфорт і порядність — це, по-моєму, могло б стати девізом часу. Між силами добра і зла зберігай рівновагу, крайнощів уникай... Одне слово, як той казав: не будь солодким, бо розлижуть, не будь гірким, бо розплюють...

Дивний цей Ромця. Теж із родини металургів, батько інженер, шанована в цеху людина, а Ромця... «Якийсь ти не в ту форму відлитий»,— часом говорить йому Вірунька. З освітою хлопець, був у Москві на курсах по електронних машинах, завод посилав, але оскільки тих машин поки що не одержано, Ромця при головному енергетикові зачепивсь. Живе легко, сприймає життя іронічно, підсміюється з Миколиних пошуків вічних

категорій. «Ми з тобою живемо в цинічну епоху,— деколи можна від нього почути.— Народили нас матері під кривавим знаком Зодіака... І, думаєш, це не впливає на наше світовідчування?»

Сидять на лавці, спостерігають, як заграва саме виплеснулась в небо над заводами... Миколі пригадались рядки улюбленого поета, продекламував задумливо:

— «І знову дні, руді та бурі, такі щасливі та сумні...»

— Що ж, непогано,— схвалює Ромця.— Треба б запам'ятати, процитую при нагоді нашій лікарці — новенька з'явилась у заводській амбулаторії. Сьогодні заходжу до неї. «Жучок,— кажу,— у вухо заліз. Можете витягти?» — «Я не отоларинголог».— «А хто ж ви?» — «Читайте, там написано на дверях... З того боку!» Отака! «Витягніть,— кажу,— або бюлетень дайте. Буду бюлетенити, поки жучок сам із вуха вилізе...» Гадаєш, пішла назустріч, повірила в жучка? Дзуськи!

До таких Ромчиних історій Микола звик так само, як і до нав'язливої Ромчиної ідеї про моторного човна. Останнім часом тільки цим і заклопотаний — човном та колекціонуванням платівок.

— В житті треба бути реалістом,— повчає він Миколу.— Візьми будь-кого з наших роботяг. Дай йому телевізор, моторку та ще путівку на Чорне море в санаторій «Червоний металург», і він тобі по боку все оте, що ти називаєш духовним. Ти ось за собор переживаєш. Думаєш, усім він болить, як тобі? Он Шпачиха весь вік ходить біля нього, а дуже їй куполи ті потрібні? Та вона на них ніколи й не гляне! Корзини гнуть її до землі, їй монету давай! Запропонуй їй на вибір: собор чи критий ринок? — обома руками буде за ринок. Що той собор для неї в житті? Або для Федора-прокатника? Самим духом, брате, ситий не будеш. Матерія — первинна.

— Так, певне, міркують і оті юшкоїди. Оті ходячі шлунки.

— Зрештою, люди довго затягували ремінці, на картках перебивалися, і якщо вони витворюють зараз собі новий культ... ну, назови його... культом підсмаженого поросяти з хроном... То невже ти їх станеш осуджувати за це?

— Шлунки мають усі земні створіння. Людина в цьому не оригінальна. Але глянути на оте сферичне гроно бань, що виринуло до нас десь із мороку віків... гляну-

ти, а тим більше вибудувати їх у небо як образ і доповнення неба... це здатна лише людина.

— Ах, я забув, що тут поет! — іронізує Ромця.— Одначе не заздрю тобі,о великий, нікому не відомий поете Зачіплянки! Не заздрю, бо передчуваю: не тільки лаври ждуть тебе на твоєму шляху. Історія вчить, що попереду лаврів частенько іде добрячий бук, шпіцрутен іде!..

— «І знову дні, руді та бурі»,— задумливо відгукнувся Микола на це.

А Ромця почав розповідати нову історію про якусь гарненьку із шлакоблокового, з якою він минулої суботи танцював. Притиснув її ненароком, а вона, наївнячка, образилась. Слабке створіння, але вредне... «Ну, будемо танцювати по-піонерському»,— сказав їй і після того водив партнерку свою тільки по-піонерському: на відстані витягнутої руки...

— Щось схоже я від тебе вже чув,— зауважив Микола.

— Тоді перепрошую,— з удаваним жалем мовив Орлянченко.— Я забув, що для тебе наші Марусі — то краща половина людства. Мадонни, недоторканки!.. А, помоєму, вони самі не люблять, щоб їх ідеалізували, їх більше влаштовує, коли ми дивимось на них по-земному... Ідеали Ідеаловичі зараз не в моді.

— У цьому за модою не женусь,— спокійно заперечив Баглай.— А ось чи думав ти, чому найбільші поети всіх часів саме її оспівували, жінку? З неї, звичайної, земної, творили своїх небесних мадонн...

— Ще одну і тобі он залишили: в Катратого город поливає.

— На цю тему краще помовч.

— Чому?

— Та тому.

— О, невже? — Орлянченко, здогадавшись, у подиві аж свиснув. І одразу ж з вікна з'явилась непричесана спросоння Вірунька.

— Ще свистунів не вистачало тут серед ночі,— кинула вона сердито.

— Віро Пилипівно, маю ж я право хоч на вулиці свистіти? Чи тільки з дозволу?

— Прав у тебе аж надто!

— Право тільки тоді право, коли його можна здійснити. Інакше це буде лише фікція, тінь права! — І Ром-

ця застрочив скоромовкою про нестерпність обмежень, яких йому доводиться зазнавати, про те, як надокучають людині різні вказівки, що їх чуєш на кожному кроці, а закінчив афоризмом із польських «незачесаних думок»: — Завжди знайдеться ескімос, котрий дасть вказівку жителям тропіків, як їм поводитись під час спеки...

— Що ти мелеш, скептику ти нещасний? — спросоння, видно, мало що второпавши, накинулась Віруня на Орлянченка.— Хто це — ескімос? До чого ці тропіки?

— А Іван ваш де? Він же зараз у тропіках...

В самій згадці про Івана о такій порі, та ще з Ромчиних уст, Віруньці вчулося щось образливе, блюзнірське.

— Як твою лепетню зрозуміти? — висунулась вона всією розпатланістю з вікна.— Хто про мене Іванові хоч слово накриво скаже? Честі не заплямувала, це вся Зачіплянка знає! А ти звільни лавку, вітрогоне, і гуляй звідси, поки по плечах качалкою не дістала!

— За що, Віро Пилипівно? — жваво схопився на ноги Ромця при згадці про качалку.

— А за те! Всіх по собі не рівняй. Сьогодні з одною, завтра з другою...

— А що ж, коли вони нудні та порожні, як осінні пляжі.

— Сам ти порожній. Під носом засіялось, а на розум ще й не орано... Попався б ти нам у бригаду, ми б тебе швидко перевиховали.

— Знаєте, скільки часу треба, щоб перевиховати нас? Тисячу літ! Смішні мені ті, що вірять, нібито через двадцять років усі стануть раптом зразково-показовими, зникнуть егоїсти, бюрократи... Ні, тисячу літ, і не менше!

— Чого ти з ним водишся, Миколо? — вже спокійніше звернулась Віруня до Баглая.— Ти ж серйозний хлопець, в голові думок повно, а він, оцей перекошений... що між вами спільного?

Ромця нітрохи не був цим дошкулений.

— А як Миколі без мене? З ким він тоді дискутував би на теми вічного кохання?

— Ще тобі базікати про кохання,— аж ніби з жалем вимовила Віруня.— Що ти знаєш про нього?

— Якщо не гравцем на полі, то хоч суддею ж міг би бути?

— Справжнє кохання саме собі суддя.

Орлянченко, вражений відповіддю, обернувся до Миколи:

— Чуєш, які афоризми видає наша Віра Пилипівна? От що значить два роки без Івана!

— Вона має право на такі афоризми,— сказав Микола серйозно.

Вірунька ж, перемовчавши, знову взялась виховувати Ромцю:

— Добрим наждаком треба тебе терти, хлопче... Чуба на лоба начесав, перстень носиш, а що з тебе в житті? Мало ще ти нашого квасу випив...

Це вона має на увазі вітамінізований квас металургів, яким вони в цеху спрагу тамують... Орлянченко і на це хихикає:

— Знаю той квас! Такий міцний, що й око одному пробкою вибило!

— Якщо такому ледащові...

Отут Микола вступився за товариша:

— Віруньно, не забудь, що перед тобою робітник найвищого розряду. Можна сказати, еліта!

— Отож. Зміну відробив та й пішов вітер вулицями ганяти. Тільки й на умі танці та комфорт...

— Потрібні й такі,— не образився Ромця.— Без таких, як я, життя було б прісним... Прісним, як дистильована вода.

Вірунька не захотіла більше слухати:

— Годі, йдіть собі, не товчіться під вікнами, в мене діти сплять.— І, прихиливши вікно, вона розтанула в сутіні кімнати.

Після цього хлопцям тільки й лишалося — розійтися. Орлянченко завернув до себе, кинувши Миколі на прощання: «Салям!», а Микола далі попрямував вуличкою, яка повела його до саги. Почував якусь правду в отих Ромчиних словах про прісноту життя, почував, що і течиво його зачіплянських днів без Ромчиних ужалень та приперчувань щось би втратило, стало б, мабуть, і справді, як він каже, прісним... І хоч душа не сприймала Ромчин цинізм, невибагливість, але якось і не уявляв себе Микола без цього приятелювання, без Орлянченкових дотепів, скепсису та в'їдливих парадоксів. Була в ньому ніби потреба організму, що вимагала якоїсь протиотрути від одноманіття буднів, від стандартних уявлень тих, кому хотілось би з тебе зроби-

ти людину-цеглу, бачити в тобі лише податливий, злиденний духом будівельний матеріал... Ромця вважає, що він має право на певну розхристаність душі, декого це коробить, а чому він, справді, у своєму поводженні мусить бути підігнаний під стандарт? І якщо він зараз трохи й перекошений, то що такого? Адже чув колись від матері: навіть дерево себе в рості випрямляє!

Де б не опинився, блукаючи цієї ночі, Баглай: чи біля саги, в якій місяць плавав розплавлений, чи на соборнім майдані,— всюди невидимо була з ним і його юна мадонна з загорілими міцними руками, з сумовитим лицем задуманим, на якому ота смага сарматська горить! Один раз тільки і вдалося Миколі побачити її зблизька — біля самого паркана грядки поливала. Стояла зарошена, із шлангом у руці, а спідлоба погляд на Баглая — глибокий, важкуватий якийсь, недовірливий... Густа смаглявість лиця різко відтіняла зеленаву голубизну очей, сумовито-сторожких, зачаєних. Недовіра і смуток глибокий — вони найбільше вразили. Уста затиснуті, а в погляді і в усій поставі було щось затяте, сміливе, вгадувалась внутрішня сила натури, пристрасність, надійність душі. Волосся темно-русяве блищало, вільно розкинуте на плечах, кільчасті кінчики його золотились на сонці, ніби злегка пригорілі, припалені іншим, степовим сонцем. Сумовита глибінь очей була аж з прозеленню якоюсь, з отією, що її колись, мабуть, можна було тільки в очах у мавок підгледіти десь на Вовчих Водах. Зовсім ненадовго зустрілися над парканом їхні погляди, Микола привітався, і незнайомка відповіла йому неголосно: «Здрастуйте». То і вся була розмова. А неспокій і хвилювання від того її погляду Баглай і зараз почуває в собі, блукаючи, мов тінь, нічною Зачіплянкою. Хотів би ще і ще бачити її. Чомусь саме їй, отій ще не знаній людині, хотів би він виповісти своє життя, все своє заповітне...

Коли людині скоро сповнюється двадцять два, а дими течуть, а слава поета ще тільки в мареві мариться, є над чим замислитись. Двадцять і два, а ще нічого не зроблено для безсмертя! Щось подібне нібито вигукнув колись Юлій Цезар у дні своєї молодості. І хоч було то в суворому Римі, а не на цій лагідній, поетичній Зачіплянці, та виникають, певне, в людей і через тисячоліття такі настрої, які вже колись були і когось непоко-

їли. Справді, що встиг зробити? Що встиг збагнути у своєму двадцятидвохрічному світі? Де поема твого життя? «Рятівники Титана» — може, так вона буде зватися? Про металургів, про тих, що серед розгулу смерті врятували свій чорний міф — чавунного, з розірваними ланцюгами Трударя, в якому так молодо-неповторно відлився невмирущий дух революції. Поема про таких, як легендарна ота Майя Прапірна з Колонії, як батько твій Никодим Баглай, що добровольцем пішов у сорок першому, в перші ж дні, і безповоротно зник у задніпровських бурих вітрах... Поема трагізму, поема нездоланності духу, але якими словами-карбами її накарбувати? Щоб так, як собор оцей, вікам донесла дух твого задимленого звитяжного часу... Тільки чи потрібне буде їм, прийдущим, твоє творіння? Нова ота ера загірна, чи не збайдужіє вона до слова поетів? Якими вони будуть — поеми майбутнього? Поеми абстракцій? Алгоритми замінять музику слова? Математичні фантазії, може, стануть там надихати співців? Як шалено, із швидкістю сновидінь, пролітає час! Не такий уже й довгий вік мистецтва, витвореного людиною. Тридцять чи сорок тисяч років тому невідомий митець при відблисках вогнища зробив у своїй печері перші контури мамонтів, на яких він удень полював... Після того була Нефертіті, був Парфенон, була Мона Ліза... І тепер ось бачиш сучасний модерний витвір, де безладною купою перемішалися людські вуха, очі, носи, а на зміну гармонії виступив хаос, на зміну фарбам Рафаеля приходить консервна бляшанка і мавпа з квачем... Виродження? Самозаперечення? Дух людський вичерпав себе? Чи це тільки криза минуща, після якої ще буде в мистецтві і юність, і весна, і сонячна гармонія нових ліній, нових барв?

Кажуть, що поезії передує подвиг. Інших життя кидало на великі випроби, а що тебе жде серед цієї буденності, серед плину сірих днів, що деколи справді здаються «мов осінні пляжі...»? І яка вона є, сама природа подвигу? Чи здатен його вчинити той, хто заздалегідь готує себе до цього, чи, може, ближчий до істини той, для кого подвиг — це акт миттєвий, блискавичний, майже рефлекторний? Він, певне, як спалах, його вічність вкладається в мить, він там, де йдуть безоглядно на смертельний риск, без вагань кидаються на двобій із злом...

Чуєш у собі поклик поезії, але хто навчить тебе її чародійницьких тайн? Собор оцей? Горда поема степового козацького зодчества, вона щоразу хвилює тебе, щось навіває, відлунням далеких подій входить у твою молодість. І не треба тут руїни, чуєте ви, генії руйнацтва? Невже не доходить до вас оцей дух обжитості планети, певності, злагоди, який живе у таких витворах, в їхній гармонійності,— дух, що єднає людство?

Життя проклало свої русла повз цей собор, будні ідуть повз нього нескінченними чередами, нові покоління на цих селищах освідчуються в коханні, проносять Широкою старих металургів на вічний спочинок, а півкулі бань все пливуть над Зачіплянкою, як образ нескінченності, все височить на майдані ця сива скеля віків. Собор завжди несе в собі певний настрій, але найбільше любить Баглай його уночі, в розшумілі вітряні ночі, коли налетілий східняк рве листя з по-нічному грізних дерев, і навкруги місячно й вітряно, і собор стоїть серед такої видної ночі увесь якийсь наповнений, біліє фантастично, мов вітром напнутий парус... Є в ньому своя пластика, є ритми свої, тільки йому властиві... Але ж є щось таке і в твоєму теперішньому житті? Хай інакше, нове, але є! І ти шукатимеш ці ритми. Може, Зачіплянка для того тебе й народила, щоб відкрив ти свою, Баглаєву, музику барв, що її, може, таять у собі оці спалахи вічно живого заводського неба, оці соборно-білі зачіплянські ночі...

Місяць підбився високо; садки блищать, не шелеснуть; віддавшись в обійми своїм серпанковим снам. А «Москвич» усе під парканом стирчить. Допізна блукаючи по Веселій, студент доблукався-таки, доки один з юшкоїдів, похитуючись, вичалапав з Ягорового двору, став у затінку біля «Москвича» справити малу нужду. Миршавий, маленький, в розчавленім капелюсі. Добре, видно, наюшкувався — місяця не впізнав. Задерши в небо мишаче своє обличчя, спромігся на жарт:

— Не розберу: що зараз у нас — день чи ніч?

Маячила осторонь постать юнака у білій сорочці. І ніби не чула жарту.

— Ей!

Мовчало.

— Ей! — повторив юшкоїд вимогливим тоном.

І тоді почулось у відповідь стримане, спокійне:
— Якою це мовою: «Ей»?
— Що то вгорі: місяць чи сонце?
— Не можу знати: я не тутешній.
Юшкоїд підступив до студента ближче, розглядав з підозрою.
— Чого ж тут стовбичиш? До машини приглядаєшся?
— До всього.
— Іч який!.. Не тутешній... Звідки ж ти?
— З двадцять першого.
— Це що... завод номерний? Поштова скринька?
— Ні, не скринька.
— А що ж?
— Вік.
Допитувач довго солопів, потім таки дотямив, прохрипів смішком:
— Ти диви! Іч потомок... нащадок, виходить... З двадцять першого віку... У гості до нас? На юшку? Ну, як же воно там... у двадцять першому? Цілуються ще? Рибку ловлять?
— Рибку ловлять, а дармоїдів поменшало,— інформував Баглай з підкресленою серйозністю.— З хапуг та бюрократів, уявіть собі... чучела поробили.
— Хм! Чучела.— Цікавець посопів.— Це ми теж уміємо... Так звідти, кажеш? Гармонійна особа? А паспорт у тебе є?
— Навіть не знаю, що це таке. І чути не чув.
— Ну хоч будлі-які документи, що свідчать твою особу?
Баглай ступив крок уперед, сказав з таємничим притиском:
— А у вас є?
Капелюх насупився:
— Ми вам... не підзвітні.
— Ви рибінспектор? Охоронець дніпровських щук та сомів?
— А хоча б... Тільки чого доскіпуєшся?
— Цікавить мене ваша особа.
— Чи не анонімку хочеш написати? Признайся — для анонімки?
І тут йому було видано — з насолодою, з веселим знущанням — знаменитий зачіплянський афоризм:
— На нашій вулиці анонімок не пишуть!
Скапелюшений був у подиві.

— Скрізь пишуть, а у вас що... усім задоволені?
— Ні, фальшаків не люблять.
— Це про кого ти?
— Про тих, що вдень нас моралі вчать, а вночі відучують.
На це саме й нагодився, хряпнувши хвірткою, ще один юшкоїд, рослий, у розстебнутім кітелі парусиновім, з одутлуватим обличчям, що неприродно біліло від місяця, наче припорошене цементом. Голова велика, блищить залисинами, кущик із трьох волосин — далекий правнук козацького «оселедця» — розкошлався ріденько...
— Чую, чую голос Баглаєнка,— бадьоро заговорив Лобода-висуванець, бо це ж таки був власною персоною він.— Правильно, розтлумач цьому темному, що таке Зачіплянка... Вона вище анонімок. В ній гордість є!.. Давненько я не бачив тебе, Миколо. Ти все такий же? З догматиками воюєш? Я теж їм спуску не даю. Ну, а твої димовловлювачі? Де вони?
— Під сукном.
— У кого?
— У вашого брата.
— Бач, ти їжаком усе. А я ж тебе ще на шиї катав навперемінки з Іваном. Вугілля бігали з ним до переїзду красти, на ходу із платформи вихапували, щоб ти тут, пуцьверінок, не замерз... А ти у віддяку тепер всяке на мене горнеш, прізвиська даєш... Хіба це чесно? Нам, металургам, не личить чвари розводити. Нам треба купи триматись, ось що я тобі скажу. В мене й без тебе ворогів хоч греблю гати — отих потайних, що по кабінетах...
— Колись ти і дядька Ягора до ворогів причисляв, а зараз нібито в дружбі з ним? Все тече, все міняється?
—Це точно філософ підмітив: міняється, та ще як! Тепер на відпрацьованих догмах далеко не поїдеш. Треба мозком ворушити, нове шукати.
— Як оте потьомкінське риштовання на соборі?
— Ну от, знову ти за своє. І хлопець ти хороший, Миколо, з сім'ї чесної, батько ж твій із моїм — нерозлийвода були... Обом їм товариш Серго руки тис! А сам ти, вибач за прямоту, на старовині звихнувся... Ну що тобі, юнакові з робітничого передмістя, шукати в тому струхлявілому Яворницькому? Собори... шаблі козацькі... курені! Та то ж усе реквізит історії, мотлох мину-

лих віків, як ти цього не розумієш? В епоху ракет хіба таким нам займатись? Головний конструктор та ще ми з тобою тільки й знаємо, до яких речей Зачіплянка рук докладає... Так пора ж і їй справити обнову! Ви, молодь, підтримайте мене, і я завтра вам на місці цього собору он яке молодіжне кафе відгрохаю! З повним комплексом! Кафе-лялечку, в області тільки ахнули б! Шашлична! Чебуречна! А поряд раковина для естради, атракціон, чортове колесо над усією Зачіплянкою... Гуляй — не хочу! Невже не запалює?

— Ні.

— Отакі ви, теперішня комсомолія. Нема у вас вогника. Треба, щоб навколо тебе гриміло, співало все! Більше вигадки! Де ваші культпоходи, нові обряди? Ти можеш, звичайно, спитати: ну, а своє, наше, спадщина національна? Та хіба я проти традицій? Хіба я безбатченко який-небудь, волоцюга безпачпортний? В козацькому стилі можна ж усе оформити, на фасаді кафе запорожець стоятиме із списом або козак Мамай сидітиме з бандурою, в шароварах! Навіть і кафе можна б назвати: «Козак Мамай», або «У козака Мамая», хіба ж не здорово було б? Але цур! Моя ідея! Беру патент! Отак-то. Треба вміти розкинути мислію по древу. А ти думав, даром я на культурі сиджу?

І, вдоволено засміявшись, він рушив був до машини, потім ще вернувсь, сказав упівголоса, довірливо:

— Ти тут над цим Ягором попрацюй. Бо приїздять, питають про ту історію з Титаном, а Ягор тоді ж був на заводі... Тільки не хоче на цю тему, може, має якийсь грішок на душі... А який подвиг! Тільки стало відомо, що німці збираються заводський витвір у переплавку пустити, і тієї ж ночі, під носом у окупантів, зникає Титан! Невідомі якісь повантажили його на платформу, загнали з брухтом у заводський тупик, десь там на відвалах між брухтом аж до приходу наших пролежав. Зумів його хтось уберегти! Хіба це не героїзм?

— Героїзм,— згодився Микола.

— Ну от ми й порозумілися нарешті. Привіт матері передай. Вона в тебе старушка хоч і сувора, але справедлива. Медаль би їй за те, що без батька вас вигляділа...— І, взявши миршавого свого приятеля за плече, Лобода повернув його лицем до Баглая: — Підніми капелюх, глянь, яких орлів дає робітничому класові Зачіплянка: хоч на фестиваль! Краса і сила, статура, мус-

кулатура!.. Одчаюги хлопці. Тутешніх ти краще не чіпай, краще тихенько обмини. Бо в нас такі: піймають, голову очима назад поставлять, а скажуть, що зроду так була!

Зареготав, і регіт його серед притихлості вулички пролунав дужо, упевнено. Ні, перед таким навряд чи вистоїть собор, той «мотлох історії»... І Баглаєві навіть захотілося записати в який-небудь зачіплянський літопис: «Нема ненависті чорнішої, послідовнішої за ненависть відступника, ренегата...»

Сіли в машину, лімузинчик фуркнув, зняв куряву на всю вуличку. Стало чути у повітрі сухий присмак бензину, пилюки. Майнули фари аж біля собору, ковзнули по ньому, і видно було, як там «Москвич» чогось зупинився і ті двоє вилізли з машини. Лободин кітель знову при місяці забілів. Що там їх зупинило? Наче ж і шин їм не проколювали, хоча зачіплянська дітвора й нахваляється зробити це, якщо не перестануть з діда Ягора юшку цідити...

А двоє стояли перед собором, розглядали при місяці споруду.

— В печінках мені цей ваш холодильник,— кинув раптом Лобода різким, озлілим голосом.— Риштовання потьомкінське... Лелека геніїв висиджує... Ненавиджу всіма фібрами! — І підняв стиснуті кулаки.

Рибінспектор ніколи раніш не бачив свого приятеля в приступі такої злості.

— Ар... ар... архітектурний пам'ятник,— нагадав йому, щоб заспокоїти.

— Пам'ятник... Який це в біса пам'ятник? — аж сичало презирливо поблизу.— Що в ньому архітектурного? Мотлох історії — і все! То ще треба докопатись, що хотіли сказати ним ті ваші допотопні січовики! Якомусь Скрипникові вдарило в голову, оголосив пам'яткою, вніс у реєстр... А ми й підступитися боїмось, раби папірця!

Витер спітніле чоло і ніби тільки зараз помітив рибінспектора.

— Скільки мені цей безхозний собор нервів коштує... Кожне глузує, розігрує, ти ж чув! Вигадав, каже, потьомкінську штучку! А з другого флангу недоїдені міллю богомільні старушки пишуть і пишуть в різні інстанції. Незаконно закрили, мовляв, відкрийте, уважте старість, бо наші ж сини погинули на фронтах... З області

Натремтілася Єлька в кладовищенських полинах, поки вони бесідували. Чогось утовкмачилося їй, що голова заявиться по неї не інакше, як із міліціонером, на мотузочку поведуть втікачку нещасну з Ягорового двору...

Після того як пронеслось, як уже покушпелила п'ятитонка на Вовчуги, відчула себе Єлька ніби аж полещеною цими провідинами: що не кажіть, а все ж не забуто її, не викреслено в небуття. Провідав Макар Мусійович, поцікавився-таки її долею, і хоч не довідку відпускну, так зате ж ім'я їй приніс. Була тут немов приблуда безіменна, а тепер і Весела знатиме, що проживає у них на селищі дівчина така, по імені Єлька-Олена Чечіль і що хтось за неї згадав, комусь вона потрібна. Що ж до дядька Ягора, то ця огласка Єльки, досі мовби не існуючої, не дуже, видно, сподобалась йому. Про домову книгу знов було кинуте слово. Це на Зачіплянці, де всі свої, то поки що не чіпляються, а он у тих квартирах, що на проспекті, спробував би хто переночувати без паспорта — одразу ж і виглядай дільничного з двірником, прийдуть, поцікавляться...

Дівчині збаламутились почуття. Цього разу пронесло. Ну а далі? Як надалі повестись? Не бути ж довіку Єльці у дядька Ягора в гостях! Він, звичайно, не виганяє, живеш, то й живи, хоч і не прописана, ніби навіть задоволений її роботящістю, але жити отак, на пташиних правах, неспокійно якось, гнітливо. А Катратий — від старості це, чи що — помітно скупішає, коли за хлібом іти, довго свої п'ятаки мне, а раніше, розповідають, гульбища любив, хіба ж такі концерти тут влаштовував! Ще мати Єльці розповідала про один гучний випадок, коли Ягор, спродавши якось у місті багатющий урожай полуниць і добре будучи під джмелем, на весь виторг найняв духовий оркестр,— до самої Зачіплянки грали цьому махновцеві, теж захмелені, трубачі-оркестранти. Ягориха до гультяя з криком, де ж гроші з полуниць, а він сміється, на оркестр їй показує:

— Гроші, бабо, в срібні труби перейшли... Музикою стали!

Якось дядько, роздобрившись, дав-таки Єльці на забавки дещицю й відпустив до міста в кіно. Побігла, ніг під собою не чуючи. Через селище, поміж закуреними мурами заводів, де все було чорне від сажі, де безупинний гуркіт стояв, двигіт та грякіт, а сонце згори пекло

так, як ніколи в степу не пече. Тільки зійшовши на міст, відчула на душі полегкість, ніби знов розвиднялось життя! Ніколи раніше по цьому високому мосту не ходила — залізний увесь, гарячий, довжелезний, найбільший, мабуть, у світі. А внизу сяє Дніпро, так сяє, що аж очі ріже, острови зеленіють, яхти пливуть, немов лебеді повногруді. Далеко на пляжах — тисячі людей, золотяться тіла червоно, з відстані наче суцільні пшениці рум'яніють, не одразу Єлька і второпала, що то таке. Заводи, причали, каскади будинків по підгір'ю правого берега — все було повите димами, млою полудневої спеки, телевізійна вежа на горі ледве маревіла з тієї мли. Місто здавалося Єльці чимось єдиним, нерозгаданим, живим, таким, що має душу, здавалось, що з правіку було воно тут, із цих кряжів само виросло, як усе на світі росте.

Тротуари центрального проспекту порозм'якали від сонця, безліч каблучків повдавлювалось на них, і Єльку тішило, що й вона тут залишає сліди від своїх притоптаних босоніжок. Дівчата-горожанки, особливо ті, що з фіолетовими віями, стрижені під лобуря, позиркували на Єльчині босоніжки критично, принаймні, так їй здавалося, але помічала вона й інше, оті зблискітки жіночої заздрості в очах, коли горожанки окидали Єльчину тонкостанну постать, гордовиту шию, смагле, самим сонцем мальоване лице!.. Декотрі аж не могли втриматися, щоб не озирнутися їй услід, і це веселило Єльку, лоскотало її оживаюче самолюбство. Де тільки траплялися оголошення про набір студентів, Єлька зупинялася і перечитувала від рядка до рядка. Так було біля університетського корпусу, коло театрального училища, найдовше стояла біля мукомельного технікуму, але й тут оголошення кінчалося суворим нагадуванням, які саме документи необхідно подати для вступу... Приймальні комісії почали працювати, всюди юрмиться молодь, в кожного якісь перспективи, і тільки, здається, одну її, Єльку, життя відтерло, кудись жене без керма і без вітрил...

Опинилася в парку. Біля каси кінотеатру було вільно, Єлька взяла квиток, побувала на денному, малолюдному сеансі. Небагато втратили ті, хто не пішов на такий фільм, можна було б і Єльці часу не марнувати. Сигарети без кінця смалять, нудять на екрані один одного, все киснуть чогось, а коли навіть і поцілуються на

кінець фільму, то й то якось знехотя, сонно — ледачі, не здатні по-людському й поцілуватись!.. І це любов? Як на Єльчину вдачу, то коли вже любов, так щоб із вогнем, без оглядок, без стриму, а тоді що буде... Хотіла б жити палахким до нестями життям, коли люди згорятють від щастя, коли з любові поезія родиться... І хоч опеклася, так і не зазнавши кохання, але певна була, що воно є, сама про таке колись мріяла у ті весняні свої ночі, брунькуючі ночі-квітнівки... Що ж, не вийшло. «Невже ніколи й не вийде?»— думала Єлька, сидячи у павільйоні з морозивом, у затінку під ажурним накриттям, звідки відкривався їй широкий краєвид на Дніпро, на острови, на далекі пагорби самарські. Любов — це як отой Дніпро, де вітер і сонце, щоб і на душі в тебе ставало сонячно. Якби ж то могла всім дівчатам сказати про це, передати гірку, запізнілу свою науку! Та чи так уже й запізнілу, чи так уже безнадійну? Ось цей же їздить, засипає компліментами, робить натяки... Очі великі, по-телячому ясні, віддані. Дуже, правда, кирпатий, на голові три волосинки і замість брів самий пух, але хоч і безбровко, одначе веселий, бойковитий, в ідеях весь, як у реп'яхах. За інших умов тільки хвицьнула б на його компліменти, а зараз у своїй безвиході терпить, вислуховує, якось ніби звикає до нього, до його товариства. А він, здається, таки щось має на думці, не легковажить, тому й дядько Ягор в його дудку підіграє:

— Бачиш, Єлько: їздить. Не маленька, догадуєшся чого. І з усього видно — наміри в нього серйозні. Так що не дуже б тобі й козиритись... Бо куди прихилишся, як мене не стане? Хто тобі оборона? А там ти б і горя не знала...

Іноді такий настрій найде, що аж сумніви облягають: а що? Кого тобі іншого ждати? Нікого на всьому світі, хто за тобою зітхнув би...

В павільйоні о цій порі мало людей. У другім кінці його сидять над вазочками з морозивом дві молоді сумні циганки: одна дитину груддю годує, друга жадібно курить цигарку — щойно взяла коробку «Казбека». Звідки вони, з якого життя? Туга віків промовляє з їніх очей бездонних, сумовитих... Дві жінки прадавнього індійського племені, як донесли вони сюди цю смагу предків, і чорнобрів'я, і жести, і спів? Два живі людські перекотиполя, що заплутались серед вихрів XX віку... Поворожити б, чи що? Ні — як буде, так і буде!..

Після морозива Єлька відвідала в цьому ж парку музей козацький. Надивилася тієї козаччини, вийшла з таким відчуттям, ніби в чомусь багатшою стала. Були люди на твоїй Вовчій, в тих паланках степових,— всі як гіганти! Не зовсім зотліли їхні малинові хоругви, блищать шаблі під склом, жевріють оксамити, навіть козацький човен уцілів, величезний, із суцільного дуба, тільки почорнів наскрізь, став як антрацитовий,— у плавнях, із замуленого дна річки Підпільної рибалки видобули його. Мов живих, уявляла Єлька тих лицарів запорозьких, бачила їхні дозори на степових могилах, зблиски шабель, коли вони б'ються в куряві, серед криків, гвалту, кінського іржання, зрошені потом та кров'ю, до знемоги рубаються, відбиваючи сестер-полонянок у якого-небудь смердючого хана... Ото були люди, оті відборонили твій край, передали тобі, як вічний посаг, і це небо, і шир степів, і сяйво Дніпра!

У сучасному відділі музею було виставлено багато всяких металевих виробів, труб різного калібру, були навіщось виставлені під склом навіть жіночі черевики місцевої взуттєвої фабрики, але мимо цих експонатів відвідувачі проходили швиденько, кожний мав свої черевики на ногах. Єлька теж тут не затрималась, а ось біля важезної залізної вагонетки, однієї з тих, що їх колись ганяли на домнах каталі, вона таки пристояла, опинившись в юрмиську піонерів, які перед тим зацікавлено розглядали колекцію іржавих металевих якірців, що їх колись кидано під копита кінноті в козацьких війнах. Тепер юні екскурсанти обступили вагонетку невідомого каталя. В білих сорочечках, з краватками червоного шовку, діти жваво щебетали, обстежуючи вагонетку, якесь смішне піонерча, найменше з усіх, з гордістю вигукнуло:

— Це, мабуть, мого дідуся вагонетка! Він був каталем!

«А може, це мого дядька Ягора? — подумалось Єльці.— Може, його праця стільки важить у житті, що й знаряддя її зберігаються для нащадків?»

Після відвідин музею якось збадьорилася: чи піонери навіяли своїм щебетом добрий настрій, своєю дитячою безхмарністю, чи ота малинова козаччина вольовита, безстрашна, що від неї такі яскраві яблука вражень зостались?

Спускалась з гори проспектом, що весь був у палахкотінні високих червоних квітів: щедро политі, вони всюди яскравіли низом, а над ними панувало горою могуття припилюжених величезних акацій, що, відцвівши, тепер знову ждали нового цвіту. Якісь жінки сміялися на балконі, від радості життя сміялися, а не з Єльки. Пригадалося їй, як той Лобода квартирою вихвалявся, що він її має на цьому проспекті. «Окрема,— казав,— з балконом, з ванною... В холостяцькій запущеності, правда, але жіночі руки лялечку з неї зробили б». Яке ж вікно, який балкон? Може, отой, де чиїсь вудки стирчать? І це вона могла б тут жити? Щодня дивитися вранці на оті скупані в росі квітники, на палаючі в сонці троянди... Одначе він, мабуть, досі не знає, чого вона пішла з дому і що навіть довідки в неї ніякої нема. А то, може б, і відсахнувся, хоча навряд, він-бо ж такий, що все влаштувати вміє. Коли якось жартома закинув слово про загс, Єлька спаленіла, адже й там найперше спитали б, звідки ти, красуне, де твої вірчі грамоти, а вона тільки й має від своїх Вовчутів вовчий білет, та й той неписаний, усний... І школи не кінчила, і навіть нікчемної довідки бухгалтер не дав! «Сключається!» Незаконна. Як трудно ще людині без тих папірців! А навіщо вони? Хіба в них людську душу впишеш?

Катратий велів з міста йти просто до бакена, та ще й не баритися,— робота там у нього яка, чи що?

Дніпро і в заводях неспокійний: вітер воду вівсюжить. Біля бакенської будки грає листям гінкий осокір, його здалеку видно. У найпекучішу спеку біля осокора можна заховатись у затінку, а зараз під ним отаборилась ціла компанія, що, видно, моторкою прибула,— моторка з написом на борту «Мрія» причалена неподалік. Дядько Ягор був уже помітно повеселілий, обличчя його, що й завжди червоне, навічно обпалене полум'ям доменних печей, зараз було ще більш палахкотюче, а ніс, як синя цибулина, блищав краплинками поту.

— Лий, лий повну, не бійся! — примовляв дядько Ягор, а Лобода саме щось йому в чарку підливав із пляшки.— Отак, по марусин поясок... по вінця!.. Не бійсь, не розхлюпаю.

Рука, мовляв, ще не тремтить.

Ящик пива стоїть на піску, а осторонь зняте з вогнища парує, червоніючи, повнісіньке відро щойно відва-

рених раків. Єльку товариство зустріло з неприхованим захватом, тут її, видно, ждали; щось підстелили мерщій, посадили, стали пригощати наввипередки. Пива не захотіла, а від раків не відмовилась, і Лобода поставив відро з раками просто перед нею, і, лише коли вона взяла, всі інші теж потяглися до цих ласощів, затріщали в умілих руках клешні та ракові шийки. Лобода показав Єльці, що можна їсти, а що ні, а потім відрекомендував їй своїх друзів — молодого інженера, чорненького, як жучок, що був, виявляється, власником моторки, і другого, патлатого, з широкою, добродушною усмішкою товстуна блондина, який, видно, був для компанії розважальником, його по-дитячому витрішкуваті голубі очі до всіх сяяли привітом, великі товсті губи смішно плямкали, він сам себе поляпував по ранньому черевцю і примовляв:

— Ми, мартини, соцнакопичення не боїмось, черевце додає солідності... Бочка вітамінного квасу сюди ввійде...

А інженер, повертаючись, видно, до розмови, перерваної Єльчиним приходом, звернувся з запитанням до Лободи:

— Чим же закінчилась історія з тим дружинником?

Лобода, старанно розколупуючи ракову шийку, пояснив Єльці:

— Недавно викрили в нас одного. Студент із медичного. Просто геніальний виявився тип. Знавець психології, Кафка! Помітив, з якими папками контролери по гастрономах ходять, добув і собі точнісінько таку, солідну жовту папку, і в рейд по торгових точках. Зайде в магазин, скромно стане в кутку із своєю папкою і стоїть, нічого не вимагає, не запитує, тільки ніби потайки краєм ока придивляється, як відважують. А там же народець! Рильце не в одного в пушку, вони між собою одразу шу-шу-шу: «Контролер! Дружинник!» Та того дружинника мерщій за лаштунки, в підсобку, посадять, і вже перед ним на бочці пляшка, краби, зерниста ікра... Поснідає хлопець, чемно подякує і пішов собі. А десь у другій торговій точці підобідає, а в зразковому гастрономі ще й повечеряє в такий спосіб. Причепись ти до нього. Коли виявили, він нітрохи не розгубився: «Я ж, — каже, — не вимагач, хіба я когось обманював чи шантажував? Вгощають люди, припрошують, то чи мені з моїм студентським апетитом відмовлятись?» —

«Таких треба судити,— кричать йому,— ти лжедружинник!» А він ще й осміхається. «Були,—каже,— на Русі Лжедмитрії і лжевожді, то ж чому і лжедружинникові не бути? І що за провина моя, порівнюючи з тим, що вони, мої лжепопередники, накоїли?»

— Здібний тип,— зауважив молодий черевань, лежачи боком на піску.— Такий зробить кар'єру, будь здоров!

Подлубавшись у відрі, Лобода вибрав найбільшого рака, подав Єльці, а тоді знов заговорив:

— Тепер стало модно кар'єризмом лаятись. Коли що, одразу кар'єрист! А вдумаймось. Що поганого, коли працівник прагне здорової кар'єри? Хіба це не стимул, особливо для нашого брата низовика? Чому тільки з трибун та в звірячих байках викривати зло? Треба брати владу і карати його! Силою влади, закону! Зрештою, кому в нашім житті відкритий шлях до кар'єри? Тому, хто краще працює, хто вміліший, ініціативніший, хто більше зробив для суспільства... Працюй краще, підеш вище... Такий закон життя.

— За здорову кар'єру! — вигукнув черевань, що, як виявилось, обіймав керівну посаду в заводському Палаці культури.— Важлива думка, Володимире Ізотовичу! То не солдат, що не мріє стати генералом. Кар'єра тільки для того закрита, хто ні до чого не здатен. А якщо в тебе й виробничі показники, і анкета добряча та плюс до того ще й художня жилка, розуміння співів і танців... Та ви знаєте, який у нас ансамбль? — з живим вогником звернувся він до Єльки.— Перед вами творець ансамблю, перший його фундатор... Недавно ще й сам з кастаньєтами виходив на публіку, це зараз набув солідності — маю сто десять кіло живої ваги... Було, було, гула піді мною сцена, не дивіться, що штани широкі...

— Штани твої таки відстали від моди, товаришу фундатор,— пожартував Лобода.—Смішно, коли холошами вулицю метеш.

— А я не боюсь широких штанів! — збунтувався приятель.— Запорожці носили ще ширші, а вміли вдарити гопака!.. І взагалі, що таке мода? Що значить — закрити лоб і підняти спідницю? Ось нова мода пішла серед дівчат: носити окуляри. Начепить, хай навіть із звичайного скла, аби тільки видаватись інтелектуалкою... Очі, мовляв, загубила, сидячи над книжками... Я в ансамбль

таких не беру... Ансамбль наш гримить, восени, може, навіть у Польщу поїдемо. А ви танцюєте? — запитав Єльку і, не ждучи відповіді, вигукнув захоплено: — Та ви в нас примою були б! Така фігура, такі ноги. Тут по селищах дівчата рано тлусті стають, правда, це теж ознака достатку і доброго клімату. Глянеш — ще молода, а вже в плаття не влазить, і це при тому, що димом дихаємо, всякими там ангідридами... А у вас, бач, і талія, і бюст... На пуантах підете, навчитесь, це не складно... Нам зайця дай, і того навчимо сірники запалювати!.. Отже, подумайте, ми охоче взяли б вас до себе, в наш ансамбль «Дніпрова хвиля»...

Катратий при цьому чогось насупився, а потім, перебивши балакуна, став раптом з іншого боку вихваляти Єльку, сказав, що племінниця в нього не яка-небудь пустовійка, вона дівчина роботяща, моторна, чепурна! І мати недбахою не була, і дочка теж змалку в труді... Слухати від дядька такі щедрі характеристики Єльці було зовсім незвично, вона зашарілася.

— А хіба це не труд — все життя танцювати? — булькато блискаючи своїми голубими, пожартував товстун.

Одначе Катратий жарту не прийняв і нитки розмови не випустив, далі вів своєї, бо хіба ж винна, мовляв, дівчина, що попала в таке безправство? Кругом усі ходять під законом, спокійно можуть спати, а ця в постійній тривозі, беззахисна, беззаступна...

— Заступимось,— твердо сказав Лобода і глянув на Єльку значливо, ніби для неї в цьому слові мусив бути якийсь особливий зміст, не такий, як для інших.— Безправства в нашім суспільстві нема і не буде.

— Батько твій, Володимире, за людей умів заступатись,— мовив Катратий у задумі.

А засновник ансамблю, підхопивши тему, став розповідати, як здорово потурбувався Володимир Ізотович про свого батька, як старий розкошує там у Будинку ветеранів-металургів, ловить рибу «на скок». Є такий спосіб, геніально простий. Пливеш собі місячної ночі по озеру в плавнях, по Скарбному чи по Вовчій, тиша кругом, ніщо не шешерхне, правиш човна понад самим берегом, а вони (щуки), як відомо, сплять хвостом до берега, мордою до глибини, і ти лише злегенька плесь веслом по воді, риба сонна злякається сплеску та стриб із води, сама вискакує — та в човен, та в човен! Іноді, буває, за ніч стільки її навискакує, дівати

нікуди, повен човен щук править Лобода-старий додому, завдає куховаркам роботи!

— Та щуки ж які! — аж захлинається керівник ансамблю.— На весь розгін руки! Оце вам і зветься ловити «на скок»...

Катратий буркнув, що брехня це, мовляв, а Лобода підтримав свого друга, бо там заводські ветерани справді розкошують, живуть, як у бога за пазухою...

— Та, власне, хіба й не повинно так бути? — казав він примирливо.— Завоювали, то й мають. Все їм, як піонерам, рідна влада дає. Все від неї само іде їм «на скок»...— І додав майже зажурено, майже філософічно: — Колись, мабуть, і ми там опинимось... в Палаці ветеранів. Темп такий, що збіжить життя, й не оглянешся.— І, ласкаво глянувши на Єльку, підбадьорив її жартом: — Дорога ясна: комсомолом починаєм, соцбезом кінчаєм!..

Коли раків у відрі не зосталось і пивні пляшки порожні валялися на піску, дядько Ягор взявся стругати весло, яке не перший день струже, як тільки вибереться вільна часина. А приїждже товариство запросило Єльку по Дніпру прогулятися з вітерцем.

Катратий застережливо кинув, що он з-під сонця хмара заходить, але товариство на це не зважило, весело підхопило Єльку, і не встигла вона й схаменутись, як була вже в човні, і моторка помчала її — вперше в житті! — просторами Дніпра. Лобода, сидячи навпроти, дивився на неї розчулено і вдячно і мовби втлумачував поглядом: бачиш, Єлю, все тут робиться тільки ради тебе, ради того, щоб принести тобі вдоволення й радість.

— Куди? — коротко спитав інженер, що правував моторкою, однак Лобода, якому запитання адресувалось, нічого не відповів і знову німопромовистим, упокореним поглядом перепитав Єльку: вислов, мовляв, своє бажання, ти тут владарка! Моторка, і напрям її, і швидкість, і наше товариство — все в твоєму розпорядженні! На острови оті? Чи під мости? Чи до водної станції? Все твоє тут, все тобі відкрито, бажай, командуй, вели!

Рівномірне стукотіння мотора, струмування легкого повітря в лице, зустрічні човни,— з деяких чути вітальні вигуки, звернені до Лободи та його супутників,— і знову простір надвечірнього Дніпра з повнотою вод і розливом світла. Отак би помчати аж до своїх Вовчу-

гів, хай би побачила бригадирова крикуха Єльку в такім товаристві, оніміла б зі злості!

В одному місці довелося розминатися з легкокрилим табуном гостроносих, схожих на ракети човнів; в кожному сиділо по восьмеро гребців, вони то згинались, то розгинались в єдиному ритмі, в єдиному помаху весел, тільки чулося дружне плесь-плесь. І серед тих смаглюватих, з мокрими спинами, з мокрими чубами атлетів Єльці ніби завважилася одна знайома постать... Так і тьохнуло враз усе солов'ями, що їх чула вночі на Зачіплянці з магнітофонної стрічки!

Промчали човни, віддалялися з ритмічним помахом весел, а життєлюб із ансамблю басовито вигукував, повен завзяття й ентузіазму:

— Оце життя! Оце життя, а не фікція! Своєму майбутньому чоловікові, Єльочко, умовою поставте: щоб катав вас щодня... Щоб яхту вам персональну... Ви для цього створені. Вам усе літо на пляжі викрасовуватись! — І, мовби жартуючи і ніби й не зовсім жартуючи, вигукував далі, що якби йому така красуня виявила честь, то він би їй створив комфорт, будь здоров! Двічі на рік на курорти їздила б, не став би ревністю замучувати, звіту не питав би, не дріб'язковий...

— Все для жінки можна віддати,— Лобода знов багатозначно глянув на Єльку,— якби тільки виявилась достойною, здатною створити з тобою міцну, сучасну, зразкову сім'ю. Повну їй волю за це. Хочеш учитись — учись. В музеї, в кіно ходи, на концерти. Хочеш у туристську — одержуй, будь ласка, путівку й довкола Європи: Парфенон, піраміди, Везувій... Я на це так дивлюсь: цілковиту суверенність дай жінці, усі права дай за те, що вона рятує тебе від самотності й хоч коли-не-коли приголубить,— голос його налився щирістю.— Хай вона будує життя на свій смак, все їй повинно бути дозволено при одній умові: не бігати із заявами в комітет на свого рідного чоловіка,— пожартував він трохи сумовито.— А то в мене є знайомі: як тільки найменший конфлікт, не так глянув на неї чоловік абощо, вже вона й біжить із заявою в комітет, де з тебе стружку зніматимуть...

Єлька розуміла всю підводну течію цієї розмови, і хоч почувала, як нуртує в ній якась не до кінця усвідомлена відпорна сила, але було щось і приємне, спокусливе в цих натяках, в мальованих картинах, в неприхова-

ній увазі до неї. Над усіма тут вона ніби старша, всі перед нею так і стеляться. Почувала, що зараз ніби виростає у своїй цінності, помічено її вроду, комусь вона таки потрібна... Не зоставались в її душі без відгуку слова про оту незалежність, вільність, про пляжі дніпровські, де можна було б цілі дні проводити безтурботно, наодинці з сонцем, із волею, із блакиттю!..

Буря знялася несподівано. Так вони щоразу зненацька зриваються, ці надвечірні бурі на Дніпрі. Із заходу, з-під хмари, погнало враз курявою, на півнеба закушпелило рудим, і одразу й заводи, і Дніпро, й мости окутало якоюсь тривогою, сутінню вітряною... Небо, що вдень було повне блакиті, тепер скаламутилось рудою завією тьми, і вітру, й тривоги. Човни, як тріски, погнало на воді, білокорі осокори на берегах закудлатились листям, потемніли, страшно віддалені, і в Лободиних очах Єлька помітила, як майнуло щось сполохане. А туча розросталась, навкруги посутеніло, Дніпро збурунився, моторка йшла важко, орала хвилі, воду зривало вітром, кидало бризками в обличчя. Бурею пригнало їх знов до Катратого. Єлька вистрибнула просто у воду. Підібравши плаття вище колін, мерщій подалася до берега, а моторка одразу ж погнала далі десь до свого причалу.

Опинившись на березі, Єлька відчула дивне полегшення. Їй здавалось, що саме ця раптова буря від чогось її зарятувала.

А для Катратого наче й не існувало ції бурі на Дніпрі, сидів собі під розшумілим осокором і спокійно стругав своє весло. Обвіяна вітром, що плаття на ній туго обліпив, Єлька з радісно-лоскітним почуттям стояла на березі, не серед хвиль уже була, а на твердій землі, і буря її не лякала, осокор співав їй своїм шумом, і було щось навіть буйно веселе в тому, як розбігаються, втікають увсібіч човни з Дніпра, більші й маленькі, а одна шлюпка з заводським номером перекинулась неподалік берега догори дном, і двоє хлопців-голяків, видершись на ту ковзку посудину, стали в бешкетнім ошалінні вибивати на ній чечітку. От їх би в ансамбль!..

Катратий ніби й цього бешкетництва не помічав, похмурістю було повите його обличчя. Чимось, видно, було старому зіпсовано настрій. При товаристві цього не виказував, а зараз — як туча. Помовчавши, виповів Єль-

ці причину: квартальна сьогодні приходила. Чи головин приїзд її розколошкав, чи інший хто підказав, тільки раптом згадала й квартальна про свої обов'язки. Домовою книгою цікавилась і, хоч по-сусідському, проте попередила Ягора: або прописуйте свою квартирантку, або... Треба буде шукати десь руку в міліції, щоб прописатись, щоб узаконитись у житті.

VIII

Вкрадено таблицю з собору!

Там, де висіла, зоставсь прямокутник необлинялий та дірки від гвинтів. Мабуть, і сам Лобода-висуванець, який вважав себе знавцем робітничої душі, всіх її закамарків, не сподівався, що такий незначний факт, як пропажа таблиці, шматка чавуну, наробить на Зачіплянці стільки шелесту. І перший, хто виявив, — двоюрідний брат Володьчин, Костя, сліпий танкіст, точніше його кокетуха Наталка, котру він проводжав до раннього автобуса, не ховаючи ніжності, як буває в них щоразу, коли помиряться після сварки. А подружжя це нерідко потрапляє у шторми та бурі, незадовго перед цим у їхніх широтах просто тайфун лютував... Обоє були запрошені на іменини до Наталчиної приятельки на селище Коксохіму, ішли туди під ручку, в мирі та злагоді, а звідти вночі Костю аж біля цього собору Наталка догнала з покаліченим баяном, за руки хапала, просила: «Пробач! Дітьми благаю, прости! Хочеш, на коліна перед тобою впаду, бий, топчи, тільки зніми гріх, пробач, востаннє пробач!..» Ніхто ніби й не був свідком цієї нічної сцени, а проте вся Зачіплянка вже знала, як Наталка після іменин каялася та навколішки повзала перед Костею на майдані, бо знов, видно, підпивши, «давала дрозда», як сама вона висловлюється про себе... Бурхлива, загуляща, Наталка і з Костею теж познайомилася на одному з весіль, куди його були запросили грати: сама до нього підсіла, розпалена, стала руку гладити. Сказала, що він їй подобається, він гарно так грає, з настроєм, а що невидющий, то... «Я зараз теж невидюща!» — засміялась вона тоді і, підхопивши його, відбиваючись від усіх жартами, сама безсоромно потягла його в кучугури, в ту пустелю пристрастей, де чебрецями гарячими дух забивало, де від млосних чебрецевих па-

хощів можна було вчадіти навіки!.. І ось тепер, на іменинах у приятельки, вона як безмужня, про Костю забувши, весь вечір вигоцує з заводським енергетиком, тим старим донжуаном, притьохкує сороміцькими приспівками до нього, а тоді раптом відлучились кудись удвох,— Костя одразу відчув їхню відсутність. Зникли і не вертались, повів легковажницю старий гультяй, мабуть, до тих самих чебреців... Не став більше грати Костя: брязнув баяном об землю, аж заскавчали рештками музики міхи... Потім, коли біля собору наздогнала його Наталка, були знову виправдання, пояснення, іменем дітей благалося, а він хоч і кипів люттю образи, ревнощів, проте знав, що, як не вперше вже, зрештою прийме її каятьбу, і сльози, і пестощі, і вже й сам ніжитиме її, ніколи не бачену, жагливо-палку, загулящу... Буває, що любити — це лише радість, а буває, що це майже повсякчасні муки і біль. Як у нього. Ніколи не бачив Наталчиної усмішки, не знає, яка на вроду, який у неї вираз очей, тільки плоть її знає, тіла пругкий вогонь, ласку рук... І ще солоний смак сліз її, сліз каяття...

Простив, помирились, проводжає знов її, матір своїх дітей, до автобуса вранці. Коло собору Наталка стривожено вхопила чоловіка за руку:

— Косте, що за знак? Таблиці на соборі нема! Як це розуміти?

Костя, наблизившись до стіни, мовчки обмацав дірки, де таблиця була пригвинчена, постояв, хмуро процідив крізь зуби:

— Сволоцюги.

Повертаючись додому, він зупинив коло хвіртки Вірку Баглаєву, яка саме вийшла з двору, поспішаючи на роботу.

— Ти ж начальство,— сказав роздратовано.— Член парткому! Чи, може, й ти потураєш свавільникам?

— Що скоїлось, Косте? — Вона була здивована його тоном.

— Таблицю хтось відгвинтив від собору. Була на це постанова? Людей питали?

Наче йому неоднаково, незрячому, є та дошка чи нема. А може, й неоднаково? Може, і він по-своєму дорожив цим собором, що єдиний тільки й зостався йому з довоєнного життя? З дитинства, з юності, коли ще не випалені Костині очі мали змогу вбирати в душу цей дивний зачіплянський світ...

Вірунька, хоч і поспішала до автобуса, все ж завернула на місце події. Так, нема. Позбавлено паспорта. І хоч раніше за цехом, за графіками, за безліччю квартирних та побутових справ їй не до собору було, він наче й не існував для неї, одначе зараз це неподобство обурило й Віруньку, собор і для неї враз якось ожив. Не було ж на парткомі й мови про те, щоб собор роздягати! Ніякі збори не приймали ухвали, щоб зносити його! Без таблиці тієї, кимось давно прибитої, став одразу він якийсь беззахисний, безборонний, списаний із життя, приречений на злам. Майнуло в гадці, як, ще коли малою була, зносили в їхньому селі церковцю дерев'яну. Невідомо ким і коли була поставлена, хоча ставили її, видно, справжні майстри: збудована була без єдиного цвяха. Сокирами та ломами розбивали старезне, але ще міцне, не поточене шашелями дерево. Без єдиного цвяха, на самих шипах! Тільки й гомоніли тоді про це. Ті, що похмуро трощили, розшивали ту старизну, з мовчазною люттю виконували руйнацьке завдання. Спершу здавалось, що все там одразу мусило б розсипатися вщент, а проте ветха споруда чинила опір, вражала всіх міцністю. Аж наступного дня, пригнавши трактори, таки розтрощили її, розламали, розтягли. Найстрашнішим було для Віруньки, коли падало горище і з хмари куряви так і пужнули врізнобіч великі сірі кажани, закружляли над людьми, над толокою сліпо, беззвучно. За життєвими клопотами притьмарились, забулися, а зараз, немов розбуркані чимось, знову зринули з глибин споминів ті кажани, ті неспівучі птахи її дитинства. Огидні духи руїни, шорсткі, наче запилюжені, і на все життя — сліпі. Згадалась ще купа розкиданої, припалої порохнею церковної утварі, школярчата, копирсаючись на руйновищі, знаходили з-поміж сміття та мотлоху висушені уламки березової кори з химерними на ній письменами. Темну парусину якусь довго розглядали з намальованим пеклом, з грішниками, з ледь розбірливим написом — червоним по чорному: «Зима необігренна» (пізніше холод окупації постане їй в образі такої чорної необігренної зими)... Підібрала й Віруня тоді ощепок старої кори з письменами, на якій потім комсомолець-учитель намагався розшифрувати бознаколишню слов'янську в'язь із титлами, і якимись закарлючками... Так і зосталось нерозшифрованим, що там було написано давніми писарями чи самими

майстрами, тими, котрі вміли будувати без єдиного цвяха...

Тепер, видно, хтось вирішив перетворити в руйновище і цей собор. Повернеться Іван з Індії — порожньо на майдані! Пустеча! Де ж собор? Вірунько, де ж собор наш, біля якого ми з тобою так любили блукати в молоді наші ночі кохання?.. Мовчазний зачіплянський гігант-старожил, що на роботу нас літо й зиму проводжає і щодня зустрічав із роботи, де ж він?.. Чому на його місці пустир?

Підійшло ще кілька селищанських, оглядали пляму — слід від зниклої охоронної таблиці. Семко Дейнека подав думку, що треба міліціонера б викликати, щоб вівчарку привів та пустив її по сліду. Там у них собаки-шукачі здорово намуштровані, будь-який слід візьмуть.

— Цього сліду ніяка собака не візьме,— кинула Вірунька сердито і поспішила до автобуса, що саме підійшов.

Ніби не що й сталось, а навіть і на роботі чомусь Вірунці було марудно. Одразу після зміни вирішила зайти до Лободи: собор у його ж підпорядкуванні, над ним Володька начальство...

Начальство було в бадьорому робочому настрої. Синя блуза-спецівка просто поверх майки, бо жарко. Хто не знав би в лице господаря кабінету, міг подумати, що перед ним заводський інженер-металург, один із відвідувачів, що забіг просто з цеху в кабінет і, чекаючи свого керівного друга, вільно сів посидіти за його столом. Вікно відчинено, і за ним видно закурену сажею акаційку, хирлявий газончик, а трохи далі чорно-сіру, столітньою курявою вкриту браму заводську. Пилюки в кабінеті явно не бояться — порохня шаром лежить на поскручуваних у труби якихось плакатах чи діаграмах, що валяються на масивному сейфі, помітно пилюку й на чавунній статуетці Титана, прилаштованій на письмовому столі. Заводський гуркіт у вікно долинає, але на нього в кабінеті не зважають, до цього звичні. «Ви сподівалися зустріти за цим столом заскорузлого чинушу,— мовби повинно було казати все тут відвідувачеві,— жовчного бюрократа, що відгородився від роботяг і за паперами світу божого не бачить. А я ось який. Висунули, то й сиджу. З цеху прийшов, а скажуть, то й знов у цех вернусь. Мене цим не залякаєш, за канцелярський стілець не тримаюсь». Нічого зайвого на сто-

лі: календар, пластмасове письмове приладдя та чорна, заводського литва статуетка — точнісінька копія того Титана, що в парку на високому п'єдесталі десь аж під небом стоїть, простерши руку над заводами. Тут, на столі, присутність Титана не випадкова, серед купи паперів цей карликово-інтимний, змалілий Титан — як знак того, що в кабінеті повсякчас пам'ятають про нього.

— Кажи, Віро Пилипівно, з чим прийшла? — Лобода сидить збоку стола звично, невимушено, нога на ногу.

— Цієї ночі,— почала вона і осіклася, бо очі його, завжди трохи шельмуваті, змигнули розсіяним сміхом, стрельнувши вбік, і їй на мить здалося, що Володьці вже все відомо.

— Слухаю, слухаю тебе.

— Таблицю вночі знято з собору...

— Ах, Вірунько, я думав, у тебе щось виробниче, невідкладне,— мовив з розчарованістю в голосі, хоча шельмуватість з очей не зникла.— А ти знайшла з чим... Повір, не один собор у мене на плечах... Дозволь спершу ось із товаришем з області докінчити.

Але товариш, що скромно сидів під стіною, сухорлявий чоловік у темній сорочці з краваткою, стримано зауважив, що він почекає. Що йому буде навіть цікаво.

Булькаті, стереоскопічні очі Володьчині знову змигнули, невловно змигнули, але він і на знаки не дався, що хотів би уникнути розмови на цю тему, навпаки, по-дружньому мовив до Віруньки:

— Ну, кажи, що там.

Вона коротко переповіла, закінчивши знервовано:

— Самоправство якесь. Нікого не питаючись. Наче і влади нема!

Лобода глянув на товариша з області усміхнено, ніби вибачаючись за Віруньчину неоковирність: що з неї, мовляв, візьмеш, рядова виробничниця, січе навпростець...

— Влада, Віро Пилипівно, є,— сказав їй наставницьки.— До того ж дуже конкретна. Ось ми з тобою якраз і маємо честь її представляти.

«Ти мені баки не забивай! — хотілося крикнути Баглайці.—Я краще тебе знаю, що влада є. І що мене не для пустомолотства в міськраду селищами послано. А ось ти чогось крутиш? Хіба не бачу тебе, крутія? Та я ж тебе наскрізь бачу!»

— Не для того я прийшла, щоб ти мені лекції читав,— сказала з серцем.— А як по суті... То беззаконня ж, інакше не назовеш!..

— Ша, не кипи, Вірунько. Ми з тобою люди свої, завжди дійдемо згоди. Гріх на кума так нападати...

— Якби знала, нізащо кумом би не взяла.

— Не гарячкуй, будь ласка. Краще скажи, чи добрі готуєш своєму Іванові зустрічини?

І це було сказано знов з усмішкою до товариша під стіною, щоб виказати перед ним свою обізнаність навіть у родинних справах заводчан. Помітивши зацікавлення присутнього, Лобода пояснив йому, що чоловік цієї ось Віри Пилипівни якраз і є той відомий сталевар Іван Баглай, що зараз у Бхілаї плавки дає. Скоро вибуде строк, має от-от повернутись. Віруньчиного погляду не уникло, як, пояснюючи це товаришеві, Лобода водночас і вивчав його: кортіло, видно, «генієві» наперед вгадати, як той поведеться в питанні про собор, щоб і собі відповідно підкоригувати паруси. Але товариш, слухаючи Лободу, був непроникний. Тільки коли цей перебалакав, сказав йому стримано:

— А з тією таблицею вам таки слід розібратись. Факт справді дивний.

— Просковзнуло повз нашу увагу, винуваті, Павле Антоновичу,— поспішив покаятись Лобода, і була в голосі непідробна щирість за цей свій промах у роботі.

А Вірунька тим часом зірким своїм оком примітила в кабінеті ще одну річ: у кутку із-за сейфа ріжечком виглядало щось далеко засунуте і якимось плакатом прикрите... щось дуже схоже на таблицю чавунну!

— А що то?— запитала вона і, одним махом зірвавши з таблиці плакат, вилетіла з кабінету, зі злістю вдаривши дверима.

Невдовзі після цього вона вже сиділа в приймальні секретаря обкому.

IX

Зачіплянку цього дня ніби гедзі покусали: багато було злих.

— Наче в душу тобі наплювали,— сказав Федір-прокатник.— Ну, зловив би я тих злодіюк...

Як на те, в нього ще й «Кама» того дня зіпсувалась. І з жінкою за ніщо посварився. Інші теж ходили дражливі, прихнюплені. Мабуть, якби заявився сьогодні Лобода-висуванець на Веселій із своїм нержавіючим оптимізмом та свіженькими анекдотами, то навряд чи став би хто слухати його «вірменське радіо». І вже напевне, що ніхто зараз не сів би з ним забивати «козла»: маєш охоту — сідай і сам із собою грай!

Несподівано з'явилась на обрії кочівна бригада реставраторів, що ставила свого часу сміховинне оце риштовання, яким так ніхто, крім лелеки, й не скористався. Тижнів два тоді товклися тут, з собору зробили собі нічліжку, горілку пили та дівок водили — така це була бригада, що її роботу Зачіплянка інакше й не називала, як халтурою. І ось знову з'явились, зачули поживу. Адже разом з таблицею тепер із собору було ніби знято якийсь покров охоронності, недоторканості, віднині собор став об'єктом ненадійним, і це, певне, якраз і пригнало мерщій сюди халтурників (відомо, що й на руйнуванні часом можна добре урвати)... До того ж згадала ця братія про колись уже виконані тут роботи (хоч і було їх на копійку), спом'янула якийсь свій договір, що його, мабуть, уже й миші з'їли. Бригадир реставраторів, щуплявий підтоптанець у береті, умовляв селищан підписати йому якогось акта, виправдальним тоном пояснював на майдані, чого роботи було тоді заморожено:

— Ви ж знаєте, як це в нас: то кошторис не затверджено, то оліфи нема...

— Душі в тебе нема,— презирливо скривився на це Федір-прокатник.

— Бригада не бий лежачого,— підкинув Шурко, водій далекорейсових автобусів.

Ще один з реставраторів скаржився, що за висоту не платять; бігаючи верткими очицями, шукав у роботяг співчуття.

— По закону верхолазам мається за висоту платити, а хіба ж то не висота? — І, закликаючи присутніх у свідки, вказував на центральне шатро, іржаве, з облізлою фарбою.

Металурги спохмура поглядали вгору. То таки була висота. Молодиця вагітна, невістка горнового Ткаченка, теж задивилася вгору, кривилася, наче хотіла спитати: «А дитя моє вже й не побачить отих бань та шпилів?»

Небо над собором сьогодні було наче блакитніше, ніж завжди. Ні юги, ні заводських димів. Ластівки вгорі змигували весь час; чимось їм тут подобається, ціле літо вони так змигують над опуклостями собору.

Розмова в гурті раз у раз поверталася до таблиці, зайшлося про походження її, старші пробували пригадати, коли й ким було її відлито, і виходило так, що ледве чи не за декретом Леніна відлита була вона, ота чавунна зачіплянська таблиця...

Учитель Хома Романович, у якого до війни сиділа за партою легендарна Майя Прапірна, неремстиво стояв позад гурту сухенький, сивий, у розмовах участі не брав, тільки очі його, задивлені на собор, пойнялися сльозою. Йому більше, може, ніж будь-кому, було чого переживати. За цей собор він свого часу на Магадані побував, власне, більше за свій темперамент, за те, що мав звичай аж надто запально історію храму переповідати учням. Багато хто з металургів, людей різних поколінь, теж колись сиділи за партою у Хоми Романовича і дещо знали про історію виникнення собору. Виник, мов із легенди. Після зруйнування Січі, в потьомкінські часи, повержені запорожці заснували монастир у цих місцях, у плавнях, що належали раніше одній із окраїнних запорозьких паланок. Отам у плавнях постригались у ченці, брали до рук, замість шабель, книги святого письма. Перевдягалися, як оточенці, в буденну сіру одежу гречкосіїв. Чорною жалобою ряс прикривали буйно-червоні шаровари лицарів Запорожжя. І вирішено було тоді на їхній сумовитій раді: збудуємо собор. Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, що рибою кишать, над степами, де наші коні випасались, і буде незломлений наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сятиме в небі блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси! Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки, окрасою Великого Лугу вгору сягне... Але хто ж збудує? Хто сотворити зуміє? Підліток місцевий викликався, тямковитий хлоп'як з очима великими, як натхнення. «Благословіть!» І зник у плавнях. Три доби його не було, потім повернувся до товариства й на долоні тримав собор готовісінький, весь зроблений із стеблин комишу. Розповідав, нібито зморений, приліг у плавнях, задрімав, і собор сам уві сні йому наснився. Дано знак, ударили в тулумбаси,

скликаючи раду козацьку (відомо, що на раду навіть у Січі козаки йшли без зброї, покладаючись лише на силу розуму). Рада козацька, оглянувши пробу комишеву, схвалила: воздвигнем!

І засяяли відтоді блакиттю кулясті бані собору над плавнями, над цим білим світом дніпровським...

Щось подібне переповідав колись своїм школярикам схильний до велемовності Хома Романович, а зараз уже ні, не переповідає. Мовчить. Мовчить про ті легендарні плавневі очеретини, з яких цей собор колись виник. Вчить дітей арифметики. Чистої арифметики, без будь-яких домішок. Хіба що з Баглаєм-молодшим коли-не-коли душу відведе. Микола належить до його найулюбленіших вихованців, учитель вірить у нього та в ненаписані його поеми. А хто має сумнів, тим каже тоном майже урочистим:

— Юнак — чистий думками і непорочний ділми. Колись він ще прославить нашу Зачіплянку, згадаєте моє слово...

Під час громадянської, коли різні влади тут часто мінялись, не раз налітала на собор ще й «безвладна влада», гуляйпільська анархія, без попа причащаючись вином із золотих церковних чаш. Уподобали гуляйпільці великого дзвона й вирішили були забрати його до себе в Махноград, у степову свою столицю. На спеціальних пристроях волами тягли через скарбнянські плавні стопудову козацьку мідь, але на греблі десь вози уломились під непосильною вагою, шубовснув дзвін у ковбаню, в глибочезне плавневе озеро і, кажуть, сім днів гув, доки дна дістав! Досі показують старожителі те місце, що тепер уже не страшне, щоліта купаються там діти із заводських піонерських таборів.

І діла ніби не було, а люди знічев'я все юрмились на майдані соборному. Ромця точив язика на дотепах, що ідея шашличної таки явно ж перемагає ідею собору. То чому б не кинутись швидше геть розламувати його, цей пережиток минувшини! Величезну шашличну натомість воздвигнемо! Шашлики по півбарана, чебуреки, як підошва, джаз із стриптизом...

— Припни язика хоч ти,— суплячись, кидав йому чорний, як циган, Кашубенко-прокатник.— Тобі лише б зубоскалити.

Десь аж із Гупалівщини придибуляли старезні бабусі у темних хустках, не розчули той дзвін із табли-

цею та по-своєму чутку перетлумачили, по-їхньому виходило, нібито з міністерства мають сьогодні приїхати собор відкривати... Спасибі, зважили-таки там на їхні безконечні прошенія!

Незабаром над шамранням гупалівських бабусь уже горував голос Шпачихи, яка, відбазарювавши в місті й повертаючись у свої володіння, застала їх у явному негаразді. Збагнувши, в чому суть, Шпачиха розшаленілася, кинула клич негайно ж братися й писати анонімку за підписами всього селища. Сама, мовляв, бігатиме по дворах, сама підписи збиратиме під цю анонімку. Не станемо докладно цитувати Шпачиху, не всі її вислови піддаються цензурі, але в анналах зачіплянської історії крилаті Шпачишині вислови, безперечно, залишаться; не раз буде згадано, як бурхливо тут реагувала вона, як погрожувала лягти на порозі собору і — «тільки через мій труп!..». Певне, забула Шпачиха, коли востаннє й свічку цьому соборові ставила, нав'ючена клунками, ніколи й не гляне вгору, на його верхи, а тут раптом збаламутилась — не впізнати було її.

— При всіх же властях стояв! — галасувала зразкова квартальна.— Чого ж тепер розвалювати? Кому він поперек горла став?

І, забачивши Олексу-механіка, що саме з'явився на майдані, присікалася й до нього:

— Ти все із своїм Бубликом не розв'яжешся? А це свавілля тобі не пече? Ти ж народний засідатель, нащо ми за тебе голоси віддавали?

— А що я можу? — виправдувався механік.— Хто мене слухає?

— Справу в суді на руйнителів заведи!

— Судити! Прилюдно судити треба за таке,— сердито підтримав Шпачиху танкіст, що стояв у вишитій гуцулці, як завжди виструнчений, з ціпочком у руці. Ціпочок незрушний, лице підняте, і таке було враження, мовби танкіст крізь незрячі свої окуляри теж дивиться на собор і бачить його.

— Та при всіх же властях стояв! — знов завела своєї обурена до краю Шпачиха.— А тепер на руїну? Пам'ять козацьку на канцур'я рознести?

Микола Баглай не втручався в розмови. Не сподівався він, що доля собору так зачепить його Зачіплянку, собору, який перед цим був ніби в безнадійному забутті і, здавалось, нікого вже не цікавив. Дотепер, мабуть,

ні в кого й питання не виникало, стояти йому чи ні, можна жити без нього чи не можна, так само, як не виникають у металурга сумніви: йти чи не йти йому сьогодні на зміну, ставати чи не ставати до печі мартена. Виходить, ти помилявся? Гадав, що тільки тобі доступна краса цього архітектурного шедевра, а інші таких речей уже не сприймають? Чи, може, й справді були глухі? Може, тільки зараз нарешті слух у людей на красу повертається? І не одного тебе обурює, що рука невігласа зважується посягти на труд людський, на це дивовижне творіння козацького барокко... Сучасний вандалізм — звідки він, звідки ця психологія браконьєрства? Коли у вирі революції доводилось руйнувати, у битвах із старим світом, тоді ще можна було якось зрозуміти,— битви мають свої закони... Стихія, вибух вікової ненависті... Та й тоді не зруйнували, хтось уберіг, може, здорова інтуїція народу вберегла та Ленін своїми декретами? І ось нині, серед устояного мирного життя, коли мистецтво покликане облагороджувати душі людські, пробуджувати потяг до духовного навіть у тих, хто встиг змізеритись,— в цей час приходить зачіплянський сірий-сірий герострат, пігмей із бульдозером чи вибухівкою... «Ні, товаришу браконьєр, не так це просто зараз»,— думав Микола. Потреба собору, потреба краси, так само як і огида до руйнування, видно, завжди жевріла в цих людях, будівничих за покликанням, тільки жевріла вона досі непомітно, жила в надрах душ десь глибоко й пригамовано, її навряд чи й помічали в собі, як не особливо помічає Зачіплянка тишу своїх літніх ночей, доки вона ніким не порушена, і квіття доменних заграв, доки вони палають. Звикаєш, не надаєш значення, доки це є, вважаєш, що це завжди й повинно бути, як вічний плин часу, як неминуща краса світу. Коли ж набігає тінь, нависає загроза, приходить розуміння, що є речі, без яких душа озлидніла б. Сьогодні люди помітили свій собор. Для них він не підлягає знесенню, бо він прийнятий ними у цінності життя так само, як від народження прийнята синява Дніпра, і багряна велич нічного неба над заводами, і постать чавунного революційного Титана, що для юних поколінь прийшов десь уже ніби з вічності.

X

Володька Лобода не дуже був наполоханий Віруньчиним наскоком на нього в кабінеті. Щоправда, коли вона виявила оту кляту таблицю за сейфом, стало трохи незручно господареві кабінету, тим паче що сцена відбувалася в присутності товариша згори, хай і не надто високого чину. Та, зрештою, все перемелеться, кума переказиться, і знову твоє буде зверху... Не такий наївний він діяч, щоб, починаючи вести облогу собору, не забезпечити собі надійно тили. Має певність, бо має опору. Той, кого Володька вважав батьком хрещеним, хто висунув його на керівну посаду, слухати спокійно не міг, коли заходила мова про собор. Відповідальний товариш той, можна сказати, саме на соборі погорів: жінка дітей таємно похрестила. Перед тим вона, як виявилось згодом, і паски щороку святила, але паски — то ще півлиха, а тут власних відповідальних дітей... Скандал! І хоч хрестини відбувалися зовсім не в соборі, а десь на селищі, підпільно, в кочівного приблудного попа, проте відповідальний товариш гнів свій чомусь саме на соборі зосередив, до нього люттю налився. У соборі вбачав головного винуватця усіх прикростей, пов'язаних із хрестинами, собор був винуватий, що й суворе стягнення вхопив і що намічувана кар'єра заломилась. Ледве зовсім не полетів униз, та, на щастя, вдалося зачепитись на досить-таки відповідальному щаблі. Одне слово, доки цей товариш там є, доки має вплив, Володька Лобода може ще й не таких ударів завдавати по тій облупленій кумирні, і заповзятливість його не буде осуджена, навпаки, знайде підтримку.

Наступного дня був вихідний, і Лобода ще зранку вирішив: на Скарбне. Поїде в ті райські місця, накупається досхочу, спочине душею, підгартується,— бо ж у здоровому тілі здоровий дух! — і заодно старого свого провідає в його ветеранській обителі. Треба ж виявити старому увагу, та й справу має до нього суто інтимну. Коли зважується на вирішальний крок у житті, тут без батьківської поради не обійтись... Здавна так у народі заведено, що, перед тим як брати шлюб, мусить син у батька-матері благословення просити, без цього, мовляв, щастя не буде. А він хоче щастя — щастя і тільки, чорт візьми!

Ранок — хоч напийся, небо чисте, прогнози на яс-

ність, тож мерщій у дорогу! Поїде цього разу без компанії, корисно ж людині й усамітнитись коли-небудь, побути віч-на-віч з природою, з лірикою душі, зібратися з думками. І не треба йому сьогодні ніякого персонального транспорту, вирушить отак, як є, по-простецькому, персональним трамваєм, як той казав. Ну, трамвай, правда, ще не скоро до плавнів ходитиме, а ось автобусом — будь ласка. Не біда, що й черга на зупинці, товкотнеча при посадці, тільки не зівай, стань вдало, і маса тебе сама внесе. Культурно захоплюєш місце біля вікна, де вітерцем продуває, і скромно сидиш собі, мов звичайний безіменний пасажир. Частіше б керівним працівникам отак їздити разом з народом, спілкуватися з ним у тісняві, в жароті, де ніхто тебе не знає, а ти ніби знаєш усіх,— сів невидимкою і вивчаєш їхні настрої, їхні потреби. Їздити отак разом з трудящими в напхом напханім автобусі, піддавати свої ребра випробам, маючи іншу можливість,— на це не кожен здатен. Розчулившись від власної великодушності, Лобода давав собі слово, що навіть коли вже працюватиме і в тому головному, високому будинку, де кроки твої гаснуть у килимах, а на столі ціла батарея телефонів, то й тоді не викликатиме вранці машину, а ходитиме на роботу пішки, щоб не сказали, що загордився Володька Лобода після того, як взяли в апарат...

Автобус іде через старий дерев'яний міст, залишений населенню на згадку ще фронтовими саперами; рух величезний, дощаний настил щодня латають, і хоч з боку пасажирів нарікань зараз не чути, Лобода в думці все ж заспокоює їх, що не сьогодні-завтра цей ветхий міст буде знесено, замінено іншим, може, схожим на отой новий, що його добре видно з вікна автобуса: блищить ажурними арками вище по Дніпру, єднає береги, єднає заводи.

Відгуркотів розбитими дошками міст, автобус вилітає на широку асфальтовану дорогу, що йде якраз побіля плавнів і далі ще кудись, щоб десь там влитися в магістральні траси. Обіч асфальтівки все нові мікрорайони, по-сучасному сплановані селища, вони не рівня тій стихійній, хаотично розкиданій Зачіплянці. Будинки світлі, багатоповерхові, хоча всі мов близнюки, на один копил, і стелі в квартирах низькі, як у печерах, на карликів розраховані,— але ж скільки треба житлоплощі! Із суцільних блоків будують, женуть і женуть уго-

ру швидкісним методом — тиждень не побудеш і вже не впізнаєш масиву: виросли на пісках нові об'єкти. Дешево і сердито. Кажуть, стандарт. А що ж би ви хотіли? Як інакше при такій скупченості населення? Наплодилося нас! Статистика запевняє, що на кінець століття сім мільярдів гавриків буде на планеті, волі-неволі полізеш угору, виростуть, може, хмаросяги й там, де зараз розкошують у садках зачіплянські вілли, особливо ота, Ягорова, під соломою... Звичайно ж, якби будувати не для цифри, а з вигадкою, з вогником, то можна б і ці одноманітні коробки чимось оживити, а то вночі, як добре під мухою чоловік, то й додому навряд чи втрапить, заблудиться в цьому царстві стандарту. А чому б не оздобити один корпус у стилі козацькому, другий — у карпатському, клумби зробити — там із силуетом, там із трав'яним годинником... «Лінощі думки, оце нас заїдає,— ніби полемізував із кимось Лобода-висуванець.— Скільки б'ємось, скажімо, над тими сучасними обрядами, скількох залучали, а вони, як змовились, пропонують тексти — за голову візьмешся: один фальшивий, а другий ще фальшивіший. Тоді ще й дивуємось, чому деякі відсталі трудівниці, і навіть жінки керівних товаришів, паски святять або беруть кумів та потайки дітей хрестити несуть... Хочеться матері, щоб дитину її таки було в купелі скупано, кропилом покроплено.

Зостались позаду корпуси нового житлового масиву, і попросторішало одразу. В усі краї видно далеко. Повінь сонця розлилась, а десь аж на обрії знову з'явився собор. Зуміли ж отак поставити! Скільки не їхатимеш тепер, аж до самих плавнів, все він буде тобі перед очима. З будь-якої точки видно собор, звідусіль! З боку заводів там він хоч не так виступає, із-за інших будівель та садків тільки верщечками бань проблискує, а звідси — мов на долоні. Їдеш, їдеш, а він усе є. Відсунути б його куди-небудь з горизонту, щоб очі не муляв... На якійсь нараді нібито було сказано: навіщо нам десятки пам'яток із вісімнадцятого сторіччя? Чому не залишити по одній від сторіччя, а решту... Може, й справді там настрій такий? Проїжджатиме трасою той, хто спитати владен, гляне: невже він і досі стоїть, собор отой химерний? А як у вас з атеїстичною пропагандою? А з сектами як? Секти, мабуть, порозплоджували... Доводь тоді, що собор не має нічого спільного з сектами

і що відправи в ньому хіба що горобці справляють, пурхаючи у вікна...

Але ж красень, стервець!

З комишини отаке вибуяло. Відстань все поглинула, ні риштовань твоїх, ні бляхи проіржавілої не видно, зосталась сама поезія! Панує над усією місцевістю, весь обрій ніби тільки для того й існує, щоб відтінити його. Перед ним просто мізерією себе почуваєш! Наче сміється з тебе, наче питає: ану, ти щось краще за це збудуєш? Для віків? Чи тільки на кольоретки й здатен? А що, коли це й справді... шедевр? Коли хтось саме таку оцінку йому дасть? Тоді знову ж спитають, а з кого — з найменшого, з тебе! Добре, що звідси, з траси-асфальтівки, хоч не дістає око розгледіти, в якім він занедбанім стані, ні іржі, ні облупленості, ні повидираних вікон не видно, самий силует, самий дух творця, як Баглаєнко сказав би...

І десь там Єлька неподалік. Мабуть, книжку читає. Заніс їй днями роман про Сагайдачного. І вчора читала. Заскочив на хвилинку, а вона й говорити неспроможна — повні очі сліз. Чого ти? Виявляється, дочитала до того місця, де Настю турецькому паші продають... Єлька ця просто скарб, дикий, рідкісний витвір природи. Не стільки, правда, витвір, скільки матеріал, але ж який! Хай і дикувата, хай і неотесана трохи, так, може, це й краще? Сам формуватимеш, ще не пізно. Хоча, видно, й нелегкою буде формовка, тут треба добре вивчити опір матеріалу. Думати про Єльку, уявляти її всіляко — йому сама насолода. Від землі, від природи вся, горить, аж степом та сонцем від неї пахне. А та її неприступність... Одначе найдемо й до неприступних ключа! Ти ось їдеш, а Катратий там своє робить, готує грунт. Прогресивний виявився дід, дарма що з махновцями плутався колись, в доісторичну еру...

Собор ненадовго зник за деревами смуги-вітроламки, потім знову виринув. По трасі рух, все мчить сюди й туди, а він на місці, ніби вісь, ніби шпиль-наконечник над життям цілого краю. Батько твій Ізот Лобода ще парубком у тому соборі співав, голос, кажуть, мав, як у Паторжинського. Ще й зараз після чарки зможе затягти. Якщо інші пишаються своїми батьками, то ти можеш пишатися двічі. Свого часу був одним з найкращих металургів, на все Подніпров'я його ім'я гриміло, з Макаром Мазаєм змагався. Всю війну на Уралі метал давав,

з ним і Володька там починав свою трудову біографію. Дитя війни — так міг би про себе сказати. На картках виріс, підлітком уже стояв біля верстата, в мороз пальці до металу прикипали... Старші брати теж не зіпсували анкету, не кажучи вже про батька. Тільки от характер у старого важкий, дедалі гірше Володька почувається з ним. Ще на заводі, коли батько приходив на збори, де Володька мав виступати, синові одразу псувався настрій. Дивну річ помітив: уже сама присутність старого одразу робить всі твої слова мовби якимись недійсними, порожніми...

Виростав Володька під девізом: людина — найцінніший у світі капітал. А хіба й ні? Хіба слава братів, загиблих на фронтах, та батькові заслуги не прокладали й тобі дорогу, хіба не пожинав ти і їхньої слави капітал? Може, за те й висунуто? Але ні, не применшуй свою власну роль, не тільки заслугами роду живеш — цінять тебе й за твої власні. Щоправда, декотрі з твоїх ровесників зуміли вище сягнути, але ж і ти не забалотований життям. Не догматик який-небудь зашкарублий, ще можеш далеко піти... Шлюб тобі не зашкодить, навіть Єлька своїми пестощами не приспить у тобі жадобу іти по висхідній, брати штурмом Ельбруси життя. Від котрогось (чи не від молодого Орлянченка) чув якось: «Тільки знайду достойну особу і — все: замикаюсь у привату, іду в інтим!» З ним, з Лободою, цього не станеться, щасливий шлюб тільки енергії додасть... Брехня, помітять, оцінять... Тільки більше, більше ініціативи! Не давай пощади старосвітчині! Більше простору для нововведень, для різних обрядів сучасних... На самих вікторинах далеко не поїдеш, треба вхідчини новоселам, купелі новонародженим, карнавали робітничим паркам, у масках щоб, весело, бурхливо!.. Перед лекторським бюро домогтися, щоб лекції в парках були живіші, а то вийде і нудить по своїх шпаргалках про будову всесвіту, а перед ним троє пенсіонерів куняють на лавках... Подбав би краще, щоб сушняк свій народною мудрістю пересипати, прислів'ями оживити, приказками... Тепер на це звертають увагу. Володьку вважають знавцем народної мудрості: іноді начальство навіть залучає його при нагоді соковите прислів'я в доповідь втулити, перцем приперчити, де слід... Треба буде знов приказок підчитати, а головне, самому творити нові, сучасні, бо хто ж їх творитиме, як не ти?! До

трудящих прислухайся, підхоплюй гостреньке слівце в наших роботяг, вони ж уміють — скаже, як зав'яже: «Комсомолом починаєм, соцбезом кінчаєм...» Коли й чиєсь повториш, теж не гріх — на козаку нема знаку, не піймавсь — не злодій!.. Пригадалось, як колись, ще в комсомолі, всю конференцію розсмішив, процитувавши з «Енеїди»: «Зевес тоді лигав сивуху і оселедцем заїдав!..»

Треба й сучасних авторів підчитати, щось вони ж там пишуть? Щось... мислять? Лобода одразу насупився: ох, знаємо тих мислителів. Про соцреалізм не дуже щось, більше про гуманізм... Вічні питання їм подавай, вічні істини. Їм би оцей собор — стояли б і вік на нього молились... Хлібом їх не годуй, тільки дай їм тієї козаччини!.. Дивний народ: все мають, у власних машинах розкатують, а все ще чогось їм треба... Мабуть, і самі не знають чого! Усе їм — золотим дощем: нагороди, лауреатства, любимчики народу... Ну, розбалували ми їх! Інших критикують, а самі від комфорту не відмовляються! Не часто, мабуть, щоб отак у автобусі за гривеника. Або щоб як той Сковорода-філософ — палицю в руки, рюкзак на плечі і пішки по Україні. Теперішній філософ з лімузина не вилазить. Правда, хоч і в машинах, а все знають, бестії, все чують... Попадись йому на перо, докотись до нього хоча б оця історія з соборною таблицею, він її не промине, шум підніме до небес. Ох, публіка! Ох, народець!

І молодші їхні теж у такому ж дусі жмуть. Зустрівся якось Володьці в редакції багатотиражки поет заводський. І хлопець нічого, добрий виробничник, комсорг цеху, а вірші... Як і в того Баглаєнка, все в планетарних масштабах: Титан і Антититан, брама заводська — брама віку... Спробував був його покритикувати: «Що ти все тільки про брами? До брами дійшов і зразу стоп. А ти далі веди свою музу, на територію, в цех! Ти ж не лише поет, а й комсорг! Дай у своїх сонетах виробничий процес. Цех мені дай! Оспівай головне — продукцію рук своїх!» А в нього іронія в очах: «Товаришу Лобода, ви забули, що я в режимнім цеху і моя продукція розголошенню не підлягає?» Отакий Елюар!

Собор усе ще мов на долоні. Коли дивитися звідси на нього, з перспективи, є в ньому щось ніби від ракети космічної, надто ж у тому центральному куполі, що стрімко угору націливсь... Дивно: стільки вирв бомба-

ми на Зачіплянці було нарито, а його жодна не взяла. Наперекір усім бомбам досі стоїть, мов якась антибомба,— вістрям угору, у небо, увись. Зуміли ж отак поставити, передчули час!.. А тепер борись із ним, ще чи й переборещ...

Та годі про це. Не думати про неприємне! Хай буде в тебе сьогодні день спокійного сонця, день приємних думок! (Це теж одна з придуминок, варто запам'ятати, при нагоді запропонуєш заводській молоді, отим тугодумам безкрилим, може, підхоплять?)

Плавні нарешті! Скарбне. Райсвіт це зветься в людей. Все довкола в буйнощах зелені, у розповні літа. Сама природа розкрила зелені обійми назустріч горожанам, звідусіль війнуло лісовим духом, здоров'ям... Підходять і підходять автобуси, висипають людей — ідуть, озброєні спінінгами, вудками, нав'ючені рюкзаками, і всіх їх одразу поглинають хащі, зелена сутінь, переплетена сонцем, розсіялись, розтеклися, нема. Скільки їх місто викидає сюди у вихідний, а плавнів вистачає на всіх, розмахнулась природа, розкинулась багатствами колишніх козацьких угідь, не пошкодувала і для теперішніх людей ні тихих вод, ні ясних зір, вночі все небо над плавнями всіється зорями дивовижно ясними, буде що лічити закоханим.

Хащі, очерети, гаї та підгайки, рукави та рукавчата з поваленим у воду дерев'ям, плеса та заплески, стежки та стежиночки — заблудитись би можна незнайомій людині у цих плавневих нетрях, що їм немає кінця! Річка тече закрутами, на одному з таких закрутів у Володьки своє, давно вподобане місце, з гарним плесом, з рідколіссям вікових дубів... Це коло Бабиного Коліна, де не одну юшку з'їдено, не один випито «Арарат». Сьогодні, коли добувся до цього місця, тільки очі витріщив: стовпотворіння! Ліс аж тріщить від машин, мотоциклів, всюди труси та купальники на кущах, приймачі ревуть, вода кипить плавцями та ниряльниками, лящать діти, пустують дорослі, блищать тіла, літають м'ячі, яскравіють рятівні кола... Феєрверк сонця, свято барв, бенкет розкошуючого літа! На багатьох машинах приватні номери, то який-небудь металург — інженер або рядовий сталевар, зібравши свою рідню, напхавши в того «Москвича» або «Запорожця» пасажирів, як у рукавичку, виїхав з ними сюди лісовим повітрям насмакуватись... Лобода наливався гордощами: ось де вивчати

життєвий рівень! По молоку та м'ясу хай ще не випередили, хай тільки гасло поки що кинуто, зате ж настрій який, життя кругом цвіте, хоч на кольорову плівку знімай! І знімають, крутять, знайомий воєнком поставив біля куща свою товстелезну бабеху в купальнім костюмі, ніяк не прицілиться, ніяк не наведе на неї свій об'єктив...

І Лобода тут не чужий, то з тієї, то з іншої компанії гукають:

— Володько, привіт!

— Володимире Ізотовичу! До нас!

Це ж здорово, коли ти людям не нуль! В будь-яке товариство тебе приймуть, всюди ти бажаний, бо знають, який ти компанійський, вмієш і мертвих розвеселити. Затіяти гру якусь чи й пісню організувати — все це вийде в тебе, з вогником вийде, його ти й досі не втратив!.. Поблизу легко, з пританцем пройшла в панамці, в туго обтягнутих штанях дівчина, невеличка, тонкостанна, здається, з тих, що на «Коксохімі» практику відбувають, осміхнулася Лободі, наче знайомому, і стало на душі ще приємніше. Як, власне, небагато треба людині, щоб відчути, яке воно, щастя, на смак!

Виникла проблема, де ж роздягатись. Бо свої — то свої, а може статися, що одежу свою завтра аж на товкучці впізнаєш. У кишенях до того ж документи — з цим не жартуй. Вирішив присусідитись біля воєнкома. Доки роздягався коло цього розтовстілого подружжя, воєнком і його бойова подруга встигли одержати у віддяку від Лободи веселу історійку про того генерала, якого в поїзді обікрали,— зостався без своїх генеральських штанів із лампасами,— ой же трудно було потім бідоласі доводити, що він генерал!..

Зоставшись у трусах, Володька оглянув себе. Негарно, що тіло біле, зовсім без засмаги. Студенти он борюкаються, ті всі вже як полінезійці, а тут за текучкою, за клопотами й загоріти нема коли. Та хоч і біле тіло, але міцне, здорове — порода відчувається, Лободина, козацька. Купатись! Змити в Скарбному трудовий піт і пилюку буднів!

З розгону шубовснув у воду. Плавав на животі й на спині, вода його лоскотала, збивав долонями бризки вгору — сліпий осяйний дощ падав на нього з блакиті неба!

Викупався, посвіжів, збадьорився. Скарбне здатне миттю знімати втому. Поблизу грали у м'яча якісь дівки в мокрих купальниках, довгоногі, стегнасті, підключився до них і теж трохи поганяв м'яча. Ліс, сонце, жарти, забави... Оце життя. Мабуть, оце воно і є, щастя. Просте, земне... як Єлька. Ні, не вміємо ми відпочивати, не вміємо, товариші, користатись благами рідної природи! Самі ж губимо себе. Надалі покладе собі за правило виїздити щовихідного з Єлькою на Скарбне, їздитимуть на Вовчу, заведуть наметик на дві персони і в лісі під зорями ночуватимуть. І взимку спатимуть у лісі, в хутряних полярних мішках!

— Зрештою, щастя — це найвищий тонус душі,— весело загомонів до воєнкома.— Не розумію, звідки беруться на світі невдоволені? Нарікальники? Знав я одного з ваших, знову-таки, пробачте, генерала: пенсію має — дай бог кожному, пошана, достаток, а теж гуде. Спитати б, чого йому ще треба?

Воєнком усміхнувся:

— Свободи або жінки молодої.

— Скоріше останнього. Бо хто вже мав свободи більше, як той генерал...

Обсохнувши, прогрівшись на сонці, Лобода знову шубовснув у воду, плавав, пірнав, виринав, з чиїмись дітьми водою переплескувався...

Після того не відмовився й перекусити, бо розсердилась би воєнкомова, коли б не покуштував її наїдків, щедро розставлених на килимку. Сюди сміливо їдь, у цей край щедрот!.. Без нічого їдь, завжди біля людей прогодуєшся, як оті студенти, що неподалік чумацьку кашу заходились варити. Ох і оригінали! В однієї компанії казана попросили, бо «наш казанок об глиняний глечик розбився», у відставника солі, в когось цибулину, в когось картоплину, ще в когось пшона жменю, тільки вода своя — джерельна вода Скарбного... Зібрали потроху з усіх данину, скомпонували, і каша чумацька вже булькотить у казанку, ждуть, обсіли її голодняком з ложками, яких, до речі, теж позичили у сусідів, ще й регочуть: доісторичний ліс-праліс, мовляв, і той людину годував, то невже ж цей ліс, сучасний, цивілізований, ліс благ і достатку, та нас, голодних студентів, не прогодує?

Лобода з свого боку теж докинув цитатку, навмисне так, щоб і ті бурсаки чули:

— Зевес тоді лигав сивуху і оселедцем заїдав!

Воєнкомова була в захваті. І ластуватому Зевесові її теж сподобалось, поцікавився навіть, звідки це; виявляється, бідолаха, про Котляревського й чути не чув. Був, каже, нібито історик якийсь Котляревський; здається, монархіст. Ачей же, знатиме тепер і про автора нашої іскрометної «Енеїди»!

— В бібліотеку завтра піду,— каже воєнком,— дістану цю поему й візьмуся за неї. Правда, я ще не дуже вмію по-вашому, але опаную: наполегливість у мене солдатська.

Симпатяга цей воєнком, хоч і коноплястий, все тіло в ластовинні. Розтовстів без маршировок, біцепси гулями, осадкуватий, міцний. Помор, з ломоносовських країв родом, полярним ведмедям був колись запанібрата. Припав до душі йому той Зевес, кілька разів повторив; а коли до діла дійшлося, то сам зовсім не по-зевесівському повівся, тільки руками жалібно розвів: інфаркт. Був перший дзвінок, як то кажуть... А гостеві підбадьорливо кивнув на пляшку з п'ятьма зірочками, що посеред килима просвічувала бурштиново:

— Прошу, призволяйтесь.

— Та й ви хоч трохи...

Він знову руками ще жалібніше розвів. І дружина підтвердила:

— В нього серце.

І їй теж не можна, в неї печінка.

Нащадок їхній, молочно-білий блондин, горболобий, архітектор з молодих, саме вибрався з води і, недбало кинувши свої жаб'ячі ласти та однооку маску на траву, підсів у плавках до килимка. Лобода сподівався, що, може, хоч цей покаже, який він козак, а в цього теж виявилась кишка тонка: спиртного аніні! Бо він, бачите, за кермом, та і взагалі. Для чого ж тоді цю пляшку до лісу везли, питається? Виставили тільки так, для годиться, про той випадок, коли хтось підсяде, а самі... аскети якісь! Самому ж братись за пляшку просто незручно, ще подумають, що чарколюб. Довелось обмежитись лимонадом. Що ж: хай буде насухо, без випиття. Хай вважається цей день ще й днем здорової тверезості!

На цю тему Лобода принагідно розповів теж бувальщину, ще комсомольську, як його розіграли були хлопці під час доповіді, поставивши на трибуну, замість во-

ди, карафку з горілкою... Нічого, налив, хильнув посеред доповіді і не скривився, довів доповідь до кінця. А тут коньяк п'ять зірочок пропадає, стоїть, неторканий, аж досадно.

Молодий архітектор уплітав добре після купання, мов за себе кидав, але сидів мовчуном, розмову не підтримував, хоч мав би знати, як належить поводитись у товаристві. Час від часу тільки схмурював свої бровенята та домашні котлети наминав. Чого він супиться, спитати б його? Чи в коханні зазнав поразки, чи все думає про свого Корбюзьє? На Лободу зовсім не звертає уваги, на дотепи гостя не реагує ніяк. Навіть ті, стегнасті, що все ближче крутяться із своїм м'ячем, вигинають таліями, і ті йому ніби ні до чого. Молодий, здоровий, свіжощокий, та в такому віці на тобі кожна жилка б грати повинна, а він сидить, хмурка хмурить. Невже й справді йде покоління отаких сухарів безчуттєвих, раціоналістів беземоційних? (Чув десь Лобода й про таке).

Погамувавши апетит, архітектор одразу ж підвівся, чемно подякував матері, а в Лободин бік навіть не глянувши, пішов собі до тих кашоварів. Незабаром він уже стояв у компанії, жваво про щось розмовляв з Миколою Баглаєм, що, теж у самих плавках, мокрий ще, звідкись з'явився біля студентського казана, привертаючи увагу дівчат своєю еллінською статурою. Дуже закортіло Лободі послухати їхню розмову, чим вони дихають, оці скептики-інтелектуали. Коли наближався до них, почув, що йшлося про собор. Включився з ходу, навпростець:

— Що там сталося у вас, Миколо? Хтось, кажуть, з таблицею пожартував? Але ж собор наш від цього не захитався?

Баглая аж пересмикнуло. Крізь смагу поблід. Щось, видно, хотів сказати, але стримав себе.

— Чи варто було через це зчиняти базар? — весело вів далі Лобода.— Впізнаю Зачіплянку: хлібом її не годуй, дай тільки пошуміти, погаласувати. Та, зрештою ж, таблицю самі відливали, треба, то й нову віділлють. Майстри литва на місці, не привозні. Зачіплянка наша і чорта зуміє відлити, хіба ні? — награно звернувся він до Миколи.

Але бачив тільки губи, міцно стиснуті, очі, незмиренно примружені.

— От народжує типів епоха,— сказав Баглай до архітектора і з неприхованою, якоюсь навіть бридливою зневагою відвернувся від Лободи. І воєнкоменко теж одразу спину показав на знак презирства. Нечеми, кинувши співрозмовника, пішли собі удвох до берега, наче й не було з ними Лободи, наче тінь чиясь промайнула біля них, нічого не варта!

Одначе треба ж було подумати й про батька. Подолавши хвилину розгубленості, Лобода повернувся до воєнкома, уже не розгублений і не приганьблений, видавив навіть усміх на уста. Неквапом одягнувся, подякував гостинному подружжю, пояснив, що йде провідати батька свого, металурга. Ніхто його не затримував, його зрозуміли правильно: син іде провідати батька.

XI

А студенти після каші, пороздававши позичені ложки та посуд, затіяли переправу на той бік річки (чогось їм неодмінно треба було на той бік!). Гуртом канючили в якогось відставника гумового човна, а діставши відмову, позв'язували своє одежиннячко у вузли, декотрі почіпляли зв'язані черевики просто на шию і гайда вплав. Дівчата пливли, піднявши свої спортивні сумочки над головами, а в хлопців вузли та черевики бовтались на шиях, кисли у воді, все ж переправа завершилась успішно, товариство вибралось на протилежний берег; повикручувавши одяг, нареготавшись, бурсачня догукувала звідти:

— Спасибі тобі, ліс! Не забудемо вашу добрість, дорогі мастодонти!

Лобода чомусь образився на такі жарти, бо студентській уяві, може, й справді малювався зараз цей ліс у його соковитій первісності, коли ще панував тут мамонтовий ландшафт, росли секвойя та благородний лавр, мастодонти водилися і велетенські слони-динотерії...

Освіжений водами Скарбного, наласканий сонцем його, неквапно рушив Лобода лісовою стежиною, наперед уявляючи, як своїм візитом потішить старого, як уміло ткатиме тканину розмови, підводячи батька до найважливішого пункту, до свого наміру збудувати

нарешті сім'ю. А може, після одруження варто буде й батька забрати до себе? Єлька ж, певна річ, не стане заперечувати. Житиме біля них старий обер-майстер, доглянутий буде по-домашньому, підуть онуки — їх водитиме на проспект гуляти. Чий то бородань так любо із онуками бавиться? Та то ж Лобода старий, заслужений металург республіки, батько того Лободи, що тепер там, нагорі... Ну, де саме «там», це поки що не зовсім ясно, повито туманом безвісті, можливі різні варіанти... Цікаво, як батько прийме звістку про одруження? Стриманий, суворий від природи, а тут, мабуть, і він розчулиться: «Давно я ждав цього, сину! Звичайну сільську дівчину береш? Хвалю. Вертихвісток уже бачили... Даю «добро». Благословляю».

Будинок металургів — у мальовничій місцині під лісом, біля озера, з краєвидом на далекі заводи, що все димлять собі на обрії. А трохи правіше, по небокругу, знову... собор. Давні будівничі-козаки, засновуючи тут, у безлюдних плавнях, свою обитель, свідомо, мабуть, планували, щоб видно було весь час їм оте, що збудували вони для своїх святинь. Від старої обителі тут і сліду не зосталось, хіба що, може, які льохи та фундаменти, а решта все нове. Невисокий, побілений вапном мур огороджує просторе подвір'я, а під лісом, прикутаний зеленню, біліє гарний триповерховий будинок з колонами. Справді, мов лісовий санаторій. Коштом профспілки металургів ще в часи Орджонікідзе збудували його. Ось тут у достатку, в державному догляді спокійно доживають свій вік ті, хто чесною працею заслужив собі право на увагу суспільства. Багатющі городи потяглися в плавні, підсобка, як добрий хутір, з коровами (молоко щодня свіже), індиками, качками, садом, плантаціями виноградників... Самі ж пенсіонери і доглядають це. Але до роботи нікого не силують; якщо хочеш — працюй, будь ласка, але цілком з власної волі, на громадських, так би мовити, засадах, обирай заняття, до якого маєш нахил, до чого лежить душа. Той заохотився до птиці, інший до бджоли. Хто любить виноград — давай до виноградних ліз, де грона наливаються, кому до смаку помідор — вирощуй м'ясисті, болгарських сортів помідори. На пухких плавневих грунтах, збагачених весняним намулом, все йде в ріст фантастично, жене так, наче десь на іншій планеті, вигрітій іншим, живлющішим сонцем. Чи, може, й

справді в цих плавнях діють якісь біостимулятори? Просто гігантизм якийсь! Коли гарбуз — то не піднімеш. З вічка картоплі набереш восени повне відро бараболі. Кавун розчахнеш — жаром палахне, пуд сонця в ньому, іскристого, соковитого... Королівський десерт, освіжливий, прохолодний, герметично впакований природою в рябу або туманисту шкіру... Рай, не життя!

І в цьому раю люди живуть. Прості наші радянські люди. Такі, як батько твій Ізот Іванович, трудяга-ветеран, справжній представник його величності робітничого класу. Не обійшлося, правда, без демагогії, доводилось чути, що рідного батька, мовляв, державі на шию накинув. Та коли всіх слухати... Зрештою, держава — це ми. Звичайно, старість нікого не веселить. Все в цих людей у минулому. Згадками тримаються, колишніми заслугами живуть. Не те що в тебе,— майже все ще попереду! Твоє майбутнє — золоте поле дії, обрань, висувань. Правда, заїдає проклята текучка. Дзвінки, виклики, накачки. Куди вже про батька — про себе подумати нема коли. Якщо кому з вас, дорогі ветерани, хотілось би, крім достатку, крім підсобок своїх, ще й родинного тепла, то зрозумійте: життя є життя, в нього свої невблаганні закони. Можливо, що який-небудь старий більшовик з Барикадної, учасник трьох революцій, теж змушений тут доживати вік одинцем. Хай пробачає, що рідко заглядаєм. Адже ж треба комусь рухати життя, нам не можна перетворитися в няньок біля вас, нам давай метал, прокат, сталі високоякісні... Це ж ви самі для нас усі можливості створили. Ростіть! — сказали, і треба рости.

З такими думками Лобода зайшов на подвір'я. Перед головним ясно-білим корпусом сновигають старечі постаті; хто гріється на сонці, хто сидить у холодку, куняє так, мабуть, як і щодня, бо тут буднів нема, на завод поспішати не треба, тут один довжелезний вихідний, як у майбутнім суспільстві.

Батька ніде не видно було.

Директор закладу, бритоголовий, в'язистий мужчина в чесучевім костюмі, сидить у затінку під горіхом, під зеленим його шатром, і, начепивши окуляри, книжку читає. Людина обов'язку, він і в неділю безвідлучно на посту. З ним Лобода познайомився, ще коли батька влаштовував. Кадровий військовик, був у високому чині, і хто б міг сказати, що з цього залізного служаки-

військовика та вийде такий архіпастир, дбайливий мирний господар-доглядач цієї обителі щасливих пенсіонерів!

Лобода-син підійшов, за руку поздоровкався з директором, який чомусь відповів на привітання без ентузіазму, невдоволений, може, що давненько не провідував цей товариш свого старого, чи просто, що перервали йому читання (ніяк не начитається, маючи сім вихідних на тиждень!). Про батька сказав Лободі, що старий живий-здоровий, коли треба, мовляв, то розшукаємо. І, підкликавши котрогось з молодших пенсіонерів, дав завдання сходити на пасіку й розшукати там Лободу Ізота з восьмої палати. Доки говорив це, з грубо тесаного обличчя його все не сходила пісна гримаса невдоволення. Лише коли відвідувач поцікавився книжкою, змістом її, служака став ніби милостивіший. Виявилось, що в руках у нього книжка про життя Кампанелли. Був такий діяч. Чернець італійський, багато літ сидів у в'язниці і там твір свій написав. Про Місто Сонця. Твір серйозний, але має вразливі місця. Утопія, власне... Директор, видно, був загартований критикан, бо, не схиляючись перед авторитетами, упевнено взявся критикувати того Кампанеллу. Те, що він вимріяв, мовляв, міг вимріяти лише монах і вічний в'язень: нормований розподіл одягу, їжі, продуктів праці... Передбачав розподіл навіть... жінок.

— Невже й жінок? — зацікавлено посміхнувся Лобода.

— Так, і жінок. Не вибиратимуть за покликом серця, а просто розподілятимуть за спільною згодою членів громад... Таким йому уявлялось ідеальне майбутнє суспільство, Місто Сонця. Однакова їжа, однакова мова, однаковий одягноситимуть у тому суспільстві. Щоб усе порівну, по картках, по талонах...

Психологія довічного в'язня, тільки вона могла породити таке уявлення про ідеал. А сучасну людину спитай, навіть якого-небудь жителя джунглів, і той скаже, що йому такого куцого щастя мало, поважно розмірковував цей скарбнянський мудрець-відставник. Щоправда, виявляв до утопіста й великодушність: життям той жив героїчним, і за це багато що йому можна пробачити. На собі довів, що здатна витримати людина, до яких меж сягає її витривалість.

— Може б, його вчення більше було прийнятне для

тих ченців, що й тут колись, на Скарбному, в однакових рясах ходили, одним статутом жили, однакові визнавали молитви й режим. Їм філософія зрівнялівки була б зрозуміла, а ми ж не аскети, казарма для нас — це ще не вершина всього... Суворість казарми якщо й необхідна, то лише на певнім етапі, в цілому ж це явище ненормальне й минуще в житті... Щастя людини не в цьому, майбутнє не стригтиме людей під одну гребінку, як це уявлялось вам, товаришу Кампанелло...

Слухав Лобода цього розумаку, який сам усі казарми пройшов, слухав його міркування про ідеал і в душі тамував скептичну усмішку. Кортіло дізнатись, що там у цього колишнього гвардії підполковника ховається під личиною мудрості та доброчесності: «Кампанеллу читаєш, а руки, мабуть, добре грієш біля наших батьків? Індики, виноград, кавуни, підсобки — кругом повна чаша, і все в твоїй владі, який тут на тебе держконтроль?»

Батько все ще не з'являвся. Директор заспокоїв, що розшукають, мовляв, хоча це й не близько: побрели з Яровегою на пасіку до свого приятеля — курінь там у них, не так для сторожування, як для бесіди... Ентузіасти бджолярського цеху... Може, й чарку вип'ють ради неділі, там це дозволяється, аби не на території. Лобода-син посміхнувся: о, старий його міг колись чарку перекинути. По-робочому, козацькою нормою...

— Мій старий — то козарлюга; хоч і кухлем, ніщо його з ніг не звалить...

— Ні, Володимире Ізотовичу, вони там аптечними дозами,— заспокоїв директор.— Візьмуть чекушку-мерзавчика на трьох і по-стариковському...

І теж, звеселівши, став пояснювати спосіб вживання: з медом п'ють. Півсклянки меду-свіжака, а трішки того... Можна ще й горіха зеленого додати...

«Мабуть, і сам ти б не проти такого коктейлю,— подумалось Лободі.— Бо надто вже смаковито пояснюєш».

Доки батька розшукували, Лобода-син вирішив подивитись батькову келію. Оскільки відвідувач був не рядовий, директор сам пішов його супроводити. Нічого тут на змінилось відтоді, як Володька привозив сюди влаштовувати старого. Палата — як і всі. Чиста, світла, калачики на вікні, фіранка біленька, дві тумбочки, двоє

ліжок. На батьковім ліжку постіль, правда, жужмом, кублом, і директор трохи зніяковів, сказав вибачливо, що ніяк не привчить цю палату щодня ліжка заправляти, отак встав і пішов, хоч і на цілий день.

— По-парубоцькому,— весело мовив Лобода-син.— Йому й дома за це часом від матері перепадало. Прийде, бувало, з нічної, особливо коли робив по дві зміни підряд, бух тобі на постіль, як був, у робочій одежі, впав і захріп.

У батькового сусіда по палаті над ліжком кілька фотографій у саморобних, старанно випиляних рамцях, жінка якась, юнак у гімнастерці з кубиками, та ще вирізка кольорова з журналу — репродукція картини «Плавку дають»... А над батьковим ліжком нічого. Може, що й було приколене, та зірвалось, зараз лише кнопка в стіні; на тумбочці крихти якісь, та муха над ними докучно зумчить.

Ще більше мух виявилось у їдальні, куди відвідувач теж зайшов,— тут всюди вони брумчали; це вже був недогляд, і Лобода мимохідь дав пораду щодо липучки. Директор, помітно збентежений, виправдувався, що й липучка он висить, але ж спека, кухня поруч, самі розумієте... Певне, щоб загладити недогляд, запропонував навіть борщу пенсіонерського, з качатиною сьогодні, з жирним наваром, але поважний відвідувач подякував, щойно, мовляв, перекусив. В цілому Лобода був задоволений станом їдальні, столи ножами вишкребені, з кухні пахло смачним, помитий посуд — акуратними солдатськими гірками на столах... В кожнім кутку «трапезної» фікуси в діжках, на вікнах знадвору нависає листя, створює зелену затишну напівсутінь...

— Жити можна,— сказав він директорові стримано, щоб не перехвалити.

Відвідали й червоний куток. Тут, як і належить, шахи, шашки, доміно. Грай — не хочу! Стінгазета на місці. Давненька, правда, ще до Травневих випущена... «Неохоче пишуть»,— вибачливо пояснив директор.

— А як мій старий? Виявляє активність? — цікавився Лобода.

— Відмовляється начисто, жодної замітки не подав. І в дамки не грає.

— Ви б його в хористи залучили,— порадив син.— Хоровий гурток у вас працює?

— Та збирається деколи. Але знову ж пойміть: старі люди, не молодь, не ті голоси.

— Ну, то ви мого не чули,— з гордістю заперечив Лобода.— Дома було як розійдеться, як потягне-потягне старовинної нашої — вся Зачіплянка заслухається. Молодого за пояс заткне.

— І тут часом на риболовлі вночі голос подає. Чуємо аж сюди. А в хоровий — ну не заженеш.

— Козацька волелюбна душа!

— Та пробачимо це йому. Адже в нас тільки добровільно. Не хочеш тут — співай собі на природі, індивідуально. Ліс, вода, простір — ото йому і гурток.

Все нагадувало санаторій. Якби навіть котрийсь із утопічних соціалістів оглядав цей щасливий притулок ветеранів праці — і той, здається, не мав би до чого вчепитись. Так і сказав Лобода-син директорові. Справді, в усьому прочувалась хазяйська рука, тільки затхлість якась усюди, дух старості... В палатах, у коридорах... Погано провітрюють, чи що?

З усього видно було, що директор шанобливо ставиться до старого Лободи. Хвалив, давав найкращу характеристику, зокрема по праці. Роботяга. Чеснюга. Цілий рік рибу на кухню постачає. Не свариться ні з ким, як оті наші пенсіонерки, що часом їх і розбороняти доводиться.

— Ну й книжки почитує. Недавно про Чінгісхана читав. Лається. Не місце, каже, в історії дикунам, душителям народів... Ціла дискусія в нас із ним була на тему прогресу...

— О, тут його не візьмеш!

— Тільки часто сумує чогось ваш старий. Вийде за браму сяде і годину може сидіти в якійсь незрозумілій печалі...

Доки вони розмовляли, затримавшись перед книгозбірнею, в кутку зали, згорбившись, писав щось хирлявий, спорохнілий чоловічок. Маленький був, як гриб зморщений, і обличчя якоїсь грибної сіризни. Втягнув голову межи плечі і, не відриваючись від паперу, все щось шкрябав, шкрябав пером. Лише зрідка на мить підводив голову, зиркаючи на Лободу злим, жовчним поглядом. Він і на привітання Лободине не відповів, коли цей, зайшовши, за звичаєм чемно поздоровкався. «Хто він? Що він пише так жадібно, без перепочинку,

наче кудись поспішає? Куди тобі, чоловіче, поспішати?» — думав Лобода з неприємним відчуттям від тих його злих, спідлобних позиркувань. А коли вийшли в коридор, тихо запитав директора:

— Хто він, отой?

— Та то...— зам'явся директор.— Страшний чоловік. В усі інстанції строчить.

— Чимось невдоволений?

— Усім на світі. Осуджує всіх — з верху до низу. Пропеклий культовик. Сталіністом, каже, був і вмру сталіністом. Все вимагає з мене, щоб бюст вождя витяг із комірчини та на подвір'ї над клумбою поставив... Там він колись і стояв, але ж тепер не поставиш?

Тема була ковзкувата, і Лобода нічого йому не відповів, поспішив вийти на веранду. Став поміж колонами, де була тінь. З лісу долинає музика ледве чутна; там іде гульня, життя кругом кипить, всі дихають свіжим повітрям, розважаються, а той один відлюднився, заліз, як тарган, і сидить у червонім кутку, доноси фабрикує... Є ж типи!

Нарешті з'явився й батько. За сто верст упізнав би його Лобода-син, цього козарлюгу з могутньою чоластою головою в розкудланій сивині. Голос крові, невже він справді є? Чи що ж тоді торкає душу, коли отак побачиш найріднішу тобі, єдину у світі людину? В самій ході було щось рідне, в руках відстовбурчених, у тій сивій наїжаченій вітром куделі на голові... В одежі буднів старий: в штанях брезентових, в ситцевій на кістлявих плечах сорочці, що синові здалася полотняною, старосвітською, як у чумаків... В цьому буденному статечно ступав старий обер-майстер Лобода через подвір'я. Раніше на металургійний відбирали велетнів, і він був один із них, на голову вищий за тих дідків, що його супроводжували підтюпцем. Велике від природи лице було ніби як розбрякле — чи спав у курені, чи, може, поправився тут на санаторних харчах? Легкий, без живота, з широкими закістлявленими грудьми. Ішов неквапною ходою, дивлячись просто вперед, виставивши сонцеві кулясте мудрецьке чоло. Патріарх! Король Лір! Пророк Ісайя! Син просто замилувався старим, кожним його кроком, дужим, певним, гордовитим. Наче проти вітру, проти бурі йшов старий обер-майстер!

Майнуло синові: добре, мабуть, зарядився, що так

твердо ступає... І аж острахом війнуло від тієї батькової величавості.

Син, стоячи біля колони, зустрічав свого старого усмішкою, любов'ю, почуттям гордощів синівських за нього, а він... він наче не впізнав його! Не дійшовши кількох кроків до веранди, зупинивсь і, лишаючи сина непоміченим, суворо сказав до директора:

— Кликали?

Директор мовив якось виправдально:

— Син ось до вас...

Тільки тепер Лобода Ізот глянув на сина. Глянув очима здивовано-недобрими, налитими кров'ю. Певна ознака, що не сиропами частувались діди на тій пасіці... Сіно стирчало із закудланої сивини, певно, спочивав після обіду в курені, краще було б не будити. В руці скрутень трави якоїсь цупкої тримав, наче ремінь у дитинстві. Ніякої родинності не виявив до сина. Уп'явся червоним поглядом і мовчав.

— Син ось ваш,— було повторено, щоб розрядити ніяковість.

Батька наче ошпарило це слово.

— Син? Хіба в мене є син? — Велике лице ще більше розбрякло, налилось.— Були сини! Один — під Кривим Рогом, другий — у Берліні... Більше нема.

— Тату...

— Був тато! — гримнув на все подвір'я.— Доки на руках тебе носив! Доки в колисці колихав! А зараз який тато? Нема його. Нахлібник держави! У приют його! У богадільню! Старцюга бездітний, а не тато!..

Старий клекотів. Страшно було дивитись на нього, збагровілого: ще сонячний удар трахне, впаде хрестом серед двору і щелепу набік...

Але старий не падав, стояв, як дзвін.

Сцена була жахлива. Люди підходили, звідки вони й бралися, свідки ганьбища цього. Невдовзі вже чимало їх стояло по двору і аж під сараєм, попід повапнованим муром, незрушно стояли, нагадуючи ідолів скіфських, кимось звезених із степів і поставлених у безладі біля історичного музею... У сутичку не встрявали, проте Лободі-молодшому нестерпно було витримувати на собі їхні сухі, колючі погляди. Особливо пекла поглядом одна якась сівілла розкудлана, схожа на відьму... Почувався кинутим у лабети, в пастку. І подумати тільки, що все це не кошмар, не сон, що все — в ре-

альності: і. Скарбне, і розпалахкотілий сонцем день, і цей вибух батькової люті-ненависті. Приют! Богадільня! Жахливо, жахливо.

Навіть директора, видно, вжалила та «богадільня».

— Не богадільня, дозвольте зауважити... До того ж свою частку син регулярно платить за вас. Жодного разу не доводилось посилати повістку...

Старого це ще дужче кинуло в лють. Розкошлане віяло бороди рвонулося вгору:

— Спасибі ж тобі, що внески справно платиш!..— І до людей: — Чуєте? Внески платить на рідного батька! Як профспілкові! На родителя! Ух! Життям не оплатиш! — знов ревнув до сина, і кров знову густо бурхнула йому в лице.

Директор, занепокоєний, запропонував йому зайти в тінь, поберегтися сонячного удару, але старий пустив осторогу мимо вух. У гніві його, проте, було щось безпомічне, і цю безпомічність син уловив, і сам відчув, як у серці йому крізь образу озвалося щось таке, що рідко озивається. Якби можна було впасти отут до ніг батькові, дитинчам малим стати... Хай би до крові шмагав отим скрутнем рудим, як дротяним, хай би крізь шмаганину, крізь біль прийшло тобі прощення... Але схоже на те, що цього не буде. Стояв чужий, розбагровілий у ненависті чоловік, з налитими кривавою люттю очима, із скрутнем іржавої трави у дрижачій великій руці. Сонце палило його, на півкулях чола рясно росилась роса. Жахливим було все: самий цей день, і несамовитість людини, яка тобі доводиться батьком, і роса напруги, роса ненависті на чолі.

Сорочка на батькові не першої свіжості, плечі під нею кістлявляться, руки чорні, важезні руки бога заводських печей, що вовік не відбіляться від того вогню та від сажі. Тату, може, чого вам треба було? Вдягачки, може? Тату, скажіть. Все буде, дістану, хоч пташиного молока!

Не хоче батько твого пташиного молока. Не приймає душа. Тільки вогнем образи вибурхує вона за те, що з місця зірвав, з рідним селищем розлучив, із Ягоромдрузякою... Сонце палить і палить, розбуджує в старому не так хміль випитих медів, як хміль гніву і кривди, не миттєвої, видно, не зопалу вибухлої, а такої, що днями й ночами накипала тут, на Скарбному.

— Свистуни, свистуни,— белькоче старий кудись навмання.— Таких допусти... Все просвистять!

Дбайливий Яровега таки влучив момент, підступив до приятеля, потягся вгору й накинув йому на голову бриля солом'яного, щоб сонце не вдарило; підійшло ще кілька ветеранів, стали заспокоювати Ізота Івановича, завели його в тінь, посадили на лавці. Але він і там не вгамувався. І син, і директор, і люди, що не розходились, чули, як він незабаром заходився якихось енергетиків чистити, і знову ж заодно з ними і цьому перепадає, що досі сином його вважався на його сиву батьківську ганьбу! То все, мовляв, собори валяти збиравсь, а це вже підлазить, як би плавні затопити, щоб і звідси батька на старість зігнати! Це таки вже була чистісінька фантазія, якісь харки-макогоники, син про таке сном-духом не чув. Хотів крикнути, заперечити: «Тату!» — але батько тільки цитьнув, як кошеняті, і знову дав волю своїм громам-блискавицям; вже й сина ліпив до тих плюндрачів із раднаргоспу, хочете, мовляв, ще одним ГЕСом галасу наробити, а плавні та Скарбне хіба вам болять? Аж зашумлять під воду! Буде, як там, на Каховському, де пів-України пустили на дно, думали, море збудують, а збудували болото! Гниллю цвіте, на всю Україну смердить! Пілоти носи затикають, коли пролітають над ним!..

Люто покосився на сина:

— Того вам мало, енергетикам задрипаним? До Скарбного підбираєтесь?

— Тату! Що ви балакаєте! Коли це я був енергетиком?

— Свистуни, а не енергетики! Допусти таких — все потрощать! Все просвистять! І ти теж... В одну дудку з ними!

— Тату, оббрехав мене хтось!

— Мовчи! Сам себе оббрехав! Наскрізь пробрехався!

Підійшла куховарка, стала теж заспокоювати старого:

— Ну, що-бо це ви розходились, Ізоте Івановичу... Син все ж таки... Він на вас аліменти платить...

Краще б вона цього не говорила! Старого так і підняло на ноги, брилем кинув об землю:

— Будь вони прокляті, його аліменти! І це від рідного сина. Це називається син? Чи як такого назвати?

І хоч зачіплянських нікого й близько не було, не було й духу того дошкульника Баглаєнка, але виразно

вчулося, наскрізною бритвою продзвеніло в повітрі: «Батькопродавець!»

Син розгублено прилип спиною до колони, очі благали: «Тату, що ж ви робите зі мною?»

А старий металург заповзявся мовби зовсім його розчавити, насувався грізно-розкошлано:

— Я тебе кликав сюди? Не батько я більше тобі! Нема в тебе батька! Віднині й повіки! Відщепок ти! Геть із моїх очей!

І жест вольовий, виганяючий.

«Жест прокляття!» — подумав Лобода-син, втираючи рясний піт, уже опинившись за ворітьми.

Сорочка прилипла до спини, наче липучкою увесь облип. Нащо він приїхав сюди? В яку чорну хвилину вдарило йому в голову провідати батька? Ще не міг згарячу збагнути до кінця, які це все матиме наслідки, як позначиться на всьому його майбутньому, але почував, що позначиться страшно, руйнівно, почував, що пливуть із-під ніг і певність, і авторитет, і службові підвищення — все захиталось, розвалюється, розчавлене важким батьковим присудом, п'яним його варзляканням. Краще б уже сиротою бути, аніж мати такого батька! Інший би гордився твоїми успіхами, становищем, тим, що йдеш угору, а цей? Рідний батько при людях наклеп на тебе зводить, ГЕСи якісь приплів, затоплення Скарбного... Хоча взагалі в цьому щось є, цю ідею варто обмізкувати! Бо що з цих плавнів? Комарву розводять! Сміття, огризки по всьому лісу! Дніпро перетворюємо, чому ж Скарбне не перетворити? Затопити або, навпаки, осушити. Але про це треба думати в спокійному стані, не зараз. Яка жахлива сцена! І найжахливіше було те, що все відбувалося публічно, при отих сірих пенсіонерських постатях, що весь час стовбичили по двору незрушно, як скіфські баби, німі свідки твого приниження й нищення. Ніхто не втручався, але всі чули, вбирали кожне слово батькових проклять, все до краплі, мабуть, занотував і той жовчний тип нагорі, що й зараз, напевне, десь там строчить і строчить... Нещасний день! Закляте місце. «Тікав від вовка, а впав на ведмедя», — приверзлося чомусь прислів'я, зовсім недоречно.

Перевівши дух, пригладивши змокріле павутиннячко чуба на голові, Лобода рушив стежкою до асфальту.

XII

На весь обрій димлять заводи. Нема їм вихідних. День і ніч з епічним спокоєм димлять. М'яким силуетом проступає із неба собор. Стоїть на далекому небосхилі, повитий прозоро-синьою млою відстані. Перспектива змістилася, бані собору і труби заводів ніби зблизились між собою, злилися в єдинім ансамблі споруд старого й нового віку.

Юнак-архітектор сидить за кермом, веде машину серед двостороннього руху по трасі; воєнком із дружиною на задньому сидінні, безтривожно обоє почувають себе, коли син за кермом: упевнено й рівно, навіть елегантно якось веде. Не вперше воєнкомові тут проїздити, не один рік уже в цих краях. Родом із Соловецьких країв, де суворий архангел дивиться на все з монастирської брами, де над вічними кригами чайки полярні кричать. У підземеллі однієї з веж монастирських цариця двадцять п'ять років гноїла в ямі закутого в ланцюги Калнишевського, останнього кошового Січі Запорозької. У ланцюгах, у нечистотах, у нігтях, що повідростали, як на звірові, у смутках і ненависті дожив до ста тринадцяти літ,— то ж чимось тримався в житті той в'язень царицин? Не тільки ж баландою, що соловецькі ченці в ту яму смердючу подавали раз на добу? Випоєному степовою волею, поверженому й закутому, може, додавали йому там сили не закуті ланцюгами згадки якраз про оцю сонячну українську широчінь?

Богатирі тут виростали, сильних духом людей виховував цей край, живлющий дух цієї природи.

І зараз є на кого подивитись воєнкомові, коли проходять перед ним на медоглядах юнаки робітничих передмість, виплекані Дніпром, з розвинутими легенями, дужі, з залізними м'язами металурги. Рідко якого забракує комісія, а то один в один, як перемиті. Сини краю козацького. Міць! Надія! І є, мабуть, частка заслуги Скарбного, плавнів та Дніпра в тому, що, незважаючи на задимленість цієї зони, такі високорослі виганяться, здоров'ям міцні. Є з ким Батьківщину захищати!

А з яким звичаєм народним проводжають тут хлопців до військкомату! Цілу ніч перед тим гуляє яка-небудь Зачіплянка, справляючи проводи, згадується кому-небудь, що в давнину козак, ідучи в похід, обіцяв

дівчині привезти стільки шовків та стрічок, щоб, як розпустити, вистачило їх від шпиля собору до самої землі... Такі-то були козацькі стрічки. І теперішніх ще мають звичай проводжати до армії в стрічках рясних, у прикрасах: при сході сонця висипле на Широку вся рідня, всі друзі майбутнього воїна, квіття дівчат, а він серед них іде поруч з гармоністом, з обох боків ведуть його, немов до вінця, з перев'язаною на руці хустиною, і він ступає у цій оздобі якийсь незвичайний, тільки зрідка з сумовитою хмільною любов'ю погляне на ту, що веде його під руку уже як свого, як найріднішого, на ту, що ждатиме його повернення не один рік. І співають, і спів такий безсмертний, як у тих японських дівчат, що хоровим співом проводжали своїх камікадзе в польоти!

Прийдуть на подвір'я військкомату із тим металургом-новобранцем, та ще й тут забринять шибки від їхнього «Засвіт встали козаченьки», вийдеш на ганок — душа прагне безсмертя. Надійних воїнів дають ці робітничі Зачіплянки, Чорноземи, Барикадні. І ніде потім не забути молодому воїнові цих проводів, дівочих стрічок і похідної, прощальної пісні цієї. Оце вам звичаї, самі ростуть із вдачі народу, із традицій його, із душі, а то вигадують, висмоктують із пальця різні бездушні псевдообряди...

Воювати довелось воєнкомові в цих краях. Тут відступав у закривавленій гімнастерці сорок першого року, випало потім так, що на цьому ж напрямі довелося й наступати, виганяючи окупантів за Дніпро. Був молодший, серце не турбувало, командував артилерією гвардійської дивізії. За плавнями, в Орловщині, з своїми далекобійками стояв, а собор отой на горизонті був йому орієнтиром. Побачив його вперше осіннього ранку, коли небо вже низько висить, набрякле важкими хмарами-мряками, гнітить похмурістю світ. Понищені, попалені села навкруги, чорні скелети заводських корпусів уздовж Дніпра, і серед цього світу руїни, безпритулля і болю під свинцево-набряклим небом осені забілів на узвишші військам отой незрушний козацький собор. Нічого більше — тільки сплюндрованість, пустеля війни, і серед неї під тучами — собор. Округло піднісся нерозчавленими куполами, як видиво, як неймовірність. Починаючи від Підмосков'я, скільки він бачив їх, дивізійний начарт, розбитих, не пощаджених війною, заги-

джених окупантами різних церков та соборів. Але тут уперше перед ним була зодчеська цілість з нерозчавленими куполами, врятована випадком чи навальною втечею варварів, врятована нестримним рухом фронтів. Чудовий був орієнтир, прекрасна ціль, але начарт твердо перестеріг своїх артилеристів:

— По тому — не бити!

Чому він так тоді сказав? Звідки виникло раптом те бажання? Зачарований був тією довершеністю споруди, повівом предковічної краси? Навряд. Скоріше навіть ні. Ніколи до того не був естетом, і рішучості не бракувало теж. Може, хіба що горе пережитих літ, пекуча зненависть до руйначів, до нищителів прояснила йому розсудок, продиктувала наказ — зберегти! В молодості чимало бачив пам'ятників старовинної архітектури, пам'ятників, що, як білі світильники, кимось поставлені в правіки, осявали його сувору, похмуру Північ. Але тоді не знав, що то зодчество, не знав, що те світло творінь, той голос невідомих будівничих був посланий із сивої давнини і для його душі, що й для неї голос той призначався. І хіба винен ти, що дивився на все те очима, які не вміли та й не бажали нічим дорожити, не розуміли, що перед ними скарби? Тільки згодом, згодом відчуєш це, пройшовши півсвіту дорогами руїн і страждань. А тоді, в часи великого очманіння, хіба що випадок уберіг тебе, що разом із такими ж, як і сам, юними завзятцями не пішов розвалювати собори, мав би з ними стояти наївним переможцем на купах руїн тих беззахисно-ветхих своїх північноросійських церковок. Попався б на шляху Рубльов — не пощадив би й Рубльова! Поверг би і його з почуттям правоти, в азарті руйнацій, не підозрюючи навіть, хто він такий. А що не трапилось нагоди взяти участь у тім сліпім захмелінні, в бенкеті руйнацій, то тільки випадкові завдячує: рано пішов в артучилище.

Оселився після війни в цьому місті. Знову ж таки з чистої випадковості, з обов'язку військової людини. Хоча й не скажеш, що це було в розладі з його бажанням. В усякому разі, коли одержав сюди призначення, то першим, що відродилося в спогаді, був якраз оцей собор на узвишші, пощаджений колись твоїми далекобійками у щасливу мить прозріння... Приїхав, і відтоді ці бентежно-червоні незгасні ночі Придніпров'я стали воєнкомові рідними... Сина вивчив на архітектора. Після

інституту він працює в іншому місті, але щоліта до батьків приїздить, провідує. Сином воєнком задоволений — змістовний хлопець, просто закоханий у мистецтво. Захоплюється, може, аж занадто: оті Софії, Реймси, Парфенони — то все його життя. Сам Парфенону поки що не створив, але задумів, сміливих проектів повна голова. І воєнком, і дружина його вже звикли, що, коли син приїздить у відпустку, в них — ніби клуб, щовечора приходять синові друзі, заклопотані якісь юнаки, годинами дискутують... Сина тоді не впізнати, очі життям горять, коли мова заходить про які-небудь ризниці, восьмигранники, про дивне оте козацьке барокко...

А зараз замислений, невеселий сидить син за кермом. Щоб хоч трохи розважити його, воєнком навмисне голосно починає розповідати дружині різні комічні історії, весело розмірковує про майбутнє, що не таке вже, мовляв, воно й похмуре, людина планети навіть у буквальному розумінні росте. Вчені дослідили, що середній зріст за останнє століття побільшився на скількись там вершків, чи то пак сантиметрів, хоча йому, як воєнкомові, і дрібнота потрібна, Тараса Бульбу в кабіну реактивного не впхнеш... Дружина спершу не повірила, що люди побільшуються зростом, потім усміхнулась до свого товстуна:

— То, може, є надія, що й ти в мене ще підростеш?

— Аякже. Особливо вшир...

Сміються. А син незворушний! Похмурість не зникає. Не завжди, правда, він такий. Почуття гумору не позбавлений, але зараз тільки супиться — похмурість цю він із Карпат привіз. Недавно їздив із товаришем досліджувати гірську дерев'яну архітектуру, пішки сходив усі Карпати, всі гори облазив, в одному гірському селі на власні очі бачив, як місцеві учні-старшокласники старовинну свою гуцульську церковцю на дрова ламали. А вчитель їхній — вчитель-наставник — роботою керував...

Від такого похмурість довго не зійде з чола.

Сьогодні сина зовсім присмутило те, що почув від свого товариша на Скарбному: нібито й над цим козацьким собором піднято сокиру браконьєра, самочинно, по-злодійському вночі охоронну таблицю знято... Після розмови з товаришем син прийшов до батьків обурений, знервований:

— Лечу. Завтра лечу!

А куди полетить, до кого, мабуть, і сам до пуття не знає. Ледве заспокоїли, відрадили, щоб не спішив, не гарячкував.

— Олексійку, всього не зарятуєш,— сказала мати.

Але це теж викликало бурхливу реакцію:

— Ти хочеш, щоб я, архітектор, і теж став співучасником руйнувань?

— Що ти говориш! Нічого ти не руйнував,— гамувала його мати.

— Всі ми руйнуємо,— кипів син.— І я, і ти, і він,— вказав на батька.— Руйнуємо тим, що осторонь стоїмо... Руйнуємо своєю байдужістю! Були такі, що Десятинну в Києві знищили. Михайлівський Золотоверхий на очах у всіх зруйнували... І зараз самі сіємо байдужих! Плодимо жорстоких... Самі плекаємо руйнача! А руйнач внутрішньо завжди ж пігмей, він хоче зробити довкола все меншим за себе...

Почувалося, що всі оті невідомі, безвідповідальні — то його особисті вороги. Нічого їм не прощає. В усіх подробицях може розповісти, як і ким було зруйновано Михайлівський Золотоверхий, що з часів дотатарських сяяв на київських горах, і як ламали Десятинну, з якою впертістю рвали динамітом мурування сивих віків. Зойк стояв, дрижало все навкруги, а мурування не піддавалось... А таки розкришили і те таємничо злютоване, загадково міцне мурування... Особливою ненавистю молодий архітектор палає до тих, які, будучи з дипломом архітектора, свідомо вдавались до «розчищення» площ, зносили пам'ятки, тільки щоб звільнити місце для своїх бетонованих тумб... Непримиренністю своєю Олексій навіть батька часом дивує. Старий вояка з плином літ ніби добрішає, позбавляється категоричності в судженнях, шукає якихось виправдань і пояснень навіть страшним вчинкам, а син не хоче знати ніяких компромісів.

— Тупі убивці краси,— не обертаючись від керма, цідить крізь зуби.— Хай тоді з неуцтва віддали себе у владу духові руйнувань, а зараз? Звідки такі зараз беруться? Поясни мені, батьку: чому плодиться браконьєр?

Старий вояка зрештою запропонував перемир'я: завтра піде він, воєнком, до когось там «на килимі стояти». «Стояти на килимі»— це на їхньому родинному діалекті означає стояти перед начальством. Одягне свій

*

парадний кітель з усіма бойовими орденами, з орденом Богдана Хмельницького й піде. Скаже без викрутасів свою думку про собор. Хоча невідомо, чи дасть які наслідки те його килимне стояння.

— А може, не варто? — застерігає дружина. — Один раз уже зберіг той собор, а хто поставив тобі це в заслугу, хто хоч спасибі сказав?

— Історія, моя люба, розбереться.

Далі, однак, цю тему можна було не порушувати: коли пообіцяв, то не відступиться.

Батькова підтримка помітно пригасила синову гарячкову стривоженість, хоча йому, видно, не сходять з думки різні випадки сучасного вандалізму, дошукується людина, звідки береться браконьєр, що його появу спричинює і в який спосіб можна цьому протидіяти...

Сонце сідає в димах за собором, за його банями, що опукло випливають над селищами під крилом вечірньої зорі. Світило криваво червоніє краєчком з-під брови вечірньої хмари, а потім холоне, гасне, тоне у синіх імлах. Як із міражу, виступає собор і бастіони заводів — дивовижний ансамбль віддалених між собою віків.

Рух і рух, наближається місто. Захід ще повен світла. Молодик у небі схожий на ті молодики, що розкидані на мечетях Цареграда... Поодинокі зірки. Але декотрі з них рухаються в просторі, і виявляється, що то всього-на-всього сигнальні вогні висотних літаків. Десь там, може, в комфортабельних лайнерах, мандрує людина... Спадають сутінки сині, м'які; засвічуються зоряно потойбічні каскади міста, незліченними вогниками освітлюють себе зсередини щільники багатоповерхових будинків.

Тримаючи кермо, бачить їх перед собою молодий архітектор. Скільки того ще простору на планеті, а мільйони людей збиваються в мурашники, самі себе заганяють у катакомби, в оті сучасні печери з низькими, ніби для горбунів призначеними, стелями, де й зараз не кожен випростається, не кажучи про тих майбутніх, які в XXI сторіччі, мабуть, іще сантиметрів на десять підростуть... Скоро півпланети закуємо в панцир асфальтів, поховавши під ними плодючі грунти... Поки що в забудовах — безладь, стихія... Скільки на планеті ясних узбереж, мальовничих ландшафтів, озерних країв, таких, як оце казкове, овіяне цілющим степовим вітром

Скарбне, скільки на світі краси, ще не освоєної архітекторами, а ми збиваємось у кубла, душимось у клітках, у білдінгах, у щільниках кам'яних, прив'язані до системи водогону та каналізації...

Місто виростає перед юнаком. Воно сприймається ним у нашаруваннях віків, у їхньому багатоголоссі, сприймається як нерозривний єдиний витвір, де бачиш розмах руки, що його будувала, чуєш енергію тих, що вкладали в нього свою працю і вміння, вдихали живу душу в бездушний камінь, цеглу й метал.

З козацького хутора-зимівника постало і виросло до гіганта, що здатен небо захмарювати своїми димами. Не вміщається вже на своїх кряжах. І далі нарощує свою силу, і невідомо, де їй буде межа. Будувало помпезні палаци жорстокій розпусній цариці, виламувало бруки для барикадних боїв, і одна з вулиць названа тепер Барикадною... Місто-барикадник, місто-трудар вбирало в себе силу довколишнього краю, і гнів його, і легенди, й поезію. Чи зберігає усе це в душі своїй зараз? Яку пам'ять про себе передасть, запрограмує нащадкам, які знаки понесе їм на бурих вітрилах своїх димів?

Строкате, товкуче, чорне, з суворою думою звершує свій циклопічний труд. Сувора епічність є в його диханні, могуття доби у чорних його раменах. Всьому світові дає свій метал, дзвінка сталь його вібрує у космосі. Трудячись днями й ночами, само перетворюватиме себе, шукатиме іншу, нову якусь досконалість. Якою ж буде вона? Стрункі, із сталі й скла хмаросяги відіб'ються в блакиті Дніпра? Чи обриси якихось інших дивовижних конструкцій? Який дух знайде у них свій вияв? Кажуть, чим вродливіша жінка, тим жадібніше прагне вона ще більшої вроди. Буде чистота, впорядкованість, буде бездимність, будуть росяні троянди в цехах, білосніжно квітуватимуть вишні на подвір'ях заводів... Естетика прийдешності, не може ж вона не прийти! В чому ж вона? Які житла, які споруди мають піднятися на цих берегах, щоб кожен з людей міг сказати нарешті: «Мені легко. Мені прекрасно. Я щасливий жити на цій планеті».

Душа міста, чим вона снить? О якій порі відкривається? Чи не в отаке надвечір'я, коли мерехтить, попеліє далеч, чи світлого літнього ранку, коли ти після тривалої розлуки під'їздиш до цього міста і враз виникає пе-

ред тобою за Дніпром, на потойбічних висотах, щось майже фантастичне, не суворе, кіптявне, чорне й гуркотливе, а якесь місто-міраж, місто ніжності постане у тихих вранішніх серпанках. Повітряно-легке, як висячі античні сади, воно тоді ніби вперше народжується, і не з димів, а з сріблястої мли світання, відкриваючи сонцю ажурність телевізійних веж, вигини мостів, каскади будинків, шпилі заводських труб. Місто ранків твоїх юнацьких, воно виростає перед тобою мов єдина споруда, зіткана з найніжніших матеріалів майбутнього, немов гігантський корабель, воздвигнутий не малими земними створіннями, а руками велетів фантастичних... Величаво-байдуже до всього земного, ранково висвітлюючись на скелястих своїх кряжах, воно мовби дослухається до якогось іншого життя і бачить з-поміж усіх див світу — найважливіше: сонце, червоне, росяне сонце, що підіймається перед ним із плавнів, із туманів Скарбного.

Потім ти бачитимеш своє місто без серпанків, воно постане перед тобою як пекло віадуків, переїздів, світлофорів, пекло сажі, кіптяви, бакаїв, гуркоту, грякоту, скаже тобі про себе двиготом землі, кострубатістю проваленого бруку, горами сирої руди та агломерату, різоне око Палацом культури металургів з потворно важкими колонами, які нічого не тримають і які лише вказують на важкість пережитого...

Але ти й таким його любиш. Ти приймаєш і любиш його неподільно, все!

XIII

Що правда на світі є, Зачіплянка в цьому ще раз переконалась: з'явилася таблиця на соборі. Як загадково зникла вночі, так загадково й повернулася, без свідків, невідомо ким прибита, наче сама приліпилася на своєму попередньому місці.

Так і зосталась нікуди не відправлена перша в історії Зачіплянки «анонімка», цей гнівний папірус, під яким почала була збирати підписи Леся-фронтовичка, вчителева донька, виявивши при цьому разючу енергію і запал. Та що ж скаржитись, коли пропажа — незчулися й звідки — вернулась. Може, хоч «вірменське радіо» могло б щось на цю тему розповісти? Але й своєму рід-

ному батькові «геній»-висуванець не розповів би про свій візит до секретаря обкому. Ще перед тим Вірунька Баглаєва, не криючись, сказала йому, що з приводу собору була в першого, все виклала, проте Лобода не знав, чи й вірити. Може, кума тільки лякає. Повірив, аж коли самому був дзвінок і сказано було: викликають. Ішов на розмову з холодком занепокоєння в душі, важко було вгадати наперед, що жде його там. Адже по-всякому такі розмови кінчаються: можеш втратити, а можеш, навпаки, набути, вийти з кабінету працівником іншої питомої ваги: там на очах відбуваються перетворення елементів. Лотерея, але ж і в ній є щасливі номери!

Про першого було відомо Лободі, що він людина бурхливої вдачі, здатен на рішення несподівані. Перед ним треба так триматися, щоб ніяке запитання не застало тебе зненацька, не загнало на слизьке. Біографія першого починалася на цьому ж металургійному, досі мати його й рідня живе на Колонії, брат інженером працює на заводі. До війни, невдовзі після закінчення металургійного інституту, теперішній секретар керував заводською партійною організацією, потім висунули в міськком, далі в обком, під час війни став на одному з фронтів генералом. Ще й досі на Колонії згадують, як, приїхавши після перемоги до матері в гості, танцював бравий молодий генерал на весіллі у своєї племінниці на Колонії, хіба ж так вибивав чечітку. Смаглявий красень у генеральських лампасах, рвав очі він чулим до краси селищанським молодицям... В повоєнні роки довго секретарював у сусідній, теж промисловій області, потім його знов перевели сюди, обрали першим...

У кабінеті Лобода побачив чоловіка притомленого, з посрібленими скронями. Набряклі, уважно примружені очі, голос твердий, баритонистий, але зичливий... Запросив сісти і найперше про батька запитав:

— Як там старий твій?

— Трагедія у мене з батьком,— вихопилось мимоволі, і, помітивши тінь настороженості в секретаря, Лобода поспішив уточнити: — Не політичного характеру... Збунтувався старий.

І коротко виклав суть батькового бунту. В глибині душі було бажання цим навіть розжалобити секретаря, сподівався, що буде він на його боці, але підтримки чомусь не почув, інше почув:

— Могутній у тебе батя... Трудяга. Без порожняви в душі... Моноліт.

Майнула була думка вразити секретаря, викласти йому, як свою, оту батькову ідею, що старий у гніві вифантазував щодо Скарбного... Грандіозна ж ідея! Перетворити Скарбне, затопити його або осушити! Чи принаймні створити на його базі мисливське господарство закритого типу з козулями, з дикими кабанами, на яких можна було б полювати після втомливого службового дня, після відповідальної роботи. Полював же колись там Петро Петрович, що з своїх мисливських трофеїв опудала робив, досі в соборі вепрячі його шедеври шкіряться — хоч у такий спосіб людина хотіла себе увічнити... Кожен якось хоче увічнитись...

Проте Володька чомусь стримався, не дозволив собі покласти на стіл цю ідею з мисливським господарством, якесь чуття самозахисту підказало: почекай, не квапся, адже не відомо ще, як твоя ініціатива буде тут сприйнята. Це тобі, брате, не кольоретки!

А секретар знову заговорив про батька, про його минулу металургійну славу, про те, який це був майстер свого діла. І батькових товаришів згадав, стару заводську гвардію, Прапірного, Довбищенка і навіть Катратого упом'янув: що за народ! Це ж вони, оці ветерани, в рішучу хвилину зуміли заводського Титана врятувати від окупантів. Лобода був вражений: і Катратий? Прапірного нема і Довбищенка вже нема, а Ягор? Скільки біля нього крутився, випитував, а нічого так і не міг дізнатись про ту історію з Титаном, а тут, бач, яка новина... Проте Лобода нічим не виявив, що він у цій справі не обізнаний. Щоб відвести від себе вогонь, одразу ж на заводських комсомольців звернув: метушаться, мовляв, ходять якимись «дорогами слави», а в себе під боком, на своєму ж заводі, такий подвиг було вчинено, і ніяк не докопаються...

Секретар обкому всміхнувся:

— Докопались. Аж у Чехії. Від одного чеха, що, будучи полоненим, працював під час окупації на заводі, добули дані. Перед смертю надиктував своє свідчення на магнітофонну плівку і справжні імена героїв назвав...

Після того було перейдено до головної теми розмови. Як і сподівався Лобода, справа торкалась собору. Ось де треба було вуха нашорошити! Вгадай, яку позицію займе начальство! Ти старався в одному напрямі, а тут,

може, думають в іншому. А якщо ні? Якщо й тут, як на тому засіданні, вважають, що соборові настав час зникнути, що він тільки муляє очі та клопоту завдає? Всю свою набуту роками обережність думки, витонченість інтуїції змобілізував Лобода. Не дасть себе застати зненацька. Єдино можливий був хід — триматися безсторонньо, говорити про асигнування, бюджетні утруднення, злегка натякнути на історичну сумнівність пам'ятника і пояснити, що приміщення ні для чого практично не придатне через свою незручність — був склад комбікорму, а тепер і комбікорм звідти забрано... Переустаткувати б на холодильник, але теж, кажуть, новий збудувати дешевше обійдеться... Отже, не це. На повний голос — про генеральний план, про підготовлювані проекти нової забудови селищ... Хай трохи й туманно, але ж... Нічогісінько не можна було вгадати по замкнутому обличчю секретаря. Схилився на руку й задумався. І на відвідувача пильно-пильно, довго-довго дивився своїми примруженими вугляно-іскристими. Все залежало від того, що визріває зараз отам, під крутим смаглявим чолом. Може, скаже: який же з тебе діяч, що ти досі тримаєш оту старизну, нічого сучаснішого не придумав для міста чавуну і сталі? Ніхто, здається, на Лободу так вивчально, так пильно в житті не дививсь. І щось навіть сумовите з'явилось у першого у вічу, заглиблене, звернене в себе, до себе. Захмарилось чоло, і ніби не до Лободи, до іншого когось було мовлено в задумі:

— А всі ж ми козацькі діти.

І все. Козацькі діти. Розумій, як хочеш. Підвівся, високий, могутній у плечах, мусиш і ти вставати, так велить етикет. Розмову закінчено. Невже все? І яких змін у становищі чекати тобі від цієї розмови? Розгублено, майже прохально на посріблені скроні дививсь.

— Заводчани наші вирішили знести газгольдер, гігантську тумбу оту стару, що захаращує заводське подвір'я. Вона справді віджила своє. Але собор не газгольдер,— твердо сказав секретар.— Собор — це витвір мистецтва. Не тільки нам він належить. Був час, коли й Василія Блаженного деякі мудреці знести хотіли: площу їм, бачиш, забаглося розширяти, а він заважав... Отже, все?

З тим тебе й випровадили з кабінету. Ні, тут нема чим хвалитись. На Зачіплянці це зветься: вхопити облизня.

Буває, правда, що й такого масштабу працівники попадають у неласку, летять ізгори шкереберть, але поки що, як то кажуть, питання нема, тільки й залишається, що таблицю — мерщій на місце...

Був того ж дня молодий Лобода у Катратого. Добрий, ласкавий з'явивсь, хоч до рани прикладай.

— Оце така дружба? — з ходу звернувсь до старого.— Чого ж ви мовчали? Виявляється, у врятуванні Титана ви теж брали участь?

— Ну, участвував,— гув Ягор, сидячи під своєю грушею.— Та хіба тільки я один...

— І нікому ні слова! Це вже надскромність!

— А що ж тут кричати? Участвував — і все.

Медові слова полилися на адресу Ягорової скромності, пообіцяно було, що відтепер на заводських вечорах у президіях сидітиме як живий учасник... Але й це не вивело Ягора з рівноваги: доведеться, мовляв, то й посидить, не великий труд.

Збіглося так цього дня, що дільничний міліціонер з'явився на подвір'ї в Катратого. Не загубилася Єлька в забутті, не закреслена з-поміж живущих, провідав-таки її представник закону й порядку. Несхожий був на тих повоєнних голодних міліціонерів, що їх, захарчованих на картках, чим могли, підгодовували тітки на базарі; цей був нової генерації: в'язи — аж комір тріщить, на губах усмішка вишколу, службової чемності. Дивно тільки, що прийшов, коли саме й Лобода був тут, Єльчині смутки розвіював. Лободі представник влади лише кивнув мимохідь, як знайомому, кивнув з якимось невловним бісиком у вічу і негайно підступив до Єльки, що перебирала біля ганку абрикоси. Став уточнювати, хто вона є, ця Олена Чечіль, відколи тут проживає та як у неї діла з пропискою. Бо останнім часом, мовляв, почастішали випадки, коли довго проживають непрописані; кілька родин циганів оселились за сагою, ті взагалі ніякої влади над собою не визнають. Їм тільки коня дай, щоб вугілля по селищах розвозити та калим біля вогнища пропивати. До всього ще й коростявих своїх коней купають на пляжах, у зовсім недозволених місцях. А щоб було переконливіше, що він не формаліст-придирака, а в силу обставин змушений вдатися до строгості, то міліціонер і про таблицю нагадав. Як вештатимуться, мовляв, тут непрописані всякі, то й не таке почне уночі пропадати... Єлька стояла перед

ним і відчувала, як полум'ям горить її лице. Нічого проти й сказати не сміла, бо правду ж таки говорив цей крутов'язий у новенькім кашкеті, та коли й таблицю приплів, образа здушила її. Виходило, ніби й на неї підозра падає, що цього тільки й бракувало — таблиці з собору красти! Мабуть, помітивши, що дав перехопу, надужив влади, міціліонер вирішив поправити діло заспокійливим жартом:

— Та якщо і до загсу дійдеться, то там теж ніззя без прописки. Там паспорт покажи зі штампом прописки...

Лободі, видно, урвався терпець, вирішив нарешті втрутитись.

— У паперах він по вуха потонув, той ваш загс,— сказав до міліціонера тоном владним.— Формалізмом від них за квартал відгонить. Сидить яка-небудь розмальована фіфа, що жениха собі ніяк не підчепить, шкрябає пером! Записала, відтарабанила, побажала казенним голосом щастя... А чому б вам нових форм не шукати? Чому б, скажімо, не організувати для молоді свято одержання паспорта? Або загс на дому? Га? Можна б це, товаришу Яківець?

— Діло, діло ви кажете, Володимире Ізотовичу,— знайковито згодився Яківець.

— Поставили б свою контору на колеса, та з букетами квітів, з усмішкою, з віршем відповідним,— розпалювався Лобода,— та на селища, в робітничі райони, в саму глибинку, до трудящих, до місця подій!.. Ото був би сервіс!.. А дівчину, товаришу Яківець, ви облиште,— сказав тихіше і підмигнув з веселим підтекстом: — Вона під надійним наглядом... Життьова її стежка скоро визначиться.

Міліціонер пішов з двору з почуттям виконаного обов'язку, відкозиряв чемно, однак Єльку візит його пригнітив. Насувалося ніби нещастя якесь, горе невідхильне, пастка — таке виникло передчуття.

Помітивши її настрій, Лобода, перед тим як залишити подвір'я, сказав заспокійливо:

— Не хвилюйся. Все буде гаразд.

Наступного дня відбулася в неї ще одна важлива розмова — з бабою Шпачихою. Зайшла Шпачиха з тилів, з городу, відкликала Єльку, повела аж у кінець своєї садиби, в той закуток, що його торік відрізала, відбатувала комісія, вважаючи, що зайвина в баби присадибних угідь. Тепер тут гудуть бур'яни. Шпачиха сьогодні

лагідненька була, культурна, ніхто й не впізнав би зараз у цій струдженій, зістареній і ніби поменшалій особі ту войовничу буянку, що її всією Зачіплянкою не погамувати, коли розійдеться... Посідали на межі, й почались перетрактації. Щоб викликати Єльчину довіру, Шпачиха здалеку зайшла, виповідала про себе різні інтимнощі. Як бив її в молодості чоловік, схильний до чарки, як навіть уночі за коси її по хаті волочив... Усе витерпіла, бо справді, мабуть, таки двожильна. Ради дітей терпіла, сама на розшуки бігала, коли, бувало, після получки господаря довго нема, знала, куди бігти,— на Клинчик мерщій! А він там уже або поб'ється з кимось, або, перепитий, в грязюці валяється... Підбере, додому приведе, обчистить, чоботи йому скине і в чисту постіль спати вкладе, бо ж годувальник, із заводу не вилазить, раз хіба в місяць отак собі дозволить розмахнутись, спробувати розкошів життя. Нещадний, крутий був, а проте як помер, то вилила сліз за ним, бо вдовою дітей підняти це, дитинко, нелегка ноша... Про сина ще розповідала, що його фашисти десь замордували, юного, як цвіт... Заговорила потім про Володьку оцього Лободиного, що з сином її дружив.

Коли про Лободу почала, то голос чомусь аж до шепоту збавила, наче боялась сполохати Єльчине щастя. Володимир цей дарма що на проспекті живе, але й нами, простими женщинами, не гордує. Дарма що влада, а трапиться, то й корзину бабі на плечі піддасть. Навіть у машину до себе посадить, підвезе, ще по дорозі й небилицю якусь розкаже. От і сьогодні провідав: не родич, а гостинця бабі приніс... І Шпачиха аж співала далі.

— Та він же тебе, дитинко, ніколи й пальцем не торкне, за холодну воду не дасть тобі взятися, діточки підуть, на руках тебеноситиме! Зів'єш гніздечко та й щаслива будеш, як Віруська Баглаєва! Тут діло надійне, дитинко. Цей як візьме, то на весь вік, до іншої не перекинеться, бо в них там за це... б'ють! При його службі не розгуляєшся. В машині їздитимеш на базар і з базару, клунків не тягатимеш, що аж очі з лоба вилазять!.. Не гребуй, дитинко, не гребуй, коли випадає, бо такі на дорозі не валяються, такого швидко підхопить яка-небудь вертихвістка з червоними нігтями... Подумай, дочко. Чого ждати? Дівоча пора коротка, незчуєшся, як уже й переросток, молодших вибиратимуть... А без чоловіка ой наспотикаєшся в житті!..

Мовчки слухала Єлька, не могла нічого й заперечити Шпачисі, хоча не таким уявлялося їй щастя, не про таке мріяла. Але хіба дійдуть твої думки до цієї перестражданої жінки, яку саме горе вчило, як ходити по крутизнах життя...

Пополудні Ягор своє житечко косив. Комісія, відрізаючи садиби, не все з його Великого Лугу втяла, трохи таки й на житечко зосталось. І вродило добре. Припізнився тільки трохи з косовицею, по той бік саги у доменного майстра Діденка вже ціп гупає на току. Чи, може, навпаки, там скосили зеленцем — їм аби молотити скоріше, адже син-підводник приїхав у відпустку. Донедавна Зачіплянка жила не дуже тісно, не в одного можна було побачити в кінці городу латочку хліба посіяного, а тепер, здається, крім Ягора, тільки Діденки й зберегли ще симпатію до хліборобства. Коли в степах жнивують, то й тут, за сагою, в доменного майстра теж з'являється отой ідилічний полукіпок, під садком між абрикосами стоїть. Маленький, непоказний у сусідстві з темними металургійними гігантами, але стоїть. Жде, поки син Діденків, офіцер-підводник, приїде з дружиною у відпустку (всіх на літо чомусь тягне на Зачіплянку, до цих кучугур та жаб'ячої саги!). Вибереться із-під вічних криг арктичного океану і вже тут, на цій грішній землі, жито ціпом молотить. Справжнім прадідівським ціпом, що йому б місце в музеї... Ранкова зміна ще на роботу збирається, а підводник уже гупає, через сагу на всю Зачіплянку чути. Вдень, коли припече, хустинкою голову обв'яже, як індус, і сніп за снопом, поки все не доб'є.

Ягор жито своє швидко повалив, тричі пройшовся, і вже в покосах лежить. В'язати довелося Єльці. З якою насолодою взялася вона за цю роботу! Колосся — рукою погладити хочеться, до щоки прикласти. Так старалася чепурно уснопкувати, що на перший сніп аж Катратий задивився. Уснопкувала, мовляв, як на виставку, моторна в'язальниця. І — чого раніше майже не бувало — раптом відтанув душею, ворухнулося в ньому щось тепле, родинне.

— Хотів я з тобою поговорити, Єлько, сурйозно... Міліціонер оце ж приходив... Щось треба робити. Вирішуй. Ухажор він хоч і... кручений якийсь, але ж дбатиме про тебе... Захист буде тобі.

Убік дивився Ягор, коли говорив, видно, почував ні-

ковість, проте в голосі була турбота, родинна довірливість. Хоче він, мовляв, ще внуків побачити. Щоб не зостався без насіння рід.

— І хата оця, садок... з собою їх у ту далеку командировку не заберу... Відписав би все тобі.

Слухала Єлька, і щось спочутливе з'явилось до дядька Ягора, до його самотності, до його безнасінної старості. Але й не знала, чим розвіяти його журбу, з якою він оце вперше їй відкрився. Невже таки справді змиритись? З колгоспу втекла, спасувала перед життєвими труднощами, дівчата там зараз ферми тримають на собі, а ти уявила себе кращою за інших, кинула все, подалася, як егоїстка, легшої дороги шукати... Ну ось вона тобі й легша. Туди тобі й дорога — заміж! Хоч за нелюба! Нахилилася палаючим обличчям аж до снопа, і наче й колосся палило її докором.

Візит міліціонера все ж мав для Єльки і позитивний момент: відчула, що вільно може тепер виходити з двору на вулицю, має право, не криючись, іти по Веселій, бо однаково ж незаконна, і владі вже відомо про це. Отже, немає чого ховатись.

Надвечір, надівши чистеньке плаття, аж до собору пішла — так, безцільно. Хоча не зовсім і безцільно, коли бути відвертою до кінця. Мала глибоко затаєну надію, тінь надії — зустріти студента Баглая. Випадково, зовсім ненароком! Може, повертатиметься з інституту абощо. І ніяких ілюзій щодо нього, бо за таким хлопцем, певне ж, усі інститутські дівчата сохнуть, хочеш — вибирай найкращу! По тому конкурсу Єльці не пройти. Отже, нічим особливим себе не тішила: просто ось так би зустріти — і все. Проходячи мимо подвір'я Баглаїв, вона відчула, як їй жарко стає, кров відхлинула від лиця, бо, й не дивлячись у той бік, бачила, що студент був якраз на подвір'ї, саме про щось сперечався зі своїм другом, з отим механіком головатим.

— Не зостанусь! Не умовляй! Бачити їх не хочу! — Чула вона знервований Миколин голос і потім встигла загледіти вже з майдану, як Баглай з рюкзаком на спині подавсь городами до автобуса. В тих випадкових словах його: «Не зостанусь!.. Бачити не хочу!..» — вловила щось образливе, наче це її стосувалось, ніби її він бачити не хотів. Розумом розуміла, що не про неї мовилось, Микола взагалі її не помітив, бо саме вкладав рюкзак, але гіркота зосталась навіть від того рюкзака, що

якось зневажливо блиснув до неї зі спини студентової, коли той, ні разу не озирнувшись, подався через огороди, через вибалок до зупинки.

Біля собору цього дня знову з'явилися ті, що їм за висоту не платять. В тому ж темпі, як мерзле горить, взялися завдруге лагодити риштовання, рихтуючи його, мабуть, для іншого якогось чорногуза чи лелеки, бо цей після їхніх попередніх відвідин відкинувся, забрав із собору лелечат і, певне, десь у плавню перекочував. Реставратори не проминули нагоди зачепити Єльку, коли проходила повз них, стали припрохувати до себе в бригаду куховаркою, тому що їм набридло, мовляв, усухом'ятку (саме споживали тюльку з газети).

— Бери там у себе, голубонько, розрахунок — і до нас...

— До вас? — Єлька через плече глянула на них з подивом, з тією спокійною, якоюсь шляхтянською погордою, яка в неї невідомо звідки час від часу з'являлась. — Але ж вам за висоту не платять!

Щуплявий тип у береті, бригадир цих ледачих верхолазів, спробував дошкулити їй:

— А ти що, висоти шукаєш?

— Шукаю.

— Нащо?

— Стрибати — так з високого мосту! — відрізала їм і, більше не глянувши, далі пішла поставно, гордовито, вихляючи стегнами, уже як міська. З-край дороги вдивлялася у вікна автобуса, що саме проходив. Людей було напхом напхано, десь і той «нетутешній» із своїм рюкзаком між ними загубився. Куди він? Може, на цілину? Довго ж тепер не почуєш тьохкання його магнітофонних солов'їв! Найбільше Єльці сподобалось, як цей «нетутешній» зачмеленого рибінспектора тієї ночі розігрував. Притаївшись за парканом, все вона чула тоді... Високий, чубатий, у білій сорочці з засуканими рукавами, з блиском усмішки на смаглім лиці, а воно, юшкоїдське поріддя, перед ним миршаве, скапелюшене, просто як пігмей. Ох, насмішив її тоді цей студент. Є ж такі, що можуть одбрити нахабу дотепно так, весело, з гідністю... Вміють постояти за себе. А ще як він одного дня до Єльки привітався, як наче з душі вимовилось оте його «здрастуйте», коли вона поливала чорнобривці. І хоч Єлька нічого собі і в думці не поклала, надто був недосяжний для неї цей студент, адже він,

власне, далека й незнайома тобі людина, але без нього, почувала, посумнішає Зачіплянка, чогось бракуватиме життю без його ранкової біганини довкола саги.

Надвечір Шпачиха дала концерт. Відпустила всі гальма. Нечасто це з нею трапляється і ніколи не безпричинно, завжди на те буде поштовх внутрішній, тільки їй відомий.

Цього дня буря досягла ураганної сили. Поливаючи грядку із шланга, дочка її весь час дослухалася, як стара в хаті чимось гуркоче, щось трощить, але дочку це ніби не обходило, хай уже в хаті бешкетує, аби б тільки на люди не з'являлась, щоб перед селищем не заживати сорому. Коли ж буянці ставало тісно в хаті, двері з гуркотом відчинялися, і на порозі вже похитувалась буйно-розпатлана постать. І хоч язик заплітався, стара бралася когось клясти, викрикувала щось грубе й викривальне, і дочці, тихій, несварливій з природи, нічого не залишалося, як вдатися до крайнього, але безвідмовного способу: повернути злегенька шланг у той бік... Поверне і пужне пружним струменем, щоб пригасити материн розбуялий вогонь, щоб протверезилась, не докричалась до лиха зразкова квартальна, героїня четвертої домни.

Орлянченка, звісно, веселила ця сцена, він із приятелями до впаду реготав на вулиці, а Єльці було сумно.

Пізно цієї ночі вона знову виблукала на Широку. Автобуси вже не ходили. З гнітливими думками стояла Єлька край шляху під шатром нічного дерева, почувала, що життя знову заганяє її в глухий кут. Невже так і розчавить воно в ній молоду затятість, різку, вперту вдачу, гордощі? А була ж колись життєлюбкою, уміла сміятись,— скільки було того сміху, коли часом виїздили з дівчатами у свята до лісу, купатись на Вовчу... Обдавала їх плавня зеленими чарами, зливами солов'їними...

Десь із районів саме гнали Широкою череду у місто на бойню. Заповнивши всю вулицю, підгейкувані з боків незграбними пастухами в кобеняках, сунули в темряві втомлено, розбито мимо Єльки її колишні степові знайомі: телички, бичата, безрогі й рогаті, памолодь і старі, мабуть, вибракувані, корови. Може, йшли тут і ті, що їх сама з рук випоювала, що телятками горнулись до неї, лизали їй руки шорсткими язиками, шукаючи ласки. Може, брела тут у темряві й улюблениця її,

рекордистка Княгиня, що її навіть на виставку визначали? Серце Єльці зайшлося жалем до цих закурених курявою степів, незграбно великих, беззахисних створінь. Ще вчора спокійно паслися десь по балках, а зараз ідуть виморені, поперепадавшись, спотикаючись по бакаюватому бруку; з сопінням сунуть і сунуть мимо собору, під зляскування батогів проносять мимо Єльки свою понуру байдужість. Вона чує їхній дух, тепло, шурхіт ходи, сопіння, в очах уже відбиваються, переблискують вогні нічного міста. В поважній ході їхній була втомлена впертість і неляккливість. Гейкання пастухів на них не впливало, не лякала їх, видно, й ця ніч незнайома, червононеба, — з важким шелестінням, помукуванням, деколи аж стогнучи, сунуть і сунуть на місто, на його багряні дими і, мовби зневажаючи те, що їх жде, якось майже погірдно несуть на бойню, під молотки, свою круторогу волю, степове життя.

XIV

Віруська Баглаєва ще застала на Зачіплянці той час, коли вранці селища будилися гудками заводів. Хто хоч раз почує, ніколи не забуде ту вранішню пісню гудків, їхню органну музику величаву, коли, здається, все Задніпров'я зливається в єдину симфонію, у якій, проте, жоден з гудків не губиться, кожен співає на свій лад, кличе людей до заводських закурених брам... І йдуть селища... І хоч зараз гудки вже відмінено, відспівали назавжди, проте Віруньці й досі вони часом озиваються в душі, адже під спів цих гудків привело її кохання на Зачіплянку. Як побрались з Іваном, тоді тільки й зазнала Вірунька людського щастя після тяжких літ, після років недоїдань, трудоднів копійчаних, сирітства...

Не балувало Віруньку життя. Одразу після війни мати санітаркою працювала при колгоспній амбулаторії, при тому убогому закладі, де навіть йоду не було. І коли часом хто обраниться, Віруньку фельдшер посилав мерщій траву ранник збирати — той ранник йод заміняв. Шорстколистий, колючий ранник її дитинства, скупим цвітом він ціле літо по межах цвіте.

Пізніше життя трохи підлагодилось, стали приїздити шефи заводські, допомагали колгоспові звестися на

ноги. Тоді, саме закінчивши школу, й зустрілась Вірунька із Іваном Баглаєм. Дівчата називали його рудим та диким, а Віруньку в ньому з першої зустрічі звабило все: і затятість у роботі, коли він, увесь поглинутий ділом, труби зварював, і усмішка щира, відкрита, коли гляне на тебе; не відлякувала дівчину навіть копиця чуба на голові, рудого, цупкого, мов дріт. Того ж літа він і привів її на Веселу. Весілля гуляли по-тутешньому, коли три дні на хаті прапор саморобний майорить, знак того, що на Зачіплянці когось женять або заміж віддають. Півзаводу тут за ті дні перебуває, натанцюються до впаду, наспіваються, весільних батька-матір у возику вподовж вулички покатають — всяк зминай тоді, коли перезва йде вулицею, гульбище буйне насувається!.. А щоб просторіше було танцюристам — то йдуть на соборний майдан, там місця на всіх вистачить! На завершення всього батька-матір весільних ще й до саги прокотять возиком, щоб там в одежі у воду перекинути, покупати на згадку та на щастя молодим. Відгуде буря весільна, прапор з хати знімають, дають спокій молодому подружжю: живіть.

Зачіплянка полюбилася Віруньці ще й тим, що тут люди, як і в степах, рано встають, схід сонця не просипають.

Дружно з Іваном живуть, справді душа в душу, надійно з ним Вірунька почуває себе. Є люди в усьому надійні — такий він. Не соромлячись, хвалиться перед друзями, як він вдало Віруньку вибрав, не так це просто, мовляв, вибрати, а він зумів. І справді, шанує, жаліє дружину, відколи побралися, ще ні раз руки на Віруньку не підняв, хоча вдачі гарячої, задерикуватої, друзі кажуть про нього, що заводиться Іван з пів-оберта! Навіть із директором він часом вступає в круті суперечки, надто за оті протяги в цеху, від яких жінки заводські часто застуджуються. Протяги, правда, й досі зостались, але ж їй увага Іванова дорога, оте слово його турботи: «Бережи здоров'я, Віруньно, і на внуків. Ще й їх треба буде колихати».

Отакого ж прозорого ранку від'їздив, уся вуличка вийшла проводжати його в Індію, а він, тамуючи гірксту прощання, весело кинув чемодан у машину, помахав на розстанок синам своїм, баглайчатам:

— Ви ж дивіться мені тут: будьте лицарями!

Солодко сплять лицарі, шкода й будити. Нашвидку-

руч приготувала їм сніданок, забігла ще до сусідки, до Лесі-фронтовички; попрохала простежити за ними, бо старій Баглаїсі сьогодні щось занедужалось.

І тоді вже на завод. За дітей спокійна. Будуть приглянуті, якщо Леся взяла це на себе. З усієї Зачіплянки найближча Віруньці подруга оця Леся Хомівна, що в неї з фронту півлиця в шрамі червоному. Зовні сувора, малопривітна, фронтовичка від першого знайомства викликала у Віруньки щиру симпатію, і не ввело в оману Віруньку перше враження: постала перед нею людина справжня, людина-кристал. Дівчиськом вона пішла на фронт, і всій Зачіплянці відомо, що була в Лесі на фронті любов, яка, можливо, й кінчилась би одруженням та щасливим родинним життям, але ж війна є війна: в 1945-му поліг її комбат смертю хоробрих на околиці якогось польського містечка. Десь є там його могила серед інших могил радянських воїнів, брила гранітна лежить з золотим написом, і Леся не втрачає надії з часом поїхати в Польщу, провідати знайомі місця, покласти квіти на могилу свого комбата. В Лесиній біографії комбат існує відкрито, ні для кого він не є таємницею. Вся Зачіплянка звикла до нього, як до свого, чимось зв'язаного з цим селищем металургів.

Але про інший інтимний епізод з життя фронтовички ніхто, крім Віруньки, не знає. Ця Леся повернулася після війни на рідну свою Зачіплянку з рясними медалями на гімнастерці, з ошпареною щокою, що й досі червоніє свіжо, наче й досі пече. Незважаючи на палаючий слід на щоці (чи, може, навіть завдяки йому?), виявив був тоді до неї цікавість молодий вихователь з ремісничого, виникло бажання зазнайомитись ближче із заслуженою фронтовичкою, Лесина суворість та неприступність не злякали його, не завадили йому запропонувати вчительці свою юнацьку дружбу. Була вона, правда, не афішована, ця їхня дружба, поза межами Зачіплянки починалась. Але якось осіннього вечора хлопець той аж сюди, на Веселу, проводжав Лесю і таки загітував піти поблукати за селищем у кучугурах. Було то перше і останнє їхнє блукання. Досі не може вона пробачити собі того вечора, носить його в душі затаєно, як гріх. Тільки Віруньці й відкрилася у всіх подробицях тієї прогулянки, бо все до найменшого пам'ятає: розмову, інтонації, непевну сподіванку на щось. За по-

гуком серця свого тоді пішла. Серце було юне, воно шукало дружби, прагнуло тепла, було зваблене чимось новим, хистким, наче мрія, схвильоване, воно вело Лесю в темряву осіннього вечора, все далі й далі заводило в кучугури. Не за душею, за тілом його пішла, але це вона зрозуміє тільки згодом-згодом!.. Хлопець таки чимось хвилював її, подобались Лесі його енергія, життєрадісність, кипучість, те, чого їй, здається, бракувало самій, так рано підтятій, надломленій втратою. Їй лестило, що, незважаючи на пошрамоване лице, юнак почуває потяг до неї, домагається її взаємності, у своїх домаганнях він був завзятий, настійливий, і навіть деяку його грубуватість можна було пробачити за цю палку щирість нестримних юнацьких домагань... А потім ота його ніби зовсім невинна безтактність. Безтактність, висловлена у формі легкого жарту, зрештою, досить поширеного в ті часи серед тилового люду, коли йшлося про дівчат-фронтовичок. Але тут торкалось не тільки Лесі, було тут зачеплено комбата, її фронтову любов. «Хіба йому не однаково?» (Йому, себто комбатові...) Чи зрозумів той хлопець хоч згодом, чому вона так спалахнула одразу, чому так збурено-різко відштовхнула його від себе? «Чого ти? — щиро здивувався він.— Що я таке сказав?» І знову повернувсь до свого грубого жарту: «Ах, тобі не однаково, бо ти спала в землянці з ним...» — «Спала! Спала! Ну й що?» І за кожним разом гучні ляпаски чути було над кучугурами, аж дичина перелітна, мабуть, розполохалась на Радуті, а щогла високовольтна суворо гула вгорі, ніби схвалюючи: так його, так, ще, ще!

Все там і вмерло серед кучугур.

Тільки через роки Леся виповіла свою тайну Вірунькі, відчувши, що її зрозуміють, і не помилилась.

Після того випадку Леся не пробувала шукати серцю відраду і вважала, що випадок той має стати їй назавжди осторогою, то саме минуле їй нагадало про себе, і в житті їй тепер, як найдорожча інтимність, знову залишається тільки її фронтовий комбат. Від нього свято душі, а буднями життя стали школа, діти, клас. Нещодавно возила вихованців своїх пароплавом по Дніпру на екскурсію до Канева, відвідали шевченківські місця, село Кобзареве, де з нагоди ювілею поета все було причепурено — і дорога, й будинки, діти повернулись на Зачіплянку в захваті від побаченого, і тепер можна

почути, як вони часом галасують біля саги, хором декламують підхоплену в подорожі примовку-жарт:

— Спасибі Тарасу за шифер і трасу!

Металурги з усмішками слухають той сучасний фольклор, такі речі їм до смаку.

Що б там не говорили скептики жовтороті, а коли Вірунька після прохідної ступає на територію заводу, що вранішньо гримить, стугонить і вирує димами, вона почуває гордість у душі. Не дими, звичайно, викликають це почуття, а праця людська, що втілилась тут грандіозно, що звершується тут щодня і щоночі.

Безперервним потоком вливається на заводську територію вранішня зміна, йдуть тисячі людей, щоб розтектися по цехах, зайняти свої робочі місця, і протягом цілої зміни владуватимуть вони над цим гігантом, над полум'ям печей, над діями механізмів, над сигнальними табло, вдивлятимуться в ті палаючі надра, де кипить метал, де відбуваються процеси, для яких і сьогодні ще мало самого тільки холодного обрахунку, а треба людської душі і хисту; протягом зміни люди будуть зосереджені, у внутрішній зібраності, в напрузі, радітимуть і гніватимуться, бо не байдуже їм буде ні те, як кипить метал, як поводить себе піч і як вона завантажується, які запаси сировини сьогодні на заводі і скільки тонн буде дано понад план чи, навпаки, недодано, і не байдужі будуть ці люди до безлічі людей, до планів і графіків, до кількостей і якостей, хоч би кому й здавалось, що вони до цього байдужі! На заводі людина якось ніби значнішає, десь поза брамою зустрінеш його з кухлем пива біля автомата чи з вудочкою на Дніпрі, сидить таке собі непоказне, нічим не видне, а тут бачиш, що перед тобою майстер, та часом ще й майстер не м'якої рядової сталі, а особливої, що її тільки тут зварити зуміють...

Ніхто, звісно, не каже, що металургійний — це легко. Витримує не кожен. І навантаги, протяги, постійний гуркіт, жарота, а крім того, й небезпеки, недарма ж у цеху дитячі личка з плакатів усміхнено-тривожно застерігають: «Тату, будь уважний! Вдома тебе жде сім'я!» Та хоч і нелегко, зате й дорога тут від людини до людини коротша, ніж будь-де, менше крутійства та тяганини, хапуги не тримаються, роботяги сміються, нема їм у нас спожитку, нічого вкрасти, хіба, може, болванку. Цими днями була на заводі делегація з підшефного кол-

госпу, з Віруньчиного, ох, як роздивлялися тут на все її односельці! По всьому заводу їх водили, на власні очі, а не з фільму побачили працю заводську. Героїв прокатки, що стома потами сходять. І горнових, що гармату свою прилаштовують. І дівчат на аглофабриці, що в респіраторних масках,з лопатами, ледь видні в бурій куряві. І труд кранівниць побачили, які то над жаркими ковшами пливуть, де їх полум'я обдає, то в грюкоті над горами брухту глухнуть. Віруньку на її робочому місці делегація теж відвідала, не могли ж минути землячку. До кабіни крана Вірунька, звісно, нікого не запросила, інструкція забороняє, але на площадку до них вийшла і марлеву маску зняла, щоб земляків усмішкою привітати. Запитала, як їм завод, і дідусь Юхим з городньої бригади поділився враженням без утайки:

— Оце хоч перед смертю пекло побачив... А де ж головний пекельний?

— Мабуть, оце він,— вказала Вірунька на молодого інженера, свого начальника цеху.

— А ріжків нема,— Одарка з птахоферми близько придивилась до нього, і всі засміялись.

Голова колгоспу, колишній батьків товариш, висловив щире здивування:

— Зовсім ваші хлопці вогню не бояться: розжарений метал тече, а він у личаках через нього, мов через рівчак з водою... Затулився рукавицею і пішов, ще й робить, що треба... Звичка? Чи така вже натура тут виробляється?

Погомоніли, попрощались, пішли, спускаючись обережно вниз східцями залізними, а Вірунька знову була у своїй крановій кабіні, де скло від здвиготів ніколи не тримається, тільки вставлять, уже воно й висипалось.

Вистачає Віруньці клопоту і на заводі, й поза ним. То за квартиру чиюсь мусить клопотатись, то до суду бігти Ткаченчиху виручати, що в неї миші три роки трудстажу з'їли, то хтось із цехових путівку самостійно не видобуде, ти ж, Вірунько, группрофорг, допомагай. І бігає, виручає, часу свого не шкодує, і ось тільки тут, на робочому місці, кожна хвилька на обліку, звідси ніхто її, кранівницю, відірвати не смій, бо протягом зміни нічого не буде важливішого за її труд. Якщо котра відлучиться в буфет пляшку молока взяти, уже біжать, давай швидше на кран, затримка! Сім годин невилазно

поподихай цією пилюкою, хоч ти й ас машиніст! Ніколи не буває, щоб очі не червоні, окуляри маєш, але не користуєшся ними, потіють, а робота в тебе точна, помилитись не маєш права. Очі запалені від пилюки, голос хрипкий від простуди, взимку на шихтовім дворі собачий холод, надто ж коли завіє з Дніпра, протяги так і свистять, кранівницям угорі перепадає найбільше, раз у раз застуджуєшся, дарма що й валянки та куфайки видають. Та найбільше лихо курява та гази ядучі. Протягом зміни нема над тобою неба, замість неба залізо навкруги, вибухи куряви такі, що іноді й працювати ніяк, людської мови не чуєш — залізна грюкотнява, і коли тобі щось говорять знизу, ти по міміці тільки, по жестах непохибно втямлюєш, що саме вимагають від тебе, твого крана. Брухт, що його діти десь по всій країні збирають, потрапляє сюди, його підганяють до тебе в составах, приходять вони то з Полтави, то з Чернігова, то з Барановичів, з усієї країни залізний потрощак іде, і його вже чекають ряди порожніх мульд унизу, і ти маєш усім цим розпоряджатися, управляючи своїм магнітно-грейферним. Кучугури іржавого заліза з пекельним гуркотом загрібаєш, гребеш якісь поламані колеса, сплющені радіатори, погнуті труби, спресовані обрізки жерсті і зіжмакані якоюсь надсилою рештки того, що було колись жерлами, зброєю, що стріляло і вбивало людей. І крізь ті іржаво-руді гуркотливі гори, крізь хмаровище димів, випалених доломітів та агломератної пилюки час від часу прозирає до Віруньки той найдорожчий образ, що ним опечалене її дитинство, той, що пішов із світу її дитячої любові у канонаду дніпровських переправ, щоб ніколи звідти не повернутись.

Тато все нездужав, ледь живим глибокої осені привела його мати додому, визволивши з якоїсь страшної хорольської ями, що про неї розмов у селі було більше, ніж про пекло. Тисячі й тисячі полонених гноїли там німці за колючим дротом у глинищах просто неба у холодні осінні дощі. Один з найстрашніших то був таборів. Де тільки не ходили жінки їхнього села в ті лихі часи, всі табори України знали наперелік, бувало, що тижнями не поверталось додому, сподіваючись десь таки розшукати свого, виблагати чи викупити з табору за самогон. Отак викупила й мати. Привела тата Віруньці — від вітру валився той нужденний скелет у обмотках... Одхаяла, відволодала його мати, підлікувала, з

могили видерла,— на таке здатна справжня подружня любов. Тяжко бухикав тато всю зиму, Віруня тулилась до його ніг, і рука батькова гладила її дитячу голівку... Не часто гладила, і хоч від знесиленості правиця батькова була обважніла, шкарубка була, але скільки ласки теплилось у ній!

Потім тікали німці. Команди паліїв мотоциклами гасали по селу, тикали вогняними квачами попід стріхи, жодної хати не минали, чорні були, як сатани. Хата згоріла, а комин з димарем уцілів, голий, задимлений стирчав серед згарищ, і на тому закіптявленому, колись білому комині так весело, яскраво півень хвостатий красувавсь, матір'ю намальований ще до війни. Дотла село було спалене, все погоріло, тільки оті мальовані півні й позоставались.

Незабаром на толоці молоді лейтенанти шикували їхніх батьків, завдруге мобілізованих, одягнутих ще в домашнє, не солдатське. «Піджаками» називали їх декотрі, мовби жартома, але чомусь це було кривдно. З ранку й до вечора висиджувала Віруинька з ровесничками край толоки, все дивилася, як ловкенький молодий лейтенант з медаллю «За Сталінград» навчає їхніх батьків марширувати, повертати праве плече вперед та давати крок на місці. Скніла весь час душею за татка, дивлячись, як він невміло, хоча й старанно виконує ті вправи. Щось наче змінилось у їхніх батьках у ті дні, і очі їхні мовби поглибшали, і шкарубкі їхні руки стали ще ніжніші, коли під час перепочинку крадькома гладили вони своїх притихлих, присмирнілих донечок та синочків. Кожен крок вона пам'ятає з тих його марширувань, кожен сумовитий усміх, що він їй майже непомітно посилав з-під вусів, проходячи повз неї в строю серед таких, як і сам, людей-піджаків. Тупцювання обважнілих ніг пам'ятає, оті нескінченні «кроком руш» і «на місці», і як зсутулена спина силкувалась виструнчитись згідно з командою, і як батьки-піджаки під час перепочинку частували лейтенанта та сержантів із своїх клунків, що їх догідливо розгортали перед ними матері. Жінки із сусідніх сіл теж приходили, приносили харчі своїм мобілізованим, і разом з дітворою подовгу сиділи десь оддалік, не зводячи очей, дивилися на своїх, доки вони марширують та бігають по толоці.

А потім якось уранці вибігла Віруінька з подружками на толоку на батьків своїх дивитись, а батьків уже

як і не було. Самі опудала стирчать, що вони їх учора кололи багнетами. Порожньо, нема, нема нікого: відправили вночі! Розгублені стояли діти, приголомшені були й тітки, що, поприходивши з близьких і дальших сіл, нікого не застали, хоч сказано було їм, що будуть цього дня запасників перевдягати, то щоб забрали домашнє додому. А вийшло, бач, що не стали й ждати армійського, так, у піджаках, у домашньому, й кинуто було їх на Дніпро, повели їх туди лейтенанти вночі. А від Дніпра гуготіло, стугоніло, там небо дрижало весь час.

Так тоскно було бачити толоку без батьків, таке сумне все стало довкола — згарища, і спустошеність, і німі опудала, проколоті багнетами, і сиве, захмарене небо осіннє... Краялась болем дитяча душа. Того ж дня малеча їхня, з ними й Вірунька, змовившись, покрадцем, потай від матерів рушила услід за батьками до Дніпра. Йти було далеко, чи принаймні так їм тоді здалося, вони дуже довго йшли, ледве плутали дитячі ноженята в бур'янах. А надвечір таки виплутались, побачили перед себе Дніпро, непривітний, осінній. Гуркоту бою вже не було. І нікого не видно. Були тільки німі задніпровські горби, що зеленіли озиминою, а по схилах горбів, по тому зеленому всюди темні цятки, цятки, цятки...

Стояли гуртиком діти притомлені, причаєні під шелюгами, сторопіло дивились на той бік Дніпра, все не могли втямити, що то за цятки по зеленому. Вирви, сліди мін, сліди вибухів снарядних чи... І враз аж змоторошніли від страшної догадки: та то ж вони! В піджаках! Батьки наші!!!

Стукотіли дитячі серця під лахманинами. Безмовний був світ. І серед цієї великої безмовності тільки пожовклий очерет осиротіло шелестів сухими китицями та цівкала й цівкала сіра якась пташина, гойдаючись на очеретині.

Спливають роки, а з пам'яті не стирається, яке там все було важке: і свинцева дніпровська вода, і хмари низькі в надвечір'ї над тими цятками по зеленому.

Так уже й не було більше для Віруньки тепла батькової руки, так і не надивилась на нього під час його марширувань. А коли чує слово «війна», то болісно все те зринає: і толока сільська, і як пішли табунцем батьків своїх шукати, і як, враз осиротівши, стояли отетері-

ло біля осіннього Дніпра... Розпоряджаючись горами іржавого брухту, серед залізних гуркотів цеху ще й досі озивається їй той цівкіт пташини, що її тоді чули діти, в недитячому потрясінні дивлячись за Дніпро, на ту безгомінну зелену країну смерті.

XV

Іде через якісь кучугури Єлька, потім велика вода, як у повінь, розлилася, і через неї — до обрію аж! — кладка. Розхитана, дірява, але тримає Єльку, і вона по ній іде. Перейшла, і знов кучугури дикі, піщані, таємниче безлюддя і смуток якийсь. Назустріч здалеку, з таємничого того простору, вівчарка біжить! Підбігла, вхопила Єльку за руку іклами, здавила... І не дуже, а не вирвешся, і кудись повела. Почуває, що звинувачена в чомусь, і собака цей, як втілення кари, впіймав і тягне її, веде кудись, то придавить руку, то попустить трохи, навіть лизне, мов співчуваючи Єльці, потім знову затисне і веде вперед, веде... Єлька йде, не вириваючись, бо весь час почуває тягар провини, що важко на душу ліг. Нарешті зрозуміла, що її впіймано, що забралась у світ заборонний, у зону, де об'єкти, де, може, атомне щось, прикрите отими загадковими кучугурами. Ніхто сторонній сюди не має права заходити, а вона ненароком забрела і збагнула тепер, що пропала, що нічим їй не виправдатись, сама почуває свою провину... Десь є тут сторожа, хоча її й не видно, вартові причаїлись, із сховів своїх гостро вистежують Єльку. І навіть якби варта й хотіла її відпустити, відкликати собаку, і то не змогла б, не має права, не дозволено це їй,— нема тобі назад вороття, раз уже перейшла ту кладку і заборонені води, що відділили тебе від попереднього життя...

Навіть уві сні чула тягар на душі, тягар якоїсь тривожності. Важкий денний сон. Ніколи вдень не лягала, а сьогодні лягла, і кошмарне таке накотилося...

Десь ізнадвору, з вулиці долинали голоси баглайчат, що всій Зачіплянці розносили свою радісну новину:

— Лист від татка! Скоро приїде! А нам пише: будьте лицарями!

Віруньку справді сьогодні, тільки прийшла з заводу, радість вдома чекала: лист від Івана. Показала його, звичайно, й Лесі Хомівні — щоразу удвох вони переживають таке, однодумиці, однолюбки. Обидві ждуть: одна свого із Бхілаї, а друга теж свого комбата жде, тільки звідти... звідки не повертаються.

Читали листа й перечитували, потім про почуття людські і про Єльку заговорили. І перед цим була у них мова про дівчину, що заблукалася до них на Зачіплянку, в життєву скруту попала. А чим їй допомогти, може, на завод влаштувати? Чи має вона своє щось на думці? Може, в неї головна мета жениха підчепити? Всебічно обмірковувалось, чого висуванець до неї вчащає. Звичайно ж, коли тут почуття, то нема їм чого втручатись, бо не просто складається оте істинне, невикривлене в стосунках між людьми.

— Важко сказати, де чиє щастя лежить,— сказала в задумі Леся-фронтовичка.— Знаю тільки, що людина, яка зазнала горя, стає чулішою до горя інших...

А другого дня надвечір Катратий обходив зачіплянські двори, запрошував людей до себе на якусь загадкову гостину. Приходьте увечері, будьте ласкаві! Нікого з сусідів не минув, навіть тих, з ким дружба особливо й не водилася.

— З якої нагоди свято серед будня? — допитувались у нього.

Ягор відповідав ухильно. Рибка, мовляв, наловилася, та й не збиралися давненько... Рибка була якась така, що люди відмовлялися: той у нічну йде, той на «халтуру» зібрався. («Халтура» — це підробіток такий, приватна, наднормова робота, з якої роботяга десь опівночі повернеться, вичавлений, аж спотикається). Відмовлялися делікатно, проте у відмовах щось і невловиме вчувалось. Віруньку, яку Катратий однією з перших вшанував своїми запросинами, чогось нерви свої показала: чоловік у неї, мовляв, відомо ж бо де, і без нього вона не збирається гулі справляти. А Леся Хомівна, яку Ягор теж увагою не минув, відмовилась без пояснень, тільки запитала з різкістю:

— Це щоб із вашими юшкоїдами за одним столом?

В інших дворах теж, як змовились, все випитували, що за причина, з якої нагоди, і їм Ягор відповідав теж ухильно. Хто згодився безвідмовно з першого слова, так це Шпачиха та ще Семко Дейнека, що його вже з

третьої роботи виганяють за шабашки. Хоча його Катратий найменше б хотів бачити в себе в гостях, проте покликав, бо Семко якраз по дорозі йому зустрівся,— він і сьогодні повертався з роботи з шабашкою: в руках котив велосипед, а на ньому — дошки свіженькі...

Побував Ягор і в Орлянченків, господар пообіцяв з поваги до Ягора, з яким вони колись разом біля горна починали, а Ромця з цієї нагоди ще й зуби поскалив: аби юшка, їдці знайдуться. Людина майбутнього — це сита людина. А коли тільки Ягор з двору, хлопець гукнув до таких, як і сам, через вулицю.

— Вшануємо, братці, своєю присутністю?

— А що там буде?

— Що буде, я вам зараз розкажу.

І став Ромця малювати подію голосно, щоб і в сусідніх дворах чули.

Буде вершитись новий, цілком в сучасному дусі обряд заручин. Досі, як відомо, старий здебільшого незаконних сомів наліво збував, а сьогодні збуватиме зовсім рідкісний улов у вигляді отієї дикуватої рибки золотої, що сама до нього із степів без атестата зрілості припливла. А в ролі придбавача улову виступить прославлений Шпачихою наш улюблений геній, наш дорогий висуванець і теде і тепе. І ніякого тут не буде приневолення, ніякого шахрайства, все відбуватиметься на добровільних засадах. Перше відділення: вона плаче, він сміється. Завіса падає. В другому відділенні ролі можуть помінятись, після чого Шпачиха дає концерт, який завершиться фейєрверком холодної води із шланга...

Щиро шкодував Орлянченко, що Миколи Баглая не буде при цьому: другий день виборює першість своєму «Металургові» на змаганнях веслярів.

— Жаль, що наш друг-ідеаліст буде позбавлений можливості пересвідчитись, якою буденною прозою в наш час закінчуються його найчистіші поеми...

Дітлашня зачіплянська товклася біля Ягорового подвір'я, наче зачувши, що затівається тут щось недобре. Замурзана, босонога вольниця, та сама, що раніше готова була всіма засобами боронити діда від наїзду юшкоїдців, сьогодні раптом відмовила йому в своїй прихильності — більше того, забажалося дражнити діда. Згадалось, що старий щоразу чомусь сердиться, коли

його питають: «Діду, пече?» І тепер навіть пуцьверіньки простромлювали голови крізь паркан, допитувались: «Діду, пеце?»

Довелося кишкнути.

Єлька спала майже весь день, і Катратий її не чіпав. А коли прокинулась надвечір з головним болем від важких сновидінь і підійшла до вікна, то під дідовою грушею-безнасінницею червоно палахкотів на столі великий букет троянд і Шпачиха та якісь незнайомі жінки в понасуваних аж на очі хустках метушливо й завзято розставляли посуд.

Не одразу до Єльки й дійшло, що то затівається. Чого вони так хапливо, ніби покрадьки, шапарюють? Жах обійняв її, коли збагнула нарешті, злим вогнем палахнуло в обличчя від того розкішного букета троянд. «Що ви робите? — хотілося крикнути.— Це ж вам не старі часи! Не «продана наречена»! Не лежить до нього душа. Зрозумійте ви: де тут любов?!»

Вхопилася за голову, стиснула долонями скроні.

На ферму! До телят, поросят, у ланку, в бригаду, будь-куди! Там краще. Адже були там не одні крикухи брутальні — друзі теж були!.. Ти їх не оцінила, не спиталась поради; вони б зрозуміли, підтримали, не дали б на поталу... Як вона докотилася до цього? Кругом люди, заводські колективи, стільки радісних облич бачила в місті!.. Десь є кохання. Є справжні людські стосунки, правдиві, чесні, поетичні... І тут ось молодь збирається вечорами, сміх, пісні, радіоли. Чого ж ти осторонь? Невже ти відкинута, зістарена душею? Невже б вони відштовхнули, не прийняли б тебе? Чи сама винувата? Твоя недовіра до всіх, підозріливість, твоя скритність — це вони тебе довели... Що ж робити тепер? Тікати? У вікно вискочити й бігти, летіти селищами навмання? Божевільна, скажуть. Не від ножа, не від банди — від сватання, як оглашенна, тікає. Посміховиськом станеш, та й усе. Треба було не сидіти тут, не поливати годинами оту полуницю, щоб вона йому погоріла! На завод треба було одразу, де колективи, де ти працею, лютою працею здобула б собі цінність і честь. Чомусь згадались оті корпуси комбінату, що за дамбою ліворуч, як іти до Дніпра, за отим парканом колючим, де крізь дірку Семко дошки-шабашки тягає. Не треба їй ніяких шабашок! Нічого не треба. Чесно жити і любити, кого душа обере! Сяк-так приче-

салась і похапцем взялася збирати свої небагаті пожитки. Зараз, не гайся, не відкладай — на кладовищі, в бур'янах переночуєш! Бо інакше не вирвешся. Накидала, жужмом забгала все у валізку. Налягла, стала закривати. За цим заняттям і зуспів її, нечутно ввійшовши, дядько Ягор.

— Єлько! Що ти надумала? Люди сходяться вже... Це ж так зневажити їх! Мене осоромити!

Обернула до нього від валізки розчервоніле, палаюче зненавистю лице.

— А я вас просила скликати?

— Ось ти не сердься, давай поміркуймо...

— Заміж? Я вже була там! Чуєте? Була! І більше не хочу.

— Не сердься, голубко...— благально умовляв Ягор.— Це ж так, заручини, чи що воно... Зберемось, посидимо, погомонимо...

Єлька сиділа біля валізки, охопивши руками лице, втупилась у підлогу. В зіщулених плечах, в жалібницькій позі її щось було таке, що пройняло і Ягора. Може, якийсь давній біль ожив, обізвався. Мов батько, присів поруч неї, заспокійливо торкнувся плеча:

— Я ж тобі кревна рідня, Єлько... Нікого з роду не зосталось... Ну, вмру і я. Бери цей город, хату. А тільки ж хіба вона дасть тобі захисток у житті? Трудно, трудно, Єлько, жити людині самотою...

Єлька дала волю сльозам. Пониклі плечі її сіпались у глухому, нерозважному горі. Було шкода себе, але й дядька Ягора теж чомусь шкода було. Самотній він. І хіба ж він бажає тобі зла?

— Ляж... полеж... заспокойся...

Ягор позадки, обережливо, як від хворої, відступив до дверей. Вийшов і двері тихо за собою прихилив.

Безмежна до всього байдужість налягла на Єльку. Буває ж людині отак: і жити не хочеться, і вмирати ще рано теж.

А коли люди сіли під грушею до вечірнього столу, то і Єлька, причесана вже й незаплакана, сиділа між ними перед букетом побризканих бабами холодних троянд.

XVI

Лобода Володимир Ізотович сидів поруч неї, щоправда, не зовсім близько, боявся, щоб не притулитись; тільки деколи витягував голову в її бік, запобігливо, стишено запитував:

— Єлю, тобі того... чи того?

Трохи ніяково було йому за свою запобігливість і що всі помічають його упокореність, але, зрештою, поруч тебе така красуня квітуча, по-степовому смаглява, хіба ж не варта вона того, щоб за нею упадати, ні перед ким не ховаючись, годити їй в усьому? Прибрана в зовнішній спокій, холодну байдужість, Єлька здавалася Лободі недосяжною, була зараз ще сліпучіша у своїй красі, відтіненій суворістю; претендентові потай лестило, що з часом ця врода дівоча належатиме йому, і водночас Лободу не полишав страх перед Єлькою, перед тим справжнім її почуттям, яке й під покровом спокою, напружено стримуване, вгадувалось у ній. Саме це й тривожило жениха. Почував, що досить найменшого промаху з його боку, одного накриво мовленого слова, і ця Єльчина стриманість вибухне й розлетиться вдрузки, і для всіх одразу стане очевидним скандальна правда її спротиву цим заручинам, незмиренна правда почуття, яка й під кригою спокою — почувається — весь час у ній живе, даючи Єльці перевагу і зверхність над Лободою.

Тут вимагалось неабиякого такту, треба було шовками відданості й турбот окутувати затяту Єльчину душу. Тому тільки й чула від нього оте «Єлю» та «Єлю». Але не відповідала, не повертала в його бік голови, ніяким знаком не виявляла своїх бажань.

Понурі якісь були ці заручини. Без зайвих балачок вечеряють старші люди. Шпачиха, ця вчорашня буянка, сиділа причепурена, тихесенько, як свята. Сьогодні вона лише пригубила чарочку, бридливо притулила до підібраних губів і одразу ж відставила далеченько: не вживає. Володимир Ізотович деколи знуджено перекинеться словом із Семком, що якимсь робом опинився у нього по сусідству в ролі весільного дружка, чи що, хоч ніхто його на таку роль і не запрошував. По-робочому ґрунтовно спустошували таріля сини солдатської вдови Владичихи, Владика Мусій і Ладимир Владика, обидва з гарячих робіт із прокатки, вони

навіть перевдягтися після роботи не встигли: йдучи з заводу, так просто й завернули сюди, щоб у гурті повечеряти, щоб не завдавати вдома клопоту жінкам. Заручини тут, чи розводини, чи чорті й що, а повечеряти після прокатки годиться, і уплітали мовчки все поспіль, наче змітали зі столу. Уже тільки згодом один із них, добре намотузувавшись, зауважив, що годують тут, мовляв, не гірше, ніж у заводськім профілакторії.

Орлянченко Ромця, що прийшов на вечір чомусь у чорних окулярах, наче його засліплювало сонце, тепер, виказуючи манери, працював виделкою та ножем край столу, серед патлатих своїх приятелів, яких взагалі ніхто сюди не кликав. З власної ініціативи запросив їх Ромця на цю тайну вечерю. Не скидаючи й за столом своїх хижих, гангстерських окулярів, Ромця час від часу робив однослівні зауваги своїм дружкам, і вони, нехтуючи правилами чемності, пирскали в кулаки. Згодом було чути ще розв'язнішу Ромчину похвальбу: став він, мовляв, тепер на своєму заводі ударником виробництва, користується пільгами і як премію, може статися, матиме туристську путівку в котрусь із дружніх країн. Принагідно розповів, як один їхній заводський чималого рангу їздив туристом до Праги і яка там сталася з ним придибенція. Оскільки вдома товариш звик порушувати правила вуличного руху, то, за домашньою звичкою, перейшов і там вулицю в недозволенім місці, перебіг і шурхнув у натовп, але товариш поліціянт наздогнав його й на тротуарі і так огрів гумовою палицею по плечах, що шановний наш турист аж присів, зіщулено озирнувся: за що, мовляв? І страж тамтешнього порядку одразу здогадався, що перед ним гість, поважний турист, тож з належною чемністю козирнув і вибачився: перепрошую, камрад. Але той наш камрад додому повернувся з набутим умовним рефлексом: ще й зараз, каже, як переходжу вулицю, то мурашки по спині бігають!.. Історія була не зовсім доречна, можливо, навіть сфантазована, і невідомо, для чого її Орлянченко розповів, але його вислухали. Подружжя Орлянченків так і не з'явилося, не було й сліпого танкіста, з яким Катратий ще вдень умовлявся, що той прийде із своїм баяном. Замість музиканта прийшла дружина його, Наталка, неабияк напахчена одеколоном, а про Костю вигадала, видно, на ходу: баян несправний (хоч при

запросинах про несправність не було ні слова). Наталка, звичайно, миттю опинилася за столом, бо Володька чемно кивнув їй, припросивши, хоча й зауважив з легким докором:

— Не годиться, Наталко, без чоловіка... Ніби солом'яна вдова.

«Солом'яна вдова» відповіла, що тужити не буде серед таких кавалерів, і кинула заохотливим оком у бік Ромчиних дружків, та все ж і їй щось заважало розійтись, видно, й вона почувала себе скутою серед цього нездорового мовчання.

Нудьговито було. Хрумкіт їжі, постукування виделок, і чути, як їжаки похропують у садку, вийшовши на нічні лови. Сиділося за столом ніби з принуки, декому аж нестерпно було серед цієї гнітючості. Може б, хоч яка-небудь злиденненька музика розвіяла цю загальну незручність, якусь настроєву неповноту цих... заручин, чи казна-що воно й було.

Лобода, відчувши настрій маси, попросив Ромцю організувати щось «у розумінні музики». Бо ж господар двору радіоли не тримає, транзисторами не бавиться. Це був зручний привід відчалити звідси, тож Ромця охоче відгукнувся на пропозицію, встав із-за столу і, підсмикнувши свої цупкі, витерті на заду техаси, розхлябисто почвалав до хвіртки. За ним одразу потяглась і його компанія нестрижених бовкунів, що замість ресторану вирішили сьогодні на дурничку в діда справити попоїжку. Чути було, як на вулиці вони дружно, сито заіржали.

Доки ждалося музики, стало ще нудніше. І не пилось, і не їлось. Але ж і встати та піти, як ці бовкуни, теж було б неввічливо, непоштиво. Не годиться звичаю ламати. Жінки мали велику цікавість до Єльки, але з делікатності тільки спозирка деколи, з хапливою крадливістю скидали поглядами на цю високошию Лободину обранницю, на її густо смагляве, справді ж таки гарне довгобразе личко з рівним носом, з тугенькими губенятами. Замкнутим було те сумовите личко, жодним живчиком не виявляло, що там клекотіло в душі. Ні разу не з'явились веселі ямочки на щоках, помітно приблідлих. Сиділа випростано, з якоюсь холодною погордою і ні на кого не дивилась, сусіда ніби не помічала. Мов затялась в чужій усім неприступності, спрямувавши стужений погляд у простір.

По якомусь часі замість Орлянченка, що обіцяв музику, з'явився один із його дружків, неквапом підійшов до Єльки, нахилився їй до плеча:

— Вас там кличуть.

Вона скинулась у тривозі:

— Хто?

— Знайомий один.

Лобода насупився і спідлоба глянув на цього нахабу-посланця:

— Коли кому треба, хай зайде, тут усі свої.

І ще не встиг цей хлопець зникнути в сутінках, як гучно вдарила хвіртка і з-за рогу дідової хати вийшов на світле зхмурений, в дорожній спортивній куртці Баглай Микола. Можна було подумати, що хлопець напідпитку, якби не знала його непитущість Зачіплянка,— такою незвичною була напружена блідість його обличчя, посилена електричним освітленням, та ще отой суворий злам брів, чорних, густих, баглаївських.

Єлька стежила за ним, ніби в передчутті якогось вибуху, в очах її застигли і острах, і чекання.

Баглай якусь мить дивиться на неї невідривно.

— Можна вас на хвилинку?

Вона одразу підвелася. Підвелася, може, аж надто квапливо, здивувавши цим усіх. Без жодного слова, з мовчазною готовністю наблизилась до Баглая, і по тому, як пішла вона із ним до хвіртки, пішла, навіть не озирнувшись, з якимось викликом несучи свою баламутну голову, всі зрозуміли, що їхня «хвилинка» може затягнутись надовго. Буває, такі «хвилинки» затягуються потім на ціле життя!

Всі мовчали ошелешено.

— Оце кіно,— тільки й спромоглася на слово серед скандальної тиші Шпачиха.

Лобода, що враз якось набряк обличчям, послав у бік Шпачихи нищівний погляд, видно, вважаючи стару гультяйку зрадницею. Ще посидів трохи, нахнюплений, як туча, потім підвівся з-за столу, понуро побрів у темінь Ягорового садка.

Музики не було. Орлянченко поки що не з'являвся із своїм всевловлюючим транзистором, одначе тільки тепер і можна було погуляти по-справжньому.

Першою з якимось гультяйським прикриком-притьохком осушила чималий келишок Шпачиха. Не від-

став від неї і Семко-шабашник, що одразу ж потягся чаркуватися з Наталкою. Підтримали товариство й брати Владики, розвеселився навіть Катратий, випивши своє і якось полегшено крекнувши.

— Оце ж тобі за шашличну!— гукнула навздогін Лободі у садок Шпачиха.— Оце тобі «назустріч побажанням трудящих»!

І не приховуючи подробиць, стала розповідати, як просив її Лобода «провести відповідну роботу серед Єльки», гостинця їй, квартальній, привіз і як вона в ролі свахи, взявши гріх на душу, таки умовляла дівчину, а потім прийшла додому і, повірите, аж заплакала!

— Та що ж це я, думаю, за гостинець совість проміняла? Оце квартальна, оце мати сина-героя. Та ще й ударниця четвертої домни — трудову травму маєш... Весь стаж життя правдою добувала, а тут скриводушила, проти совісті пішла! — І знову докрикувала в садок: — Не ховайся там у кущах, Володимире, від здорової критики не втечеш!.. Матері нема живої, то хоч ми за неї скажемо! Як виняньчувала вона тебе, як любила, найменшенького... Соколом життя хотіла тебе виростити, та ти ж і міг, як старші брати, бути соколом життя! А ти? По блату женитися вирішив? Де твоя совість — у грудях чи в сейфі на замку?

Шпачиху слухали й не слухали, всім тепер ніби відлягло від серця; стало враз ясно, що тут затівалося щось недобре, і вони брали участь у цьому недоброму і тільки зараз нарешті позбулися сорому, силуваності й фальші, тягаря неправди. Брати Владики, забувши, що вже збиралися були йти, затягли пісні двоспівом, в обох добрі голоси. До них з нальоту приєдналась і Наталка: повиснувши на крутих їхніх плечах, підхопила високо, відчайдушно, тим часом, ніби на поклик її, вродився на подвір'ї й законний її Костя-танкіст із справжнісіньким своїм баяном і хвацько розтягнув міхи на всі груди. Орлянченкова компанія теж повернулася, і сам Ромця з'явився, смирненький, з наївною усмішечкою, ніби ні в чому й замішаний не був.

Тільки тієї пари, що відлучилася «на хвилинку», все не було.

Та про них уже ніби й не думалось. Пісня, збурхнувши вгору, притягувала, докликала й тих, що спершу повідмовлялися, кожен на свій лад бойкотуючи ці не-

прийнятні для них псевдозаручини. Зачіплянка ожила, стали один по одному з'являтися роботяги, що, відробивши свою зміну, лагодились на спочивок, примчала і Баглаєва Вірунька, круглолиця, повненька, в чистій білосніжній косинці. Катратий не затаїв ні на кого образи за попередню відмову, частував щедро, як раніше колись він умів. Пригощаючи Віруньку, все вигукував захмеліло до неї:

— Ріж гусей, Вірунько! Бери ножа і ріж їх, клятих, он вони під сараєм гелготять!

А тоді обертався сердито в гущавінь садка:

— Де ж той... ізуїт?

— Єзуїт,— скромно поправляв його Ромця.

— Ізуїт! — гримав Катратий ще дужче.

Давно так не гуляла Зачіплянка. Вже й ті, кому треба було в нічну, промчали велосипедами до собору, а звідси ніхто не йшов. Це ж Весела! Мають повеселитись, коли вже зібрались! Людей радувало, що все так обернулося, радувала пісня, що здружувала, радували ті двоє, що їх досі нема... Оце по-зачіплянському! Так жити треба: якщо припала до серця — підійшов, взяв за руку й повів. На це без любові духу не вистачить! Тільки любов дає право на це!

— Ану, співати, кавалери! — залучала Вірунька до товариства й Ромцю та його дружків, що тільки шкірились, ховались один за одного, бо співати не вміли.— Ех ви, патолоч безголоса! На транзистори, на автоматику перейшли? Не цурайтесь, підтягуйте, бо інакше голосові зв'язки попересихають!

Перевалило й за північ, а співи не вщухали. Не клопоталась про день грядущий Зачіплянка сьогонічна, не спішила до сну, вся була в буйному хмелю веселощів, у тих білих гусоньках, що гиля-гиля та й на став, у козаченьках, що засвистали похід з полуночі...

Насамкінець Шпачиха впряглася в тачку, бо треба ж було вшанувати господаря, повезти його до саги купати. І таки вони покотять, покатають старого каталя на залізній одноколісній тачанці, що тачкою зветься! Усім гульбищем, всією веселою веремією повезуть його з співом та гуком до саги, до улюблених своїх вод, вивалять просто в одежі в літепло, в куширища, аж розполохавши зорі саги та поснулих замулених карасів! Повезуть, покатають господаря, а він і не відпручуватиметься, бо ж так зачіплянський звичай велить,

тільки погукуватиме у надмірі щедрості з тачки: «Ріжте, ріжте усіх гусей моїх!..» І впізнаватиметься тут у ньому той раніший Катратий, Неминайкорчма, широка натура, у якого всі його величезні полуниці могли враз, одним духом переходити в музику оркестрів!

XVII

Навіть і найтемнішої, безмісячної ночі Дніпро біля заводів не гасне. Не гаснуть ні сага, ні Радута — велике комишувате озеро серед кучугур. Буре небо дає їм свою бурість, вогневий палевий полиск. Ніби цілу ніч ранкова зоря барвить ці тихі води. Темрява окутує кучугури, суцільно стоїть у бік степів, а багряні дзеркала озер придніпровських світять і світять угору пілотам, птахам, запізнілим рибалкам, чітко відбивають у своїй рожевості тіні комишів, кожної стеблинки-комишинки.

І якщо заблукана парочка стане на березі, то й силует парочки на дзеркальній рожевості відіб'ється...

Край Радути, освітлений вогнями заводів, біліє на пагорбі дот. Один з бастіонів далекого вже сорок першого року. Скільки Баглай пам'ятає себе, впомку йому і цей зруйнований дот біля Радути. Не раз залазив з хлопчаками всередину, підсаджували один одного до бійниць, видряпувались на самий верх кострубатої руїни, що вже не відстрашувала їх брилами зубатого залізобетону, розламаного, розшматованого могутньою силою вибуху. Хто й коли висадив у повітря цей дот — невідомо. Цього літа дот побілений кимось, повапнований. Коли виплеснеться заграва над заводами, він теж сяйне біло, неприродно, ніби снігом обкиданий. Довкола дота огорожа з металевих труб, бар'єр від кіз. Огорожа — це, звичайно, добре, а ось вапнувати... «Певне, висуванцева ідея... Це в його стилі»,— з усмішкою подумав студент. Чи, може, піонери в дитячій своїй наївності причепурили, вапном пошпарували історичну пам'ятку? Білильникам і на думку не спало, що разом з темно-бурою сіризною руїни, затемненої негодами, припаленої спеками, зник із причепуреного об'єкта і той дух грізності, що тут жив, дух подвигу невідомих людей.

Обійшли з Єлькою, обдивились руїну.

— Мачуха епоха здебільшого такого типу пам'ятки нам залишила,— сказав з сумовитою іронією Баглай.

«А ми з тобою хіба не пам'ятки? — подумалось Єльці.— Обоє живі пам'ятки війни! Тобі твій батько хоч прізвище залишив, а мені що? Дочці матері-одиночки! Мов від святого духа вродилась... Може, й назву села забув?»

Як сірошинельна тінь фронтів, пройшов він осінніми степами, переночував і більше ніколи не відгукнувсь. Чи, може, в останню мить, у мить розлуки з життям, згадалась-таки йому летюча однонічна любов десь в українському степовому селі? Чи не тут він, десь в оцих бур'янах, і головою наклав? Поліг смертю хоробрих, не відаючи того, що він умирає батьком, що виросте в нього донька на трудних вдовинських харчах, та ще й не огризком якимось виросте, а красунею ж таки, чорт візьми! Інакше-бо не зачепився б такий хлопець, як оцей, ніби вимріяний нею, студент, що ночами з несплячки усе блукав по своїй Зачіплянці...

Прийшов сьогодні, впевнено підняв Єльку із-за столу, вивів за двір. Чому він був певен, що Єлька встане, без вагань кине свого «жениха» й піде за ним? Помітив щось за нею? Чи легковажною йому здалась? Є така познака на ній?

Коли вже опинились за хвірткою, Баглай міцно взяв її за руку, наче боявся, щоб назад не втекла. Не випускаючи руки, запитав з теплотою в голосі:

— Куди ж підемо?

— Хоч і на край світу,— вперше за вечір усміхнулась Єлька.

І повела їх ніч липнева на край світу зачіплянського, що дотом кінчався. Світять озера їм, і небо заводське цвіте над ними багряно. Посидять на доті. Походять, де трав'янисті вибалочки по наддніпров'ю, де й до них ходили колись і після них ходитимуть, і небо їм світитиме теж. Як легко, як вільно було Єльці з ним! Наче від народження знала його. Коли говорилось — говорили, коли виникало бажання помовчати — примовкали, не почуваючи від того незручності, їм і в мовчанні теж було гарно.

Співи зачіплянські докочувалися й сюди, там все ще гуляли, будили селища гуком, і хлопець, сидячи

поруч неї на доті, з внутрішнім трепетом слухав ту пісню, слухав, як душу свого народу,— так її розумів. Яка вічна поезія може бути вичарувана із слова, із звичайнісінького, ніби ж буденного матеріалу!

— Гусоньки... Огірочки... Плаває відеречко... А як багато сказано.— І запитав: — Ви співаєте, Єлько?

Сказала, що співала колись.

— В селі в нас гарно співають. Не всі ще пісні за кукурудзою та силосом позабували...

Її заливало щастя, вона пила це повітря, цю зоряність неба, тишу озер. Звідки це на неї найшло? Все ніби осяялось навкруги, все сприймаєш інакше. Що ж це воно таке є, таємниче, всесильне, що раптом пробуджується в людині, і що його, мабуть, і наймудріші мудреці не можуть розгадати? Скільки разів ходила через ці кучугури до бакена, козяче пустирище було, та й усе, тільки сердилась, коли в ноги наганялось тут колючок-якірців, а зараз... наче полуда з очей зійшла, якийсь покров з усього знято, все відкрилося в інших барвах, наповнилось непоміченою до цього красою. І студент, що недавно ще був недосяжним, уже поруч неї сидить, читає вірші іспанського поета, і вони зливаються з гуркотанням поїзда по мосту, що далеко загримотів у тиші ночі — звідкись і кудись... І в тому теж була поезія. Баглай ніби обдаровував Єльку щедрістю своєї душі, до чого тільки торкався поглядом, все в нього ставало небуденним: і заводські заграви, що окутують титана, і ці пустирища, де в його уяві вже виростають споруди незвичної архітектури, якесь сонячне місто для людей — для людей, а не для трамваїв! Навіть ота комишинка, що в багрянці озера поставила свою тінь, і вона робилася незвичайною, виявлялась комишинкою митця, однією з тих комишинок, що з них було виплетено прообраз собору, його перший маленький макет, що підліткові на долоні вміщався... Ніч ніжності, такою вона була, ця ніч. Коли, йдучи, набралося Єльці піску в черевичок і вона нахилилась витрушувати, Микола підтримував її, і Єлька почувала його схвильоване дихання, ніжну мову руки, що підтримує її так, мовби вона якесь серпанкове створіння, з яким тільки й можна поводитись так голубливо, ніжно. Після того ішли вже весь час, побравшись за руки, мов боячись загубити в темряві одне одного.

І так ітимуть. І щиро сміятися буде він, коли Єль-

ка розкаже, як Микола тоді наче тікав од неї, подавшись із рюкзаком через огороди до автобуса... Сміється! Зовсім інша була причина: з другом-механіком порушилась тимчасова гармонія, не хотілося на побачення з бюрократами йти, проштовхувати свої димовловлювачі... А це ось на спортивних змаганнях був у сусідньому місті металургів, виборював першість з академічного веслування. І вже заграла Єльчина уява, вже мчить по Дніпру стрілою золотистою човен отой гострий, довгий, як риба-меч, розтинає гладінь,— це ж, звичайно, на такому він змагався? Переміг?

— Енне місце,— жартує Микола,— в числі жалюгідних непризерів... Чесно грів чуба, але, як кажуть в таких випадках брати-росіяни: «Увы!»

Не був, видно, тим засмучений, і це також подобалось Єльці.

Під дамбою, що відділяє шлакоблоковий завод від кучугур, жужелиця тріщить під ногами, темніє на дні вибалка рогóза. І ця рогоза, як і все довкола, теж промовляє до Баглая. Він розповідає Єльці, що раніше й тут було озеречко, сага, карасів малеча ловила... А якось джерело прорвало, кілька днів величезний горб води яворився-клекотав посеред саги. Адміністрація заводу з переляку, чи що — сто мішків піску та жужелиці туди...

— Забили джерело, не стало води... А дурні зостались,— пожартував сумовито.

Цікавився, що Єлька читає. Став висміювати різні так звані «колгоспні» та «робітничі» романи, що діяться з суворістю кастовою — один від шелюгівської ферми й до собору, а другий — від собору, де зона міста починається, і вже до самої домни: іншому героєві сюди зась, вхід заборонений...

— А люди скрізь люди,— роздумував уголос.— І праця скрізь праця, якщо тільки вона справжня, а не безплідна метушня. Бо є й така, буває лише видимість праці, самообман. Ох, скільки в нас ще забирає енергії така праця-метушня — галаслива, виснажлива, але насправді нікому не потрібна і, по суті, безглузда... Якщо ж вона справжня, то в ній, навіть у Шпачишиній, на грядці, є своя мудрість і свій смисл...

А ніч пливе, небо багряниться.

Буде ще потім стояння неподалік щогли, однієї з

тих, що пішли через кучугури аж за Дніпро — та у формі рогачика, інша з коромислом на плечі, а та як вила... Постоять, послухають гудіння-тремтіння її. Теж своїми напругами живе, своїм наелектризованим залізним життям. Стоячи близько одне до одного, слухали щоглу нічну, бачили буре вирування димів над заводами, і, несміливо голублячи хлопцеву руку, відчула Єлька й другу його в себе на плечі. Боялась, щоб не прийняв. Щасливе охмеління не покидало її.

Що ж воно таке — справжнє почуття, оте, що в піснях його названо коханням? Спорідненість душ? Близькість, в якій раптом починаєш почувати свою людську повноцінність? Чи вибух взаємної ніжності, що, як джерело оте, несподівано відкрившись, ударить з глибини, явориться на сонці, клекоче, кипить нездоланно... Чи й ще щось? Так, це воно! Оте, від чого так солодко завмирає душа, воно тут явилось Єльці як відкриття, всім людям сказати зараз могла б: я знаю, знаю віднині, кохання — це ніжність і чистота! Ніжність, що дужча за смерть!

Не хотіла мати від нього ніяких таємниць, розповіла б йому все про тяжку свою ославу, про терни, які перейшла її душа, доки опинилась серед цієї щасливої кучугурної ночі. Але коли тільки починала торкатися наболілого, Микола сам перепиняв, мовби відчувши біль якоїсь ще не загоєної душевної рани:

— Потім. Зараз не треба про це.

І вона відчула, що справді не треба.

Найкоротші у світі ночі — ночі закоханих. Незчуєшся, як і змайне така ніч, відпливе зорями, відбагряніє загравами за Дніпром. Замерехтить сріблястий туман світанку над сагою, і садки зачіплянські наскрізь просвітяться — розвиднятися буде. І хто з людей зачіплянських, із тих, хто найраніше встає, побачить, як двоє виходять із ночі, взявшись за руки, згадає і свої сріблясті тумани тих найщасливіших світань, що зустрічали двоє закоханих десь біля хвіртки, коли вже й пора, а розстатись несила, бо не все ще переговорено, не надивлено ще йому на неї, а їй на нього...

Коло собору опиняться, повільно обійдуть довкола нього, і він їм буде наче обертатися навкіл своєї осі, виринаючи все новими банями, більшими та меншими, яких наче безліч. Так поставлений, що ніколи не полічиш, скільки їх насправді є. Ще більше розвидниться, і небо на сході яснітиме світанково, підійматиме свої

високі вітрила над плавнями, і долинатимуть до Єльки ніби музикою налиті Баглаєві слова про собор, про те, який він рідкісний,— в усіх мистецьких довідниках можна знайти його зображення, його силует. Йтиметься про плавкість ліній, ідеальність пропорцій, про мереживо аркатури, красу вікон, карнизів, про дух отієї величавої вільності, що його вкладено козацькими будівничими в споруду собору. Чутиме, як закладали його, як освячували... Але це все від якоїсь миті мовби здаленіє для Єльки, лице їх спалахне іншим хвилюванням: тут! Все сталося тут. Отам стояв грузовик... Отам набирали комбікорм... І ніч її, ота найтемніша, брутальна, це ж тут вона її знівечила своїми грубими, тваринними обіймами...

— Що з тобою, Єлько?

Він помітив її пекучу потьмареність, в голосі його пробилась тривога.

Єлька, зітхнувши, мовчала, а обличчя все ще горіло вогнем.

«Не гідна я тебе,— мусила б сказати йому.— Ти навіть не підозрюєш, яка я негідна. Свята, думаєш,— знав би, яка перед тобою свята! Ти й зараз їй про ті вертикалі та аркатури, а перед тобою невігласка, що не здатна збагнути високе. Вона просто обіймів твоїх хоче, їй би притиснутись, на груди тобі впасти, розтанути, вмерти... Оце в мене на умі! Це така я, хоча у фантазіях твоїх зовсім інакша!..» Як хотіла б вона стати іншою... Але яким зіллям їй змити з себе ганьбу, які чистилища пройти, щоб виринути перед ним оновленою, гідною його кохання, його довіри й чистоти?

Вже перший автобус пройшов з міста на селища. Люди ранкової зміни один по одному потяглись до зупинки. Схід розжеврівся, в небі — ранкове буяння барв. Спозарання поспішає кудись із кошиком у руці Хома Романович, цей вічно зіщулений учитель арифметики. «Зараз наш Романович утне щось, повчальне щось видасть у класичному, у високому штилі»,— подумав з усміхом Баглай. І справді, наблизившись, учитель роззирнувся на боки і, хоча на майдані, крім Єльки й Миколи, в цей час нікого не було, стишеним, утаємниченим голосом промовив до юної пари:

— Собори душ своїх бережіть, друзі... Собори душ!..— і, пропікши Єльку поглядом зірких оченят, подався подрібцем далі.

Було обом їм над чим замислитись.

Одначе виходило так, що треба було вже й прощатися; Микола, не випускаючи Єльчину руку, сказав, що деякий час вони не побачаться. Має їхати на село разом із своїми інститутськими допомагати колгоспникам на хлібозбиранні... Коли Єлька запитала, чи далеко посилають, він відповів майже весело:

— У якісь богом забуті Вовчуги!

Як від удару, Єлька похитнулась, затулила рукою лице. «У Вовчуги... У Вовчуги!..» — паморочно било їй у мозок, у саму душу.

Єльчин переляк, збентеженість і сум'яття Баглай, видно, витлумачив по-своєму: це її схвилювала розлука, це тому, що їхні побачення доведеться відкласти... В бурхливому спаласі вдячності він ступнув крок, щоб наблизити дівчину до себе, ніжно торкнувся рукою її русявого локона, і тільки він зробив цей рух, як Єлька в якомусь відчаї сама кинулась навстріч, вхопила обома руками в обійми, гаряч-спрагло поцілувала в уста.

Потім сама ж і відштовхнула.

— Добре, що всі документи тепер при мені,— з гірким напівусміхом мовила, вбираючи поглядом Баглая, а очі чомусь блиснули сльозою.

Мов на святу, мов на мадонну, дивився Баглай на неї, яка так опекла його вогнем свого поцілунку, дивився й відчував пашіння її палаючого, ніби схудлого за ніч лиця. Високошия, чоласта, з очима, повними раптових незбагненних сліз, вона зараз приковувала до себе всю його душу, невідривно притягувала і сяйвом сльози, і незбагненістю своєю, і несподіваним болем, смутком у погляді. Міг то бути смуток розставання, він мав у собі магнетизуючу силу, і водночас вираз той будив у Баглаєві тривожність, найбільше його занепокоїло, що в очах Єльчиних, в зеленавій їхній глибині раптом зринуло щось прощальне, безповоротне, зринув крізь сльозу непоясненний промінчик самотності.

Підійшов до зупинки автобус, і Єлька одразу кинулась до нього, майнувши спідничкою, скочила на приступку, загубилася в тисняві. Зникла в натовпі, ніби навічно. Потім вона таки пробилася до вікна і, впритул прилігши чолом до скла, посміхнулась Миколі вільно, відкрито — як рідному — схитнула головою і знову

стала сумна. Дивилася так, ніби надивлялася востаннє. Стала віддалятися разом з глибоким тим поглядом, з небесною ніжністю усмішки, що крізь автобусне скло знову так прощально й тужно йому сяйнула. Вона ж таки всміхнулась? Не була ж то лише ілюзія усмішки, видиво, тінь? Цілий світ йому перевернула, душу осяяла й відпливла, відлетіла, ніби навічно-навічно...

Що за документи вона мала на увазі?

Якби спитав був Микола про це, гукнула б йому Єлька з автобуса одне тільки слово:

— Любов!

XVIII

Цілий день відсипався Катратий, мов парубок після ночі молодості. Однак про обов'язок свій не забув: коли треба було засвічувати бакени, то Ягор був на місці.

Допізна того вечора жевріло на березі неподалік бакенської будки самотнє вогнище. Тліли в ньому кізяки, назбирані в кучугурах, а разом з ними дотлівали й рибальські Ягорові снасті. Відбілені в Дніпрі, висушені сонцем, вони ставали попільцем, оті різні хитрющі пристрої, що здатні обертатися й проти ловців, часом правлячи рибінспекції за речові докази. Риба в Дніпрі сміялася цього вечора! Граючись, аж вистрибувала з води на Ягорових глибоких місцях, і видно було їй на березі успокоєне вогнище свого нещадного ловця.

На старій, прибитій хвилею корчомаці, згорбившись, сидів перед вогнищем Катратий і в задумі, незрушно, ніби невидющими очима, в дотліваюче жевриво дивився...

Чорне вогнище

Свобода, яка ж вона? Як степ? Як кінь розтриножений? Чи як шуліка в небі над Гуляйполем? Підлітком був, коли підхопило його гуляйпільським вітром. Бо хоч будь ти посліднім у житті, а колись таки й тобі закортить свободи скуштувати. Кругом усі були свободою п'яні. Буйне, майданне це слово, воно й до-

links п'янило, тож як не сп'янити хлопчика-недолітка, блюментальського невмиваку гусопаса, що його запівдарма беруть на все літо до гусей або до череди розбагатілі на цих землях набасурмлені колоністи.

Вперше про свободу Ягор почув на станції, серед кізяків кінських, серед закурених степових тачанок. Небо горіло, небо аж білим від спеки було. Високо тяглась червона цегляна стіна гамазею, і звідти десь, ніби аж з-під неба, промовляв до майдану патлатий чоловік у френчі, у ремінні. Були, виявляється, різні свободи, а є ще свобода абсолютна, безмежна, безкрая...

— Свобода, і тольки!

Хлопчак ловив кожне слово, зомлівав від захвату в тій тисняві між кінськими хвостами, між кінськими мордами, між нашорошеними їхніми вухами (бо й коні тут слухали — до свободи й вони мали смак!). Кінським потом, виходить, пахне свобода, людними майданами, та їхнім пилом гарячим, та кізяками. Свобода патлата, голова в неї немита, а найчастіше вона має вигляд сердито піднятих, судорожно стиснутих кулаків... Гриви в стрічках, кулемети на тачанках, сліпуча повінь свободи купає темні, неголені лиця... І хіба можливо було після цього повертатися в свинопаси до похмурих набовдурених колоністів! Краще вже блукати по базарах, попід драним небом ночувати, харчитися об'їдками армій, та зате ж бути... як це там? Повстанцем духу, степовим Прометеєм розкутим!

Потім таки знов опинився коло блюментальської череди. А незабаром степом їхали ті ж самі тачанками, з гуком, з піснями. Безліч тачанок за крайнебом ховались у куряві. А попереду на коні, в сідлі рипучому той — патлатий. З-поміж пастушат, що вибігли до шляху, чомусь саме на Ягорові свій колючий терновий погляд спинив. Може, що найрудіший був серед пастушків, найзанехаяніший, острішки аж на вуха, а ноги побиті стернею, у крові, у струп'ях.

— Звати як?

— Ягор.

— Кому пасеш?

— Хенрику-колоністу.

— А батько де?

— Газами на війні отруїли...

— А дідуся в нього державна варта замордувала,— підказав один із хлопчаків.

Ягорко стояв, сльозами задушений. Було таке. Побили гайдамаки дідуся так, що невдовзі й помер, мстилися гетьманці селянам за те, що ходили поміщицький маєток розтягати...

— Ягоре, до мене коноводом хочеш? На тачанку бажання є? Ми тій державній варті всі тельбухи повипускаємо.

Отак від череди, зі стерні, просто на тачанку, де красені коні, сірі, у яблуках, грають. Такі бувають повороти в житті.

— Догадуємось, батьку, чим цей хлоп'як привернув твою ласку,— мудракував того дня на привалі один із невідлучних Махнових теоретиків, зсутулений, змиршавлений, у пенсне чоловічок.— Ти побачив у ньому образ свого дитинства! Відчув свого сирітства затаєний стогін. Адже й твій шлях у велику історію починався з пастушка, з гусопаса в колоністів, де було випито всю чашу безправ'я й принижень... І тепер у ньому себе ти впізнав, свій біль, свої обранені по чужих стернях ноженята. Хто скаже після цього, що Махно не здатен на ласку? Що він знає тільки жорстокість?

— Шаміль, кажуть, теж любив дітей,— нагадав хтось із гурту повстанців, і теоретик одразу ж підхопив:

— Ти в нас, батьку, Шаміль України! Сучасний Шаміль степів!.. Тільки той хотів збудувати суспільство на засадах ісламу, а ти на волелюбному вченні апостолів анархізму...

— Якщо Шаміль, то де ж його найвищий аул? — вдоволено допитується Махно.

— Гуляйполе — головний твій аул! Всі дороги туди сходяться, у славетний наш Махноград.

У Гуляйполі діти у війну бавляться, на толоці соняшничинням воюють, вчительки скаржаться Махнові, що хлопчика одного, якому випало бути «офіцером», трохи на смерть не задушили, вішаючи на гойдалці... Веселиться Гуляйполе, справляє медовий місяць своєї свободи. Коней купають хлопці в ставках, обідають на траві компаніями, на радощах з наганів смалять у білий світ. Всюди гармонії роздираються, сиплять «Яблучко» з переборами, дівчата в стрічках танцюють з чубатими повстанцями. А тоді проводжають:

— Куди ж ви йдете?

— Тюрми підем розвалювати, церкви... Дзвони позвозимо з усіх степів у Гуляйполе... Ото як задзвоним! Вся Україна почує.

Пірати степів, розкудлані сини анархії, сини всесвітньої волі, як вони слухали свого патлатого ватажка, яку відданість несли йому! «Рідних батька-матір рішу, коли отаман накаже!»— таких збирав, такі ставали в нього командирами. Терорист з пелюшок, смертник, якого тільки неповноліття врятувало від шибениці, каторжник, якому волю дала революція, він повернувся від каторжанської тачки на гуляйпільське роздолля, з'явився в степах в ореолі своєї легендарності. Чубате, розхристане військо вбачало в ньому свого кумира, і Ягор-тачанковий не був у цьому винятком. Чортеням трималося хлоп'я на тачанці, чманіло від лету, від степових скажених галопів, віжки напинались, мов струни, коли Ягор почував за спиною в себе незвичайного пасажира — самого Нестора Івановича... Розгомонівшись напідпитку, отаман весело розпитує своїх радників-теоретиків про того дивовижного професора Яворницького, що оковитої цареві не дав! Професор, а всі степи пішки обходив, пороги щороку пропливає, руки-ноги поламав на хортицьких скелях, та все тієї козаччини дошукується. Всі оті Чортомлики та Капулівки то ж він розкопує, кожну степову могилу Яворницький обстежив, скарби нечувані здобув для свого музею, в тому числі й пляшку оковитої — під головою була у якогось козарлюги, товариство йому поклало на тім світі похмелитись. Віки пролежала, загусла, як мед. Цар під час відвідин музею попросив був попробувати козацької горілки, але Яворницький відповів деспотові: не для тебе, мовляв, царю, питво, то напій лицарський!

Махно цікавий слухати такі історії. Не густо зустрінеш у житті таких Яворницьких! Воскрешає славу минулих віків, задля неї живе, всьому світові поклав розповісти про лицарів козацької республіки. Томи про ту козаччину понаписував, всі перекази про запорозьких чаклунів-характерників позбирав і сам став як характерник. Нічого, кажуть, не боїться, ні бога, ні сатани, ні самої смерті. І самою поставою, кремезністю, вусами — живий запорожець!

— А чи мені дав би він оковитої хоч ковток?— солодко приплющує очі Махно.

— О, для тебе, батьку, він би з щирою душею,— заспокоюють.— Тобі він і гетьманську булаву віддасть із своїх запорозьких скарбів. Адже ти найперший гетьман нашої свободи!

У плавнях, втомлені після переходу і п'яні вже, натовпом пристають махновці до свого ватажка:

— Батьку, вдохнови нас!

Він з ними нещадний, він дозволяє собі до них звертатися так:

— Ви, кендюхи з шаблями! Кендюхи, і тольки! А я вам даю ідею! Динаміт духовності даю! Зі мною до неба підніметесь на вітрах повстанства! Як лицарі степу підніметесь, щоб збудувати перше в історії бездержавне суспільство, встановити владу безвладдя...

— Вдохнови, вдохнови нас, батьку!

— Але спершу я дам вам свободою впитись! Спершу треба дощенту змести старе! Всі гріхи відпускаю вам наперед... Ану, потрусіть його!— І Махнова нагайка рвучко показує з плавнів на далекий, маревіючий на крайнебі собор.

Туди, до собору! Штурмом взяти його — таке велить отаманів з китицею нагай.

І вже по бруках передмість свобода копитами дзвонить, вже двері собору навстіж, коні попід собором парують без вершників у порожніх сідлах. А ті шапарюють всередині — розчахнули царські врата, тягнуть ризи, чаші, різне начиння, покривала, рушники роботи петриківських вишивальниць... Здоровенний гуляйпілець присів, роззувсь, намотує на ножище шовкове покривало, повз нього пробігають, зубами зблискують у реготі.

— В шовкових онучах топтатимеш ряст?

— А що? «Будем, брате, з багряниць онучі драти...» Так і роблю.

У вівтарі теж регіт, там порубайли чубаті причащаються, п'ють нахильці вино із золотих чаш! А попа й близько нема, не біжить добро своє рятувати, десь мре біля попаді з ляку, бо чув уже, як оці хлопці одного попа, запідозреного в білому шпигунстві, піймали і на Синельниковім живцем у паровозну топку запхнули. З реготом пхали, бо піп виявився товстий, череватий, в топку не влазив. Дуже не хотів, щоб лою з нього натопили, випручувався з рук, в'язи вивертав та натужно, з ненавистю кидав Махнові межи очі одне тільки слово:

— Сатана... Сатана...

Лунає свист на весь собор. Це Штереверя-взводний вийшов із вівтаря в шапці кудлатій, у ризах наопашки і свиснув угору, щоб показати свою силу, безстрашшя. А десь із затінку, збоку навперейми йому раптом басовите, владницьке:

— Не свисти.

Сивоусий Яворницький як із-під землі виріс — багато хто з махновців знав його в лице.

— Чого тобі, діду? — насупився Штереверя.

— Не годиться свистіти в хаті. Мусив би знати звичай батьківський.

— Це ж не хата!

— Тим паче. Храм! Храм краси, історії, храм зодчества козацького... А ви як у конюшні...

— Замовч, діду! Бо в нас за такі речі... раз — і кишки вон на телефон! Ти ж бачиш, при шаблі я: один мах — і дух з тебе випущу!

— Мій дух, парубче, не боїться тебе.

— Овва? — Штереверя взявся в боки перед професором, здивований. — Невмирущий ти? Ні куля, ні шабля тебе не бере? А якщо попробую...

— Ти мене шаблею не лякай... Чуєш, пороги на Дніпрі ревуть? І могили гомонять, і вітри гудуть! То все мої спільники! Діло моє віки переживе! Рєпін мене для вічності малював, а ти хочеш рубати, шмаркачу! — Голос Яворницького лунав у соборі дужо і владно. Зовсім ніби його не лякала збройна ватага.

В одного з махновців, що взявся саме кресати на прикур, Яворницький вирвав із рук і кремінь, і губку. Кинув, сердито затоптував ногою.

— Паливоди! Розстьоби! Горшкодери! Гетьте з собору!

— Ой папашо, встрелимо! — аж сам не вірячи своїй стриманості, говорив махновець, підбираючи кремінь з підлоги.

— Як маєш порожню макітру на плечах, стріляй! — бунтувався професор. — На твоєму боці сила, на моєму — правда. Сила розвіється, а правда ніколи!

Роздуднілий гнівний голос його дуднів на весь собор, аж надворі почули, гукнули звідти:

— Ведіть професора сюди! Сам Нестір Іванович допит йому вчинить.

І от вони стоять двоє перед собором, цей круто-

плечий грамотій з запорозькими вусами і перед ним обвішаний зброєю, кістляволиций, з масними патлами на плечах володар стихії. Колючим своїм поглядом Махно просвердлює козарлюгу, а той на нього дивиться зверху вниз навдивовижу спокійно.

— За що, професоре, з моїми хлопцями не помирився?

— За вогонь. Не креши, кажу, а він креше. Іч, найшовся Герострат із хутора Голопупиного... Йому хоч і спалити собор... А ти його будував?

«Чому він сміє так розмовляти зі мною про моїх орлів?— довбав його пильним поглядом Махно.— І чому я слухаю його? Чому терплю? Яка сила за ним? Чи що кругом уже морем комунія наплива? Чи справді смерті не боїться? Така відвага запорозька в ньому живе?

— Тобі не подобається, професоре, моє військо чи мої ідеали?

Вус Яворницького сердито ворухнувсь:

— То не ідеал, до якого йдуть через руїни та через трупи. Дух руйнівний, стихія руйнацтва — це не моя стихія...

— Батьку! Та що ми з ним антимонію розводимо?— колихнувся натовп.— Одразу ж видно — контра, ворог повстанства... У дядьківську вишиту сорочку вирядивсь, а дома, мабуть, буржуйські шуби міль проїдає!

Спохмурнів Махно, злі тонкі губи стиснулись, стали ще тоншими. «Та що це зі мною? Раніш би, діду, ти в мене не писнув. За один такий погляд я б тебе на той світ... А зараз справді антимонію розводжу! До чогось прислухаюсь в собі? Щось хочу почути? А що чую? Непримиренність твою? Ревіння порогів, що за тобою ревуть?.. Царя не злякався, але ж я тобі вище, ніж цар!»

— Джуру сюди! Ягора!

На лютий викрик Махна йому одразу ж випхнули з натовпу хлопця з батіжком. Махно ткнув йому в руку наган.

— На! Укокош!— кивнув на Яворницького.— Ціле військо він наше образив.

Наган важкий, тягне донизу незміцнілу руку, барабан набитий патронами — смертю набитий...

— Цілься! Цілься йому просто в кишки!— під'юджує натовп.— Натискуй! Плі!

Ноги підкошуються хлоп'яті, в очах темніє. Вислизнув із руки наган, упав на землю.

— Не буду!

— Чого?

— Не буду... і тольки!

Аж Махно заіржав холодним сміхом:

— Оце я люблю! Моя вдача. Мій характер! За це й тебе милую,— хизуючись власною великодушністю, звернувся до Яворницького.— Дарую життя! Що оковитої цареві не дав! А мені дав би?

— Далеко звідси,— Яворницький всміхнувся ухильно.— Музей у місті, а місто ж не твоє, робітничі дружини тримають.

— За ковток оковитої місто візьму,— хвальковито відрізав Махно.— І музей твій провідаю. Ось при мені шабля еміра бухарського, хочеш — на згадку в музеї залишу?

— В мене музей запорозький,— буркнув Яворницький.— Шукаю найперше те, що запорозькі зброярі давали. Славою налите збираю...

— А ще?

— ...та ще рало хлібороба беру. Леміш від давнього плуга...— Глянув на хлопця, ніби саме йому пояснював.— Човен козацький. Кобзу, ткацький верстат. Та ще кочергу металурга, що першу домну поставив на Дніпрі... Таке збираю.

Говорячи, Яворницький помітив, як уважно, жадібно слухає його хлопчик-недоліток, що тільки-но мав його укокошити. І наче вже йому одному професор оце розтлумачував, втямковував, що саме з усіх скарбів є для людини найцінніше.

— Метал зварити — це вам не юшку забовтати, хлопці... Кишки випускати й дурень зуміє. А таємниця майстрів, таємниця, скажімо, дамаської сталі... кому вона з вас відома?

І на Махна в сумовитім роздумі дививсь. «Ти людина-легенда, чому ж діла твої такі чорні? Чому жадоба руйнацтва така дужа, така могутня в тобі? Чи світ іде до того? До того, що на сцену виступають тільки двоє: Руйнач і Будівник... Але знати б тобі: зайнятий руйнуванням неминуче деградує...»

Штереверя випхався у золоті своїх риз наперед, з пузатою сулією в руці — певне, бажав поблазнювати перед отаманом:

— Діду, а мені в твоєму музеї місце знайдеться? Годящий ось такий для історії?

Яворницький глянув на нього вивчально:

— Дещо й від тебе буде. Вошу, може, на аркані... Чи самогону сулію... Бо що ж іще?

— О, та ти жартун, діду,— блимнув спідлоба Семенюта, швидкий до розправ.— Спустити б тобі штани та всипати за твої професорські жарти. Жити набридло?

Всі звернули погляд на Махна: може, й накаже? Не в його вдачі воловодитися з такими. Може, бровою скине, пальцем подасть ледь помітний знак братам Задовим, і ті одразу візьмуть старого під руки, ходім, діду, в проходочку, до тих акацій, а там дуло в потилицю і вусами в землю, будь ти історик, хоч переісторик... Та батько Махно розсудив інакше. Ось тим, мовляв, Яворницький, славився в губернії своїми лекціями про козаччину, простолюддю і навіть купцям їх читав, щоб грошей із своїх гаманів на розкопки давали. Так просвіти ж тепер і моїх хлопців, розкажи їм про цей собор... щоб знали хоч, звідки ти їх, героїв повстанства, повиганяв!

І Яворницький, цим звертанням якось упокорений, посумирнішав, подобрішав одразу і, звертаючись до натовпу, справді став про собор цей оповідати. Раніше, ще в княжі часи, мовляв, собори найчастіше будували на честь перемог, а цей був збудований козаками на знак прощання зі зброєю, з Січчю. Того року закладали його, коли цариця-сука Січ розгромила. Полюбовник її Потьомкін, що сам у козаки втерся, Грицьком Нечесою назвавсь, наукою зради помагав тій скурвленій вінценосиці. Та ти ж наші шанці підступно забрала, і гармати, і прапори, і печатку військову, а ми ж — хоч вели нас на сустави рубати!— натомість собор святий вибудуєм, дух свій у небо пошлем, і він у віках сіятиме над степами...

— Добре заливає старий,— кинув із натовпу рябощокий махновець у кудлатій папасі, а Яворницький, впіймавши його очима, враз прикипів до рябого суворим поглядом:

— Ти свою шапку баранячу скинь перед цим витвором! Скинь її перед тими козацькими архітекторами, що собор цей тобі, ледащові, будували... Побачимо, що ти збудуєш.

Махно вловив у цьому ніби натяк на себе. Кликнув,

вигукнув з натовпу Барона, одного з найязикатіших своїх теоретиків.

— Розкажи йому,— ткнув на Яворницького,— про наш рух, бо лекції читає, а сам темний...

І Барон пішов перед старим викидати словесні колінця, вигинався, мов клоун на килимі. Про експеримент влади безвладної, про те, що стане цей гуляйпільський випроб новим словом для всього людства, буде створено в степах царство розкутого індивідуума... Знов згадав про цілковиту свободу, про той вічний абсолют, від якого професора скривило, наче від гіркого. «Ти мені, мовляв, про абсолютну свободу, а я тебе спитаю, чи можлива вона взагалі? Ти мені про життя без насильства, а чого ж у самого кобуряка аж до колін теліпається?» Баронові здавалось, що він уже поклав старого на обидві лопатки, поклав та ще й Бакуніним та Карпократом зверху придавив. А собори оці — це не що інше, як кумирні, де тільки чад та фіміам, і стоять вони на перепоні до розвитку вільної особи, тому й дзвони з них треба стягати та бичувати волами в Гуляйполе, а з самою кумирнею що робити, хай це батько скаже.

— Ну як?— вдоволений словозливою стріляного набатівця, глянув Махно на Яворницького.

— Та нічого,— відповів той.— Тільки шаблюка в нього, бачу, не по зросту... До чого воно й дійде так. Кобуряки до колін, шаблі до п'ят... Оружжя все більшає в розмірах, а люди щодалі меншають. Колись, кажуть, були такі, що по лісах, як по траві, ходили, а тепер он які... Дрібнота. Як далі так піде, то й зовсім здрібніють: по дванадцятеро в печі ціпами молотитимуть.

— Ох, діду, не забувай, що ми анархи!

— Це видно. Від анарха і до монарха недалеко.

Махнові сподобався жарт. Поляскав нагайкою по штиблету, шаблюку свою поправив, вона теж була довжелезна, деколи аж землю орала:

— Ось ти, Яворницький, думаєш про себе, що ти мудрець, що вся істина-правда тільки тобі відкрита, а я тобі скажу, що зараз такий час, коли вся правда отут, на вістрі моєї шаблюки!

— Може, може,— Яворницький згідливо й посмутніло кивнув головою.—У вас вона на вістрі шаблюки, а в мене отам, на верхах собору, на його шпилі.

І всі чомусь задерли голови туди, на шпиль, на маківку собору, задивились і примовкли на деякий час.

По хвилині мовчання Махно знову обернувсь до Яворницького:

— Про запорожців, кажуть, ти все позаписував, кожну росинку слави збираєш. А хто ж збиратиме нашу славу? Вона ж у тих самих степах росте, і погляд історії до неї прикутий.

Насупилось чоло Яворницького, понад голови махновців дивився козацький професор кудись на південь, і думки його, може, були зараз саме про той степ сонця, степ молодості, славної минувшини і прийдешності.

Махнові ж своє муляло:

— Перекази козацькі, вони хай трохи постороняться, розкажи, які перекази про нас складають. Чи цього ти не чуєш?

— Чого? Чую. На базарах гомонять, що гроші ти нібито свої випустив з написом: «Гоп, кумо, не журись, в Махна гроші завелись»... В Гуляйполі нібито ходять, а в нас на базарах не беруть.

— Вибрехали, але ж здорово,— реготнув Махно, і вояцтво все його зареготало.— Ну, а ще що?— розпалювався цікавістю Махно.— Які пісні про нас?

— А не розсердишся?

— Раз дозволив — кажи.

— Та які ж?

Яворницький раптом повів плечем, вивертаючи його ніби для танцю:

— Ох, яблучко,
Куди котишся?..
Попадешся в руки нам —
Не воротишся...

Махнові жовна заграли під шкірою, лоб взявся брижами — знак, що гроза насувається.

— Дати б тобі, діду, по кумполу за такі пісеньки,— і рука отаманова мимовіль потяглась до своєї емірської.

Махнова Галина, з лицем, змореним від безсонних ночей та пиятик, та сама Галина, що колись гола прибігла до Махна вночі, вирвавшись із рук його гвалтівників, влучила мить, щоб розрядити ситуацію: злегка торкнулась Махнового плеча, не спіши, мовляв, батьку, за шаблю емірську хапатись, ти ж сам старому дозволив...

— Багато собі дозволяєш, професоре... Скажи спасибі, що сам я вільнодум. І в каркання твоє — не вірю. Буде ще за мною пісень і легенд, встигай записувати...

— А цю записав? — блиснув до Яворницького скельцями окулярів теоретик:

Ех, яблучко із листочками,
Іде батько Махно із синочками!

Яворницький, нічого не відповівши, заходився зачиняти важкі двері собору. Зачинив, узяв на засув і, як повновладний господар, знов обернувся своїм сердитим вусом до Махна та до його чубанів. Оце, що за мною, не ваше, мовляв, тут я стою охоронцем. Трупом ляжу, а не пущу вас сюди із вашим свистом, іржанням та глумом... В Махновім примруженім вічу інше злими іскорцями зблиснуло: «Може, таки відділити оту професорську вільнодумну голову від плечей? Сіконути емірською шаблюкою по в'язах, щоб кров аж цвіркнула з перерізаних жил, вхопити потім за отого сивого оселедця та й над натовпом своїх витязів половецьких підняти, потрясти, хай побачать, чим завершується батьків «вічний абсолют»...

І знову Галина благально зазирнула у вічі. Махно різко змахнув нагаєм, викрикнув до Яворницького:

— Гаразд, не сиротитиму твій славетний музей. Одвалюй! Ще походи, позбивай пилюку... Ну, а чуби наші вільні в музеї твоєму будуть? — стріпнув лиснючими патлами. — А копит наших тупотнява? А вітри, що нам по степах гули?

Яворницький розвів руками, плечима знизав: не знаю, мовляв, вітри, може, й будуть...

Увечері після того горіли в плавнях багаття, і коні іржали, згиджено відвертаючись від п'яних махновських парсун. Махно теж себе не обмежував. Чомусь млоїло йому на душі, чомусь здалося, що назавжди прощається з цим лісом скарбнянським. Ліс, де колись запорожці нібито закопували свої скарби, де й він збирався нишком від війська закопати бочки з золотом... Осінньо довкола, тривожно. А звідси ж, із цього лісу, колись — сліпучого літа! — починав і він свою боротьбу з гайдамаками, тут був проголошений «батьком»... Цієї ночі він напився люто. І, як водиться в таких випадках, всіляко виявляв презирство вошивим своїм теоретикам. Запевняв, що від них, коли разом їхали в

тачанці, воші й до нього поназазили, і навмисне чухмарився перед військом, а плеяду теоретиків на чолі з Бароном посадив довкола вогнища і наказав поскидати сорочки:

— Бо у вас і для них свобода, шкребетесь, розлякуєте тольки... А ви ловіть!

— Кого, батьку?

— Череди свої.

— Ти про насікомих?

— Не про насікомих! Про воші! Свободи їм не велів давать! Пильніше наводьте на них свої біноклі.— Це про їхні пенсне.— А тоді ми вас ще й пробанимо у Скарбному!..

Теоретики ображено підбирали обвислі губи, вхнюплювались у сорочки. Барон аж сопів із протесту, адже це його, старого прокопченого революціонера, що носить у собі всю анархію від Зенона й до новітніх стихій, змушують привселюдно братися за такий неетичний, що ніяких успіхів не віщує, труд. Все ж, розклавши брудне шмуття на колінах, націлює своє пенсне на тих кусючих, важко вловимих своїх ворогів.

— Ти їх виманюй, виманюй із засідок на просторе,— дораджує йому котрийсь із штабної сотні, а сотня, як у цирку, з втіхою та веселощами споглядає скрушне заняття кістлявих теоретиків, заняття, що спіткало їх на самім порозі до царства вічної свободи.

А сам володар? Нічого, крім холодного презирства, не почував до них, до цих своїх словоблудів воших, хоч вони ж найбільше докладали старань, щоб одягти свого атамана в шати величі... Ти перший, ти обранець історії, гладіатор свободи на арені степів... А хто ж ти насправді на цій арені? Гладіатор чи клоун? Керманич стихій чи блазень у її величності історії, комедіант ярмарковий? Свобода, вічний абсолют — тільки й чуєш від воших своїх теоретиків, а самі повзають, як рептилії, від погляду твого терпнуть... Вічний абсолют! А чому ж кров бризками летить від твоїх тачанок на всю Україну?.. Стогнуть, шумлять над тобою чорні дуби. В далеч не проглянеш, потемніли виднокруги, душать, тісні. А якими просторими були вони тоді, коли ти, юний каторжанин, уперше з'явився на гуляйпільських вільних вітрах, маючи на озброєнні лише тендітну мрію, виплекану ідеалістами багатьох віків...

Позбавляю вас будь-якої влади, будь-якого гніту, тільки ж будьте мені вірними бійцями, синами анархії, синами всесвітньої волі! Без влад, без насильства диктаторів житиме наша степова республіка... А сам навіть диктатури сифілісу та розбою не подолав! Лише як виняток дозволив собі сьогодні розкіш милосердя... Чому дозволив, чому професора не посік? До ідеалу через трупи — так військо своє навчаєш. Дух руйнівний — твоя сила й твій прапор... То чому ж перед сивоусим, перед його правдою відступив?

Ліс повниться гвалтом п'яного війська, свист пронизує темінь чорну, як смерть, а біля вогнищ головорізи твої танцюють з повіями, хрипнуть у співах-гуках:

За матір за Галину,
За батька за Махна!
Ура! Ура! Ура!

На губах «ура», а самі тільки й вичікують, щоб у скрутний момент зв'язати свого отамана та видати Радвладі за тридцять срібляників...

Днями щоку було йому рознесло, бешиха підкинулась, не зважила, що перед нею володар стихій. До крику палило болем, довелось до шептухи вдатись. Покірно над мискою полив'яною сидів, а та стара падалицяшаманка товкмачила його, як кота, розбухлою щокою у воду, кістлявими пальцями на тім'ї щось виробляла... «Звідкіля ти взялось, звідкіля прилізло? — злісно шепотіла, виворожуючи хворобу.— Я тебе виганяю, виклинаю, проклинаю! Іди геть на мохи, на очерети! На степи степучі, на сухі ліси!..» І все товкмачила в миску люто, владно, наче не хворобу, а його самого виганяючи кудись на чаклунські оті степи степучі, на сухі ліси... Такою стала тепер твоя Махновія, і невідомо, чи дихає ще десь у сповитку рання юнацька мрія твоя, яку тобі судилося взяти грубими кривавими руками й понести по степах, де колись рейдувало лицарство запорозьке... Під малиновим стягом ходили, і душа була в них малинова, а в тебе яка?

Зуспів і Ягора цієї ночі Махно, поставив юного коновода перед собою на допит:

— Чого ж ти його живим випустив? Чим він тебе заворожив, той чаклун Яворницький?

— Не знаю,— шепотіло в бентезі хлоп'я.

— Кочергами, верстаками? Запорожці, та гречкосії, та закопчені заводчани — ті варті чогось, а ми, виходить, прóйди, руйначі?

І проймав, пронизував наскрізь Ягора своїми терновими.

— Не знаю, не знаю,— твердило вперте хлоп'я.

— Понаравив ти його? Кинеш мене? Перекинешся до нього? — ревниво допитував далі Махно.— Будеш із ним ложки із шрапнелі виливати? — І наказував Ягорові: — На мене дивись! Бо кругом в усіх баньки п'яні з кров'ю, з каламуттю! Давно не бачив чистих, ясних очей! Тільки в дітей бачив!

Тієї ночі сон його довго не брав. Крізь темряву плавнів у бік собору час від часу сваривсь, нахвалявсь:

— Дзвони з тебе постягав і тебе спалю.

І, може, йому в цей час ввижалась могутня постать Яворницького на дверях собору, де той руки розкинув, обороняючи: «Не дам». Бо знов белькотів погрози у темряву:

— Спалю, спалю... Як скрутно буде, як до молитви прикрутить, тоді до небес запалю оту свічку свою останню. Свічку свободи степам!..

П'яно белькотав, куняючи на пеньку, падав головою вниз і знову випроставсь, прислухавсь до темряви хащів, наче йому щось загрозливе вчувалося звідти.

Чорні піфії нічних гуляйпільських смутків,— може, тоді вже віщували вони йому крах? Може, навіщували йому той Париж, де після останнього рейду, після гірких чужинецьких блукань, хмурий, згорьований чоловік заходитиме інколи до Радянського посольства і, скулившись десь у кутку кінозалу, звіровито споглядатиме звідти екран свого життя, мигтючі тіні своїх кривавих вчинків. Бачитиме катастрофу останньої переправи, чутиме хряскіт тачанок, обтяжених барахлом, скрики людей і хрипіння коней, що, заплутавшись в упряжі, душаться в каламутній воді, ганьбу втечі бачить, перепуджених коней, їздців, що рубають у паніці посторонки, і кудлату порожню папаху чиюсь на бистрині, і бундючний блиск крагів румунського прикордонника. Торжествуючий виблиск піднятих угору червоних клинків буде на тому, на безповоротному березі. Без золота, без скарбів, тільки з гуляйпільськими вошами прийме його берег чужинський, берег його довічних скитань. Прийме, щоб новою ганьбою покрити

вигнанця і всі його сатанинські зусилля, і щоб уже десь в пекучих пустелях Сахари під найманими прапорами іноземного легіону рейдували його останні тачанки, розмальовані облинялими яблуками, забризкані грязюкою степових українських доріг.

XIX

Степи... Змалку входили вони в свідомість дітей робітничого передмістя. В степові, будяччям зарослі балки тікали з матерями ховатись від німців. Звідти везуть повні грузовики рябих кавунів на базари та все, що вродило. І звідти ж вітер жене куряву в кінці літа, збушовується вона з димами заводів, і тоді все небо южить. Ще знав Микола Баглай степи академіка Яворницького — степи сивих могил, в яких дрімають ненайдені утвори грецьких майстрів, скіфські та сарматські прикраси, знав їх як схованку козацької історії, де під подиною, у глибинних шарах, іржавіє зброя звитяжців і непроіржавлена їхня слава лежить.

І ось тепер постали вони перед Баглаєм у розповні літа, в жнив'яному блиску сонця, степи плодороддя, світлі безкраї цехи під блакитним дахом небес... Єльчині степи! Сонячність барв, золото ворохів, смага тіл на токах, зблиски усмішок, ритми праці, зморена плавкість трудових рухів, повносилля, здоров'я токових жінок — все це для нього пов'язано з Єлькою, він впізнавав її тут у всьому. Червоні ворохи пшениці сміялись йому смагою її рум'янців, йому пахла пилюка Єльчиних доріг, з неба спрагло цілувало його жарке Єльчине сонце! В цих просторах, в цій волі йому невідступно світилась Єльчина душа.

Проводжаючи студентів на хлібозбирання, декан факультету застеріг їх, і зокрема Баглая як старосту курсу, щоб поверталися без історій, щоб не довелося і про них видавати наказ, як про отих торішніх... Був такий випадок: кілька їхніх студентів, з числа посланих на збирання кукурудзи, щось там собі уявили, з пустощів начепили на граблище підхоплену в тракторній бригаді замазучену шматину і під цим чорним гультяйським прапором гасали по степу,— тамтешній міліціонер по всіх стернях та кукурудзах за ними ганявсь... Звісно ж, довелось деканові вживати санкцій після

їхнього рейду. Баглай заспокоїв декана: вони, мовляв, якщо й піднімуть, то тільки прапор барви Дніпра, голубий прапор кохання...

І цей прапор він таки розгорнув, чорт візьми, на все небо, з ним на елеватор і з елеватора з ним, тільки вітер у вухах свистить! Довкруги — океан сонця, простори, що пахнуть вічністю, степові Гілеї, описані ще Геродотом, де скіфи-хлібороби розводили знаменитих білих коней, так званих царських, що були знані на весь античний світ... Табуни цих білих скакунів часом і зараз з тупотом пролітають повз Баглая, жене їх його буйна уява.

Вантажать студенти зерно на токах. Купаються в сухих, шелестючих пшеницях. Голі по пояс, майбутні інженери та доктори наук, сухошкірі геркулеси в окулярах та без окулярів, хекають дружно, кожен мускул смакує солодкість праці, суспільно-корисної і тобі приємної, та й для стипендії не зайвої,— маєш змогу ще раз переконатись, що ота «усвідомлена необхідність» і є однією з найпевніших істин життя. Студенти швидко зайшли з токовими в стосунки, набули серед них слави веселих, роботящих людей. Губи пересмаглі, в чубах пилюка, та дарма! Наллють повен кузов зерном, повлягаються зверху — і на шлях, у куряву, що розтяглась на кілометри, просто в цю курявну хмару наскрізним сліпим польотом! Десь уже напівдорозі до елеватора, коли вискакують на кряж, видно стає далекий на обрії собор. Стоїть, блищить до сонця повногруддям бань! Сухе степове повітря обтікає його, струмує, і він виступає з того міражного струмування і сам як явище міражу. Співучий собор! — так про нього Баглай хотів би сказати, про гармонійну сув'язь отих його бань, вищих і нижчих, застиглих у німому вічному танці...

Напарник Баглаїв, Геннадій, з факультету холодної обробки металу, крізь свої закіптюжені окуляри не дуже добачає собор, та, власне, мало й цікавиться ним. Темний чоловік! Йому в цій споруді вбачається щось малооригінальне, вчувається відгомін собору св. Петра в Римі, наслідування проекту Браманте. Ні, так міг би міркувати хіба що який-небудь жалюгідний тип, вихований на «впливології», а не сучасний інтелектуал,— уже хвилюється Баглай. Як можна не відчути, що перед тобою цілком самостійний твір архітектури, досить лише глянути на плавке оте наростання ярусів,

на шатра бань, перехоплених унизу, наче міцно затягнутих козацькими поясами! А сама таємниця розміщення бань — всі ж дев'ять маківок виринають перед тобою, рухаються, мов живі! Як це досягнуто? Якщо і є елемент західного барокко, то хіба що в отій мальовничості, в пориві у височінь. До того ж відомо, що козацький архітектор особа історично реальна, літописно засвідчена,— козацькому підліткові в плавнях під час сну з'явився образ цього собору! В такий ось, може, спекотний літній день, багатий міражами, в короткому сновидінні відкрився він юному генієві. Народився в його поетичній уяві одразу як єдине ціле, довершене творіння... Баглай запалюється, коли мова заходить про історію виникнення собору та про зв'язані з ним легенди, свідком виставляється, звичайно, академіка Яворницького, а Геннадій слухає усмішливо, про щось навіть перепитує, на пошерхлих губах блукає іронія:

— Ти ж сучасний хлопець, Миколо, лев на курсі з теоретичної фізики, і я просто дивуюсь, як ти можеш захоплюватися анахронізмом, піддаватися... міражам.

— Без міражів не було б і віражів. Так, я гадаю, на це міг би відповісти той, хто знається на законах аеродинаміки. А собор — це не тільки міраж. Найвища поезія, думка людська неминуче прагне зматеріалізуватись, і тут це сталося колись. Глянь, як пливе у блакиті! Невже він тобі байдужий?

— Ти мені поясни: в чім його сенс? Раніше споруди такого типу, ясна річ, мали значення для людини, але сьогодні, року божого шістдесят третього?.. Процесові старіння підлягає все. Як тобі відомо, старіє навіть метал.

— А це не старіє! Мистецтву, тільки йому дано володіти таємницями вічної молодості... Згодься, людській натурі притаманний потяг до ідеальних гармоній — свідченням того є хоча б математика, логіка, музика... І в цьому творінні поєдналося все, все гармонійно злилось, і виникла велика, вічна поезія. Невже ти не почуваєш, що в отому гроні соборних бань живе горда, нев'януча душа цього степу? Живе його задумамрія, дух народу, його естетичний ідеал... Нас з тобою не буде, а дев'ятиглав цей стоятиме, повинен стояти!

— Навіщо? Розтлумач популярно.

— А навіщо я люблю? Навіщо ти любиш?

— Щодо мене це надто сміливе припущення...

— Такий собор, такий витвір, він належить не тобі, не мені, точніше, не тільки нам. І не тільки нації, яка його створила. Він належить всім людям планети!

— Ого! Пішли-поїхали...

— Якась є колективна свідомість в народу, в людства — повинна ж вона передаватись у майбутнє! Повинна в пам'яті прийдущих зберегтись? Дикі степи тут з білими кіньми були, дикі води Вовчої, темні хащі Скарбного кишіли звіром... Тільки кронисті дуби стояли над водою, як храми. І ось він прийшов, великий будівник, і своїм духом, своїм витвором оживив цей пустельний простір. Не знаю, як хто, а я вже не уявляю цих степів без отого силуету собору-дев'ятиглавця. Ті, що будували його, вони думали про вічність. Людині властиво прагнути вічності, знаходити в ній для себе мету і натхнення... Навряд чи взагалі є щось гідніше, як вдосконалювати свій дух, увічнювати себе в творіннях своїх і дарувати їх нащадкам. Чи це, по-твоєму, теж міражі?

— А без них мені, скажімо, звичайному, простому смертному... не можна й прожити?

— Чому ж, можна. Можна прожити і без сорому, і без пісні, і без Рафаеля. Без усього можна, на чому висять охоронні таблиці і на чому їх нема. Можна «Анну Кареніну» читати в екстракті, на півтори сторінки тексту. Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми? Чи не стали б просто юшкоїдами, пожирачами шашликів? Тяглом історії?

— Забуваєш ти, друже, про одну обставину: вік наш не в рицарських латах. Вік наш в атомному шоломі, і на це не можна не зважати.

— Знаю, ти про всепланетний фінал. Але ж його може й не бути. Замість тієї стадії буття, яку біблійні поети назвали судним днем, може ж бути безконечність, безсмертя?

— Безсмертя, якого воно кольору? Яке на смак?

— Кольору неба! А смак свободи! — так воліє висловлюватись, розлігшись у пшениці, Баглай. Небо над ним, блакитний купол собору планетарного, без іржі, без хмарини, лише десь по обрію підниззя цього небесного купола реактивний тасьмою підперезав.— І якщо вже говорити про безсмертя, то мистецтво стоїть до нього найближче.

— Зараз почую, що людина велика...

— Не завжди велика, але буває вона велика, це ж факт.

— Коли, якщо не секрет?

— Тоді я великий, коли будую, коли творю...

— Творити — в цьому єдиний сенс?

— А хоча б! Античні майстри, будівничі пізніших віків... Хіба вони не виправдали своє буття на землі? Людині властиво жити почуттям доцільності, почуттям безконечності. Людина прагне продовжити себе в далеч майбутнього — хіба це не природно? Все живе в природі прагне цього. Навіть квітка квітує для того, щоб зоставити після себе насіння, щоб знову відтворити свій квіт у майбутньому... Навіть той, що чучела вепрів понабивав, виставив у соборі, і той хоч у такий спосіб... хоч би чучелами своїми, та все ж хотів увічнити себе. Це, звичайно, казус, сміховинність, але я кажу про потяг, про бажання зоставити слід... А мистецтво — це невигубний слід людства, його злети, його верхогір'я, на яких панує дух перемоги над смертю, дух незнищенності...

— Людині майбутнього навіть зубів не треба буде — живитиметься з тюбиків кашкою, як немовля. Серце, не знаючи інфарктів, механічною помпою гнатиме по жилах кров. Вічне серце. Але чи йому буде до мистецтва? Навіть сьогодні... Чому так багато патології в модерному мистецтві? Почуття осиротілості сучасної людини стає, здається, фактом. Скільки розвелось прагматиків, споживачів, отих «ніяких людей», як про них з сумом каже наш мудрий агроном... Що їх об'єднує? Чи не це чуття осиротілості, холод прийдешніх зим... Шукачі хвилинних радостей, вони спішать нагрітися під цим нинішнім, ще реальним сонцем. До того ж єдиним. Могло ж їх бути в нашому небі, скажімо, двоє чи троє сонць? А чомусь одне, запасного колеса нема, і це єдине теж, як відомо, колись вичерпає себе... І ми з тобою це знаємо, нам, які розсунули межі пізнання, хочеться уникнути холоду, що віє з майбутнього. Оце головне. А всі твої чари мистецтва, магія художньої краси... Може, то тільки хміль, щоб забутись?

— Ні, не хміль. Жага, потреба. Саме повітря, що його вимагає душа, її невситиме жадання прекрасного... Невже ти серйозно думаєш, що людина не переборе той

холод прийдешніх зим? Що душа висихатиме, що зостануться з часом лише каркаси інтелекту? Не від тебе першого чую, що святості зникають із життя і на їхнє місце все більше вдирається цинізм...

— Тоді скажи мені, звідки ж береться браконьєр? Браконьєр різних рангів, у різних сферах, чи не стає він надто помітною постаттю часу? Він примушує повірити в себе...

— Я вірю в будівничих. У зміни вірю: руйнач, вандал вже проклятий нами і буде проклятий майбутніми теж. Уяви себе раптом катапультованим з оцього зерновоза кудись у далеке майбуття, туди, де трудно було б повірити, що ти жив у той час, коли тільки з'являлись колумби космосу. Коли ти ще змушений був ковтати смердючі дими та чад заводів і вважав це звичайним. Бачив будівника в житті і псевдобудівника... І що був ти сучасником бюрократичних рептилій, земноводних плазунів кар'єризму, браконьєрів усяких, на власні очі бачив їх. Ось у тому житті, де вже не буде жодного браконьєра, ні малого, ні великого, де не пігмеїв з тюбиками побачиш, а квітучих атлетів, людей, прекрасних душею і тілом, тих, для кого почуття щастя і взаємопідтримки стало нормою існування... Уяви себе там! Яким звідти постане для тебе цей наш собор, і фрески Софії, і мадонни Рубльова... Подивися звідти на них. Звідти склади їм ціну, дивовижним витворам генія людського! Чи не такими очима дивимось ми зараз на художні шедеври еллінів, етрусків, майстрів старого Єгипту... Час ущільнюватиметься, віки старітимуть, а мистецтво молодітиме вічно! Так-то, дорогий мій технократе!

Технократ вважає, що з Баглая міг би вийти путящий інженер, але для цього йому треба менше катапультуватись у сфери ірреального, менше потопати в безпредметних візіях, від яких навряд чи може поліпшитись сортність майбутньої сталі. Баглаєві ж здається, що товариш його навмисно хизується своїм практицизмом, бо хіба ж не природне в людини бажання прозирнути за грань віків, спробувати уявити, який порух душі нащадка викличе ота степова могила, отой далеко мріючий краєвид плавнів, і солов'їний виляск навесні на Скарбному, і ота дівоча задумлива пісня, що з городньої бригади, долинає аж сюди, на шлях... Як можна думати, що там уже не буде цього всього? А що ж буде? Пісні роботів? Стінопис електронних Рафае-

лів? А як же з тим, що витворила культура кожної нації? Як із собором, з народними звичаями, із неоціненними знахідками Яворницького?

Геннадієві це здається всього-на-всього писаною торбою.

— Ти хочеш, щоб я цим пишавсь? Щоб я вдячний був своїм єдиноплеменникам, які вигадали звичай цілувати руку, і філософію покірного теляти, що двох маток ссе, і мудрість «моєї хати скраю»? Хочеш, щоб відкривав на кожному розі вареничні, де, до речі, вареників нема? — Окуляри опонента поблискують уже сердито.— Може, кому я потрібен тільки декоративний, а я не хочу бути декоративним! Сидячи на горосі, ухитрятися все-таки пекти білі караваї на хліб-сіль? Це те, що я мушу брати з собою в життєву дорогу? Ні, красно дякую за такі набутки. До пояса кланяюсь, чи як пак це наш ритуал велить: доземний уклін! Коли чую по радіо, мене нудить від цих «уклонів», розумієш? «Доземний уклін вам, дорога королево Кукурудзо! Доземний уклін вам, царю Горох! Пшеничні паляниці набридли — на горохові малаї волимо перейти!»

Баглай реготав, качаючись у пшениці. Схопившись, сів, здавив за плечі жовчного свого опонента:

— Це ти здорово... Але чого ти береш тільки цю уклінність, та хату скраю, та покірних теляток? Адже ж у самому тобі зараз промовляє не покірне телятко, а принаймні вепр нової доби!..

Деякий час вони мовчать, Геннадій протирає закіптюжені окуляри, щоб видніше було розглядати ще й таке:

— Чи збагачується духовно сучасна людина? А якщо збагачується, то за рахунок чого? Що саме вона набуває? А що втрачає?

— Це й маємо з тобою досліджувати.

— Ми?

— Коли не ми, то хто? Ось ти все наголошуєш на гіршому, на отих «уклінностях», що й мені відворотні, особливо коли їх одягають у сучасну горохову одежу... Але ж було не тільки це! Були не тільки формули дрімучого холопства, було інше, від чого берем свій родовід.

— «Я син народу, що вгору йде»?

— Не іронізуй, саме так.

— Ми — найкращі?

— Не найкращі, але й не гірші за інших... Ми сини такого народу, що протаранював старий рабський світ бронепоїздами своєї ненависті. Матері у спадок нам передають не чваньковитість, не пиху та захланність, а почуття честі, гідності й волелюбства — це ж чогось варто! Сини Барикадних вулиць! Шевченкового гніву, Кибальчича ми сини! Воздвигнути оці собори, звести заводи — металургійні цитаделі доби... Титана революції підняти над ними... О друже, це не доземних уклонів плід!

— Хай так, але який це має зв'язок з твоїм собором та з кремінними пищалями Яворницького?

— Безпосередній. Не тільки пищалями дорогий мені той невтомний дідуган, бо не тільки ж пищалі він розкопував та оковиту. Видобував із небуття він самий дух козацької республіки, затоптаної невігласами, які й про Марксову оцінку забули. А нам якраз і дорогий у ній отий дух вольності, патріотизму, що жив широко, весело,— за цим саме ми і зголодніли... Може, цього вітаміну тобі й самому бракує, зачах в інтегралах, козацький нащадку! Був би здоровий дух, здорове й тіло було б, скажемо так. А то подивись на себе, хирне дитя віку, до чого дійшло ти на голоднім пайку рефлексій, на безживній дієті песимізму! Дитячі мускулики, скельця на ясних очах... Твій пращур сокола бив на льоту, нежить його не валив з ніг. А мова яка була! Який дух у ній буйнував! «Я, пане кошовий, горло своє ставлю, і веліте мене на сустави порубати, коли від правди і від товариства відступлюсь!..» Отаким штилем розмовляли колись твої хортицькі попередники. Криця в людях була. Ну, в нас вона, звичайно, теж є. Ми з тобою себе ще покажемо — наллємо пшеницею отой елеватор по вінця, еге ж? Тож вище голову, товаришу ударник хлібовивозу!..

Мовчить ударник, клаптями облазить на ньому тонка інтелігентська шкіра, обсмалена пекучим сонцем.

І на зворотній від елеватора дорозі технократ теж відмовчується, підсліпувато поблимує крізь окуляри на сиві кургани, на собор, на потужні дощувалки, що на колгоспних городах струменясто вистрілюють воду, райдуги роблять... Дівчата працюють, одна, випроставшись, здалеку махає на шлях, до хлібовозів, білою хустиною... Баглай аж підвівся: просто як Єлька! Чи не вона то вже там?

Єльчина поведінка біля автобуса не перестає дивувати Баглая. Як і сам розвиток почуття... Хіба ж не диво оті тайнощі зближення двох людей, непояснимі шляхи зародження найінтимніших емоцій, коли з такою силою раптом озоветься серце до серця і з-поміж безлічі варіантів обраною виявляється саме така й не інакша людська особистість, і віднайдена гармонія душ, взаємна призначеність людей сприймається як відкриття, як істинне щастя... Чому, хоч стільки ж зустрічалося дівчат, і ніби ж гарних, але жодна не вивела з рівноваги, а це безкокетне, смагляве, зеленооке дівчисько пройняло тебе поглядом чародійниці, світлом налило тобі душу, надало снаги, сп'янило радістю, квітом розквітило тобі життя? Знову й знову виринає вона перед ним, бачить через Ягорів паркан її зеленаві очі, сумовито й недовірливо примружені, бачить руки, що тримають шланг, і пругкі зарошені ноги, що міцно стоять серед кущів полуниць, а полуниці довкола в рясній росі, і роса на них крапеляста, велика, мов полуниці!.. І той поцілунок біля собору, як він його опалив!.. А усмішка з автобуса, в якій було щось до болю ніжне, голубливе, ніби аж материнське. Одна тільки зустріч, а скільки в ньому вона пробудила, як збурунила сонячною радістю душу, весь світ ніби розсіявся, п'єш і не нап'єшся п'янкої краси!

Закохану людину одразу помітиш, закоханість у неї на виду, в блиску гарячих очей, у трепеті усмішок, мимоволі роздаваних кожному,— токові жінки жартують на адресу Баглая, зразу видно, мовляв, до безтями закоханого студента... Урожай покликав на токи всіх, разом з колгоспниками тут і конторники, і медики, і вчителі... Токове жіноцтво на око гостре: ось дивіться, мовляв, куди піде той чубатий, атлетичної статури студент-зерновоз, де він присяде, там і наша «англічанка» присусідиться. І справді, коли під час обідньої перерви влаштуються вони з Геннадієм перепочити на золотих пуховиках свіжої запашної соломи, повивертаються горічерева, насолоджуючись вольностями після солодкої праці, як одразу вже й вона тут, Талка, молода вчителька англійської мови, що й по току ходить з вихилясами, мов по тротуарах проспекту. Підсяде до Баглая, фамільярно штурхне його своєю тоненькою рукою:

— Не будьте ж мовчуном. Розкажіть, що там нового в нас: хто на гастролі прибув? Що танцюють?

Так наче закинуто її кудись у дику пустелю. І все сідає так, щоб ноги йому показати та вигідно виставити бюст.

Баглай не дуже з нею церемониться:

— Можна подумати, що ви десь на арктичній крижині, Талко, або в джунглях Калімантану. Не ускладнюйте ситуацію. Кілька годин доброї тряски в грузовику — і вже ви на проспекті під вечірнім неоном... Хоча й тут, у степах, я не бачу нічого страшного. Жити можна. Цілком!

— Це вам так здається, бо ви тимчасово. А як мені... Все життя слухати оті нескінченні: «Здрастуйте!» Скільки йдеш по вулиці, тільки й чуєш: «Здрастуйте» та «Здрастуйте». В школу прийдеш, а там шум-гамір, діти не слухаються, з директором непорозуміння.

— Жаль, що не я ваш директор.

— Ви були б зі мною ласкавіші?

— Так. Замість нескінченних «здрастуйте», один раз сказав би: «Прощайте...»

Сиділа похнюплена. Скрушно, як у забутті, ламали соломинку пальці її з червоними нігтиками з напівоблізлим лаком.

— Я вас не хотів образити, Талко, пробачте цей невдалий жарт.

— Комусь, може, було б і легко тут, а я ж у місті виросла. Як-не-як — перед вами людина цивілізована.

«В тебе цивілізація, голубко, на кінчиках нігтів... Та й та облазить»,— подумав Баглай. Одначе не хотів більше псувати їй настрій, сказав:

— Все залежить від вас. Ну та ще від сонця.

— Чому від сонця?

— А хіба невідомо вам, що самопочуття людини, навіть настрій її, залежить від вибухів на сонці?

— Я цього не знала. А кохання як, по-вашому... воно теж пов'язане з сонцем?

— Безсумнівно. З усіх почуттів це — найсонячніше, запевняю вас!..

— Ні, я серйозно, а ви смієтесь...

Технократ, прочунявшись, з соломою в чубі, мимрив щось про те, які його «дрімки напали», і після цього стали вони з'ясовувати з Талкою, як перекласти ці «дрімки» англійською мовою.

Баглай, розкинувшись на соломі, заплющив очі. «Оленця... Єльця... Єлена... Яке чудове ім'я! Ахейці за

Єлену воювали з Троєю десять років... А я за тебе ладен воювати все життя!»

І під заплющеністю очей був із ним Єльчин образ. Насолодою було викликати її в уяві, бачити усмішку її, трепет вуст, чути голос грудний, лаcкавий... То посміхнеться, то раптом тінню набіжить на неї незрозуміла засмута... Чого ти невесела? Як тобі зараз там ведеться на нашій Зачіплянці? Білими кіньми, колісницею золотою хотів би промчати тебе над степами, через мости залізні білогривими пронести, щоб тільки засмуту твою розвіяти... Вже бачив той день, коли, налитий любов'ю, без церемоній, без загсів приведе Єльку на старе баглаївське подвір'я. «Мамо,— гукне в садок,— можна вас на хвилинку?» — «Знов на хвилинку?» — усміхнеться мати, виходячи до них назустріч, витираючи руки об фартух. Син вкаже їй на Єльку зашарілу: «Мамо, оця дівчина буде в нас жити».— «Хто ж вона, така чорнобрива?» — «Вам — невістка, мені — дружина!» Мати обдивиться уважно: «Як полюбилися, то й живіть. Колись і мене так батько твій із Кодаків привів, та й у злагоді стільки літ прожили. Одначе, дівчино, ти цим Баглаям не дуже потурай... Вони справді трохи якісь дикуваті. Нормальний, нормальний, а тоді як утне що-небудь — тільки дивись...»

«Мамо! Колись за женщину точилися війни. То було достойно. А зараз — за що? Буває — за речі, варті презирства... Тож уславимо звичай еллінів. Оце вона, мамо, моя Єлена Прекрасна! Оце та, що зробила вашого сина щасливим... Ніхто інший не міг би дати йому вищої радості, ніж вона, ніхто, ніяка — з усіх жінок на землі!..»

Одного не знав Баглай: після того як попрощались вони коло автобуса, не повернулась Єлька більше на Зачіплянку. І Ягорові розшуки нічого не дали. Впав у зажуру старий, недобрі думки закрадалися в голову, адже від таких затятих та баламутних всього можна ждати — на Дніпрі високі мости...

XX

Аж не віриться Іванові Баглаєві, що лише кілька днів тому лайнер проносив його над найвищими горами планети, сяяли снігові вершини та кряжі сліпучі без кінця, темніли внизу провалля-безодні, лайнер

ішов на тих висотах, де в надпланетному супокої одвіку панує тільки сліпучий океан сяйва, океан піднебесної білої вічності.

І от знову під ногами тверді бакаї рідного призаводдя, зустрічають тебе акації, обважнілі під сажею та пилюкою, виникає назустріч чавунний Титан із своїм чавунним світильником у випростаній руці. З сяючих висот повертаєшся в усталену звичність, у грякоти та грюкоти цехів. Побував щойно в дирекції, у парткомі, з усіма перездоровкався, повідповідав на оті численні: «Ну як там?» — вдома, одне слово. Ще в Індії вирішив був, що як тільки повернеться, бере одразу Віруньку і гайда з нею на курорт, на Чорноморське узбережжя абощо. А життя вносить свої корективи. В цеху гарячка, металу не додають, директор кривиться:

— Ось трохи розчухаємось з планом, тоді візьмеш відгул...

А зараз чи не міг би він, Баглай, з понеділка й до мартена стати? Бо з людьми скрута, треба майстрів та майстрів, одне слово, дуже вчасно тебе Індія відпустила. Так що бери, Баглаю, свої рукавиці-вачаги, знову надівай з понеділка свій крислатий повстяний капелюх із синіми окулярами і — до діла... То хіба ж відмовиш? Треба виручати.

Впорався з справами, пооформлявся, де слід, і тепер чекає на Віруньку,— вона ще затрималася в цеху. Умовились, що ждатиме її тут, у заводському парку, «біля Филимона». Нема вже Филимона-сталінградця, замість нього пивні автомати стоять. Пофарбовані червоно, як бензоколонки компанії «Шелл». Пішла вперед автоматизація за час Баглаєвої відсутності. Та все ж із Филимоном було веселіше. Филимона сюди робітничий контроль був поставив, чесну людину треба було підшукати на такий ковзкуватий пост. І дарма що руку втратив на фронті, але й з однією робота, було, в нього аж кипить: сам качає, сам наливає, тому здачу дає, з тим жартом перекинеться, а на іншого оком уже накинув, чи не перебрав, чи не пора тобі, друже, закруглятись? Позаштатним дружинником вважали Филимона в штабі. Баглай щиро його шанував, бо хоч інвалід і здоров'ям не дев'ятисил який-небудь, а найзапекліші пияки та п'янчуки перед ним смирнішали одразу. Що то, як совість в людини на місці, скільки вона

сили й авторитету додає! Кому було з пиворізів скаже Филимон: «Годі»,— то кухля більше не підставляй, а густо балакатимеш, то свої ж металурги ще й вийти допоможуть. І ніхто на нього не ображався, бо свій, заводський, на піні не заробляв...

Тепер замість віртуозної Филимонової праці автоматика заряджає роботяг «Жигулівським». Тільки зміна кінчилась, а коло автоматів уже товпляться заводчани, точать, та присолюють, та царів лають:

— Прокляті тирани! Триста років царювали, не могли й для нас тарані насушити! Хоч димом закушуй!..

Тільки зібрався Баглай і собі жагу потамувати, як знайомий голос десь із-за спини:

— Кого я бачу! Індійський гість!

Володька Лобода, сяючи привітністю, розмахнув руки для обіймів. Чубчик мітлицею, на яблуках щік — дитячий рум'янець, ніяких слідів утоми, закирпатів ще дужче, молоде черевце з'явилось. Трясе Баглая в обіймах, все ж таки ровесник і кум, проте Баглаєві й при цьому бурхливому вияві почуттів не зовсім до речі згадується, що мати чомусь недолюблює Володьки. Здається, після того випадку... Коли вони були ще підлітками і Володька, повернувшись з Уралу, з евакуації, вперше прийшов провідати Івана, пожартував тоді: «Ну, як тут жив, окупанте?» І крізь жарт пробилася зверхність: «Чим займався, що робив для народу?» Неприємно стало Іванові тоді. «Жорна робив»,— прогув у відповідь. «Які жорна?» — «А ті, що гудуть, аж у Берліні чуть»,— сказала мати ображено, і вже згодом Іван показав йому ті жорна, горьовитий винахід окупації. Факт незначний, але мати Баглаєва й досі часом згадує ті жорна, як тільки розсердиться чого-небудь на Володьку. Та, зрештою, це не повинно затьмарювати стосунки. Адже Володьці не відмовиш у щирості, він з такою непідробною радістю розглядає давнього свого товариша: ану-бо, чи не дуже пересох знатний металург на індійських харчах? І, видно, вдоволений оглядинами: не змінили й тропіки сухорлявого зачіплянського сталевара, такий же витрішкуватий, з кучмою мідного дроту на голові, з твердим, маслакуватим обличчям. Але в чомусь невловимому все ж таки не той, з'явилась якась культурна стриманість, самоповага, шляхетність, так би мовити...

— Ну, як там? Контрасти бачив?

— Доводилось.

І ніби ще хотів сказати: «Такі бачив контрасти, що тобі, брате, й не снилось». Але не сказав.

Володька сяяв повним кирпатим лицем:

— Вгору йде наша Зачіплянка! У джунглі, за екватор її висуванців запрошують, приїздіть, навчіть, дорогі українські металурги... Досвід свій передайте. Навчив їх? Скільки з поду печі беруть?

Баглай не квапився з відповіддю. Про Володьчиного батька запитав. Ізот Іванович то ж учитель його, від нього Баглай набирався сталеварської науки. Проводжаючи в Індію, суворо напучував його старий Лобода: «Бережи там честь металурга, Іване. Щоб про майстрів із Дніпра і там добра слава котилась...»

— Як він поживає на заслуженому, наш Ізот Іванович?

— Тобі ще не казали? В Будинку металурга розкошує старий, там хіба ж такий ще козарлюга...— І з якоюсь набіглою хмаркою Володька пояснює, що роки, однак, своє беруть, характер псується.— Старе — воно як мале, йому треба годити, а що може нещасний холостяк, перевантажений обов'язками? Заїдає, замордовує текучка. Розірвись надвоє, скажуть: чому не начетверо? Життя, Іване, це суцільний іспит. Спробував був сім'ю збудувати, тоді, може, й старого назад забрав би, але ж братуха твій так зі мною повівся, поперек дороги став...

Іван уже чув дещо про ті зачіплянські заручини з несподіваним «хеппі енд»... Видно, бойова степовичка попалася, двоє таких орлів вийшли за неї на герць, та жоден не витримав, кажуть, чи не на цілину десь гайнула... Для Івана є щось веселе в цій історії, а для Володьки, виявляється, то був удар, він з прискорбом жаліється, як цим хуліганським вчинком всі його життєві плани порушено.

— Тяжко образив мене братуха твій, тяжко,— довірливим тоном скаржиться Володька «індійському гостеві», одначе скарги його чомусь не дуже проймають Івана, він хотів би інше до кінця з'ясувати: «Як же це ти, голубчику, рідного батька, ветерана праці, на казенний харч відправив? Того, хто життя тобі дав, владу цю завойовував, завдяки кому ти й сам висунувся... А тепер батько став тобі важкий?..»

— Не мстивий я, але Миколі цього не прощу, відверто кажу тобі. Він ще відчує, на кого замахнувсь...

— Обидва ви, здається, облизня впіймали, так що помиритесь,— усміхнувся Іван і знов завів мову про Лободу-батька: — Я твого старого не раз в Індії згадував. Як тільки трудно, так і до нього: а як би, думаю, це Ізот Іванович проробив? Що б він порадив?

— Та знаю, ви з ним — душа в душу. Коли батя одержав від тебе листівку, оту, що з хвилями океану, з пальмами... як дитина, радів. Здається, й досі при собі носить. Бо в нас, металургів, коли вже дружба, то міцніша за сталь! Але ж тільки скромняги ми, оце нам у житті заважає. Тихарі, мовчуни, не вміємо про себе кричати.

Володька, запалюючись, став розповідати про тих, що Титана заводського врятували під час окупації. Виявлено ж їх нарешті! І в числі рятівників, уяви собі, фігурує Катратий. Отакий! По суті герой, а мовчав як риба. Інші теж. Хоч могли б свого часу зареєструватися, перевірку пройти, ще й партизанські документи одержали б...

— Ну, тепер ми це діло поправимо, витягнемо цих скромняг на світ божий, вони ще в нас у президіях сидітимуть!

— А робота ж у тебе як? — запитав Баглай.

— Висувають потроху. То висувають, то засувають. Щоправда, зрушення є: тебе проводжав інструктором, а зараз сам інструкторів ганяю... Тільки ж знаєш, як воно в нас: сто раз догодиш, а раз проморгав, не вгадав правильно відреагувати, і всі твої зусилля — нанівець. Викличуть, шию намилять, а спробуєш характер показати, то й зовсім виженуть; доводь тоді, що ти не верблюд.

Помітивши, що Баглай без особливої зацікавленості слухає ці нарікання, Лобода змінив тон, збадьорився:

— Оце хіба сюди коли зайдеш, нашим робочим духом дихнеш, пивка з ким-небудь кухоль перекинеш...

Інші, мовляв, по кабінетах, на телефонах сидять, але ж він не з таких, у ньому зачіплянська закваска. Звик отут на місці, у колишнього Филимона, настрій маси вивчати. Тут з роботягами побесідуєш по душах, щось і їм цікаве підкинеш... Ідей хмари! І почав з запалом викладати про кольоретки, про кімнати щастя та про пошуки нових обрядів...

Баглай, що завжди ставився трохи іронічно до його

бурхливо фонтануючих ідей, не міг стримати усмішки. Володьку це одразу насторожило:

— Ти не схвалюєш? Не пройде, вважаєш?

— Не в тім річ. Про саму природу праці я думаю. Щоб коли вже працювати, то не на холостому ходу...

Баглай примовк. Лобода, затиснувши кухоль у руці, пильно спідлоба приглядався до нього. Дворічне перебування там десь, видно, таки наклало на товариша свій карб, може, навіть небажаний,— це стало ясно Лободі, коли Баглай знову заговорив. Всяке буття є страждання, так східні мудреці вчать. Нірвана, кажуть. Стану нірвани, мовляв, треба досягти, ото й буде повне щастя по-нашому. А щоб нірвана тобі відкрилась, мусиш зректися всього земного, подолати в собі жагу життя, працею не захоплюватись, цілком віддатися сонному спогляданню... А його, Баглаєва, філософія інша: труд і труд. Звісно, не скотячий. Не тільки ради шлунка. І не пустопорожній, ясна річ, не на холостому ходу... Бо декому й справді можна сказати: житимеш довго, але даремно.

Лобода в задумі постукував по столику пальцями.

— Як тебе послухати, товаришу мислитель, то моя робота нічого не варта? Твоїй праці честь, її цінують, а мою? Всі ідеї, ініціативи — тільки показуха, виходить? Метушня пустопорожня? Ні, вибачай: окозамилювачем я ніколи не був.

— Був у нас уже Потьомкін, тобі з ним не рівнятись,— посміхнувся Баглай.— Ото перший окозамилювач. Геній показухи...

Висуванець стояв понурений. Завдав йому думок цей новоспечений зачіплянський мислитель. Знав би свою сталь, а то лізе в якісь нірвани... Ніхто досі не піддавав сумнівам діяльність Володимира Лободи. Навпаки, цінували, підтримували. Якщо коли й покритикують, так не до смерті ж! Бо знають, що віддається роботі, себе не щадить... А цього послухай, то виходить, все порожняком? Виходить, по-баглаєвому, що ти випадково сидиш на культурі, що всі зусилля твої — мильні бульбашки? Умреш, і ніяка собака за тобою не гавкне?

— Завдав, завдав ти мені, Іване, думок своїми нірванами,— зітхнув Лобода скрушно.

У цей час з'явилась на горизонті й Вірунька. Здалеку ясніє усміхом, величаво несе свої перса, ледь утри-

мувані новою нейлоновою блузкою. Щойно з-під душу, видно: освіжена, причесана, біле тіло просвічує крізь прозорий нейлон, увагу привертає. Але Вірунька тримається незалежно і не без гордощів — хай усі бачать, що їй чоловік з Індії привіз! І навіть якщо десь на проспекті буде зуби поскалено міськими модницями, що відстала, мовляв, запізнилася ця габаритна молодиця із своїм нейлоном принаймні років на три, то Вірунька на це теж нуль уваги, буде вище цього, хай собі поговорять, а їй подобається, і все. Хай де в чому й бракує ще їй смаку та елегантності, зате не бракує сили її рукам, вміння володіти краном.

— Чим ти йому насолив? — кивнула Вірунька на Лободу, вловивши одразу настрій обох. — Тільки зустрілися і вже понадувались, як сичі.

— Відбулась розмова на вільну тему, — веселіючи, сказав Віруньчин сталевар.

Ас машиніст теж забажала пива. Приємно ж отак із своїм законним постояти біля столика над кухлем, роздмухуючи піну, і всім видно, що не безмужня яка-небудь, а шанована чоловіком заводчанка після роботи вгощається, культурно відпочиває.

— Вона теж ось бігала на мене скаржитися в обком, — пожалівся Іванові Лобода. — Своя ж, кума! І за що? За той нещасний собор!

І коротко переповів історію сутички. Аж тепер признався, що була розмова «нагорі», дещо втратив після цього в очах начальства, хоча, однак, і досі на своєму стоїть принципово.

— А як воно там ще обернеться, — час покаже. — В голосі його з'явилась казенна непривітність. — Бо на впливове начальство може знайтися ще впливовіше, таке, що правильнішу позицію займе. Отже, рано радіти, собор той і сьогодні залишається ще під великим знаком запитання.

— А кому він заважає? — здивувався Баглай. — Навпаки, приїжджим би делегаціям його показувати, як отой їхній Тадж-Махал та мечеті різні. Я, коли їхні дива оглядав, і наш не раз мені згадувався... Були і в нас майстри. Були чудодійці.

Лобода глянув на годинник і, згадавши, що в нього ще справи, з холодною кваплівістю розвітався з Баглаями. Вірунька гострим поглядом провела його огрядкувату, сердиту постать.

— Ну й кум... Такий компанійський, з усіма запанібрата, простолюддя не цурається... Зверху жарти, анекдоти... корзини Шпачисі піддає... Добрячок. А знаєш, який він буває злий? — І, щоб не залишити сумніву, додала енергійно: — Злішого, мабуть, на всю Зачіплянку нема, а ми його ще кумом взяли...

І розповіла, як випадково була свідком такої сцени (це коли за соборну таблицю шум піднявся). Стоячи якось у садку, бачила, як віч-на-віч зустрілися посеред Веселої двоє: цей висуванець і Хома Романович — учень із своїм учителем колишнім.

— Щось, видно, дошкульне сказав учитель Володьці, бо ти б бачив, яке в нього обличчя зробилося... Просто як у розлюченого пацюка! Ошкірився, аж засичав на старого: «Бачу тепер, що рано вас реабілітували! Рано! Ото маєте арифметику, то й занишкніть, якщо не хочете вдруге в тундрі загоряти!» Отакий добряк. Якби його влада, то, мабуть, завтра відправив би старого назад у тундру. Недаром його й завкомівці наші остерігаються: страшний, підступний і мстивий, кажуть, у тебе кум! Ні перед чим не зупиниться...

— Хай і страшний, а ніхто його не боїться,— заспокоїв Віруньку Іван. І вона згодилась: так, не ті часи, щоб боятись.

— І кумом його давай більше не вважати.

— Розжалувала?

— Раз і назавжди,— твердо сказала Вірунька.

Іван махнув рукою:

— Метушняк. Порожній діяч...

Гарно тут у павільйоні. Прохолодний вітерець тягне з Дніпра, приємно обвіває роботяг після цеху. В парку людей ще мало, кілька поодиноких пенсіонерів куняють на лавах перед літньою естрадою; чортове колесо ще непорушне; на карусельній розмальованій тачанці, теж непорушній, знайшла собі пристанище весела парочка — солдат з дівчиною: сміючись, їдять бублика, відкушують від нього по черзі — раз він, раз вона, а другий бублик, ще цілий, дівчина тримає в руці про запас...

Гурт заводської молоді поспішає до причалу, серед них двоє підручних — з ними він уже бачився сьогодні; на ходу хлопці весело помахали своєму майстрові:

— На простір, на острови! Перевіримо, чи на місці вони!..

І, віддаляючись, знов обмірковують щось своє, молоде, регочуть.

— Ото був би номер! — чути розгонистий голос довгов'язого Льоньки Бабича.— Ох і номер!

— Смішним чимось пообідали хлопці,— зауважила Вірунька і, помовчавши, стала ділитися з Іваном одним із своїх профспілкових клопотів, що, правда, більше стосувався Марії з восьмого крана. Сьогодні була комісія її чоловікові, він у неї без руки з фронту. Весь день Марія переживала, навіть залізним рукам крана передавалось, що жінка в неспокої. А як їй бути спокійною? Хотілось би й Віруньці в когось допитатися, для чого щороку на перекомісію тягти отих безруких та безногих. Невже думають, що в котрогось із них за цей час рука або нога виросте?

З'явились на алеї ще якихось троє у синіх спецівках, зупинились коло сатиричної газети «Гаряча прокатка». Один із них, важкоплечий, з міцним загривком, на когось дуже схожий... О, та це ж Таратута!

Баглай гукнув йому:

— Здоров, Семене!

Таратута обернувся зарослим сірим обличчям і, побачивши Баглая з дружиною, поважки рушив до них, щось миркнувши перед тим своїм компаньйонам.

— Здоров, здоров, Баглаю... Хінді — русі бхай-бхай... Вирішив розгулятись на рупії? Ну, частуй тоді. Бо мені ж ви так і не дали заробити.

Іван сам наточив Таратуті пива, посунув кухоль: частуйся, мовляв, на здоров'я... Баглаєві не хотілося зараз повертатись до тієї неприємної історії з Таратутою, котрий теж був на Бхілаї деякий час, був, та не добув... Рука Таратутина без зайвих припрошень потяглася до кухля — важка, набрякла, з срібною каблучкою, що аж у тіло врізалась на товстому пальці.

Вірунька, не приховуючи цікавості, розглядала перстень.

— На обручку дивишся? — губи Таратутині ворухнулись у кривій усмішці, а в пригаслих очах змерехнув хижуватий холодок.— Оце і вся пам'ять про Бхілаї. Знаєш, які після того в Союзі на мене нарахування зробили? Збирався «Волгу» купити, та плакала моя «Волга». Даром тільки на права здавав.

— Ти де тепер?
— Був на заводі металоконструкцій. А зараз знов на прокатку вернувся... Ото ж, бачиш, з пляшкою в руках прокатали. Ще й підпис який дали: Гуляйгуба. Та я й не ображаюся. Хай повеселяться, хоч над своїм роботягою... Отак і тече життя. Розмінюєм червінці літ на мідяки буднів...
За час, відколи вони не бачились, Таратута помітно змінився: під очима з'явилися міхурі, обличчя брезкле, сіра втома на ньому лежить.
— З жінкою помирився, Семене?
— З якою? — лукаво той блимнув з-під брови спершу на Івана, потім на Віруньку.
— Законну маю на увазі.
— Розкололи глек остаточно... Рідня пішла війною. Був Таратута потрібен, поки рекорди ставив, або рéкорди, як ми там у Бхілаї говорили. Поки премії носив. Тоді й раднаргоспівське начальство не соромилось з Таратутою родичатись, у зяті взяло, в Бхілаї послало.— Свою скаргу він адресував зараз більше Віруньці, яка, здається, слухала його співчутливо.— А коли повернувся без лаврів переможця... Та що там говорити,— Таратута одним духом осушив кухля.— Потовклось по мені життя. А тепер і свої роботяги погрожують викишкати з бригади: уже вони, бачиш, переросли Таратуту, уже він їх ганьбить...
Справді ж, видно, нелегко живеться цьому їхньому заводчанину. Стрижена їжаком Семенова голова іскриться потом, давно не мита, бездоглядна. Після роботи й під душ не став — якийсь аж мурий весь. Дивлячись на Таратуту, кинутого, занехаяного, Баглай відчув щирий жаль до товариша. Досить іноді буває отак одного погляду, однієї якоїсь нотки в голосі, і вже ти простив, відійшов, уже душа наллята добротою прощення.
— Хочеш, Семене, до мене в бригаду? Переходь, візьму.
— До мартена? На переплавку? У вас жарко. Якби десь на водній станції — отам би мені клімат підійшов.
— Туди вас багато охочих,— вкинула Вірунька невдоволено.— А хто ж метал даватиме? Чи хай жінки і до мартенів стають?
Таратута надпив із другого кухля.
— Люди гинуть за метал. Колись гинули за жовтий,

а в нас за чорний. Де ще так вичавлюють, як на металургійному? Скільки не давай, усе мало, усе женуть, усе штурмівщина. Давай норму, давай дві, а жити коли?

— Кому як,— зауважив Баглай.— Для мене це і є життя.

— Знаєм, для тебе життя металурга — це гордість, шана, портрети в газетах, а як на мене, то краще вже дріжджами на базарі з-під поли торгувати... або човни заводські стерегти. Вичавлять тебе, а тоді ще й у вікно сатири, усім на посміх, Гуляйгубою продражнять. А що вони знають про мене? — Таратута скривився в гримасі.— Може, я людина в собі? Може, я не по графіках жити хочу?

— Далися тобі ті графіки,— потамував усмішку Баглай.

— Для тебе вони закон, це я знаю. Ти заради графіків розбитися ладен... Честь династії і так далі...

— А що? — образилась Вірунька.— Це ж Баглаї! Потомствені металурги! Честю своєю дорожать, слава їм даром не приходить.

— А за мною ніякої слави, нема чим дорожити,— похилив свою немиту голову бесідник.— Хіба що гуляйпільська яка-небудь, драна, гольтіпацька. Де тільки що сталося — так одразу тебе й на підозру беруть. Під віадуком убивство було, чули, мабуть? Справжніх слідів не вистежать, а Таратутою не забули поцікавитись: де тієї ночі був? А він цілу ніч у заводі ішачив!

Двоє Таратутиних приятелів, що ждали його оддалік, наблизились до столика; один із них, майже підліток, минувши недобрим поглядом Баглая, звернувся до Таратути:

— Він усіх тут вгощає?

— Хто це він? — спохмурнів Баглай, ображений його тоном.

— Ну, ти. В Бхілаї ж тобі жирно платили?

Вірунька, стежачи за Іваном, бачила, що ось-ось він скипить. Поблід, зуби зціпились, ще слово — і спалахне, в бійку полізе, як не раз траплялося раніш. Невже цей шмаркач не знає, що перед ним самбіст із сталевими м'язами та ще й швидкий на кулак, заводиться з пів-оберта... А шмаркач далі межи очі п'явся:

— Став, став, не шкодуй валюти...

«Зараз буде»,— з жахом ждала вибуху Вірунька. Але Іван тримав себе в руках: жовна камінно застигли під шкірою. Не відповідаючи, дивився на підлітка майже з сумом.

— На Батьківщину ж повернувся,— недобрим тоном докинув другий з цієї ж компанії.

— На Батьківщину, але ж не до вас, хамлюги! — Іван ще дужче зблід, і ластовиння виступило на щоках помітніше.— Не ви мені Батьківщина, ясно?

— Не зв'язуйся,— Вірунька, взявши чоловіка під руку, мерщій потягла його, знервованого, з павільйону. Аж коли відійшли, дружина мовила з полегкістю:— Вони, мабуть, з ножами... Боялась я, що ти його вдариш.

— Кулак свербів,— признався Іван.— Але вдарити — це не вихід... По бійках ми, по-моєму, на одному з перших місць. Думаю іноді: чого в нас так хамлюг багато? З першого ж кроку в аеропорту... Тільки прилетіли, оформляємо багаж, і там уже якась цвікавка всю радість зустрічі зіпсувала. Хлопці до неї з жартом, із компліментом, а їм у відповідь — крижаний тон, грубощі, обхамила та особа всіх нас підряд і головне — ні за що. І це на службі. А в трамваях, у магазині, на пошті .. Просто дивно: чому в нас такі люди злі? Звідки ця злоба, зневага, неприязнь до інших? Бажання образити, принизити людину, свого ближнього — це, звичайно, патологія, але чому вона так поширена? Ні, тут не одноденні профілакторії потрібні...

— Профілакторіями всьому не зарадиш,— згодилась Вірунька.— Палаци здоров'я це, звісно, добре... Повезуть його туди автобусом, переночує, тілом відпочине... Але ж товариським судам чомусь і після того є робота... Та й не лише товариським.

Спустилися алеєю вниз, вийшли до Дніпра. Обличчю Віруньки знову вернулась природна успокоєна гордовитість, вираз цей для неї найхарактерніший, біля неї, такої, Іван і сам легше повертає собі душевну рівновагу. Не хотілось уже думати про цю безглузду сутичку з нахабою,— перед очима плескотіла на весь обшир рідна прекрасна ріка. Дивлячись на неї, Баглай почував у душі хвилювання, якого раніш за собою тут не помічав. Не Ганг, а така ж священна для тебе, як важководий Ганг для людей тієї країни. Ріка батьків, ріка рідної історії... Вільний, заллятий сонцем Славутич,

він більше, ніж небо, світить тут людям своїм простором. Літають по сліпучій гладіні легкі байдарки, гострі, мов щуки, човни заводських спортсменів, мчать недавно завезені сюди каное, торохкотять моторки. Зблискуючи веслами, ідуть четвірки, вісімки, ритмічно погойдуються смаглюваті тіла, плавко опускаються весла на воду і знову злітають — червоні, жовті, оранжеві...

Дніпро для тих людей — частка життя. Іван із Вірунькою своє одруження завершували на Дніпрі, вперше він тоді покатав молоду дружину під парусом,— весілля молодих металургів часто завершуються такими прогулянками...

— Скучив за Дніпром? — всміхнувшись, питає Вірунька.

Іван рудіє чубом, випрямлений, суворий.

— Аж не віриться, що був я від нього так далеко... Де та Індія! Дивно спершу почував себе там. Чого я, думаю, опинився тут, у такій далечизні? Тільки тому, що посилали? Цікавість гнала? А повернувся звідти і бачу, що ні, не проста була наша місія... Не покидьок, не хамлюга, діло життя вирішує. Справді ж, підтримку друзям несемо і на екватор, і за екватор... Якщо стане земля багатшою, то й наша частка в цьому буде. Ради такого далечі не злякаєшся, на край світу махнеш. Людям помагаємо, їх метал варити вчимо, і самі теж дечого вчимось.

Біля головного причалу багато молоді, сидять, стоять на понтонах, готуються, здається, до якихось змагань. Один з-поміж них зоддалеки дуже схожий на Миколу, Іванові подумалось: справді, може, брат повернувся? Загорілий, як чорт, струнконогий, вибродить з води, на руках виносить невагоме своє каное... Поклав його на берег, після того допоміг дівчині причалити і її човника. Пристояли, про щось розмовляють, сміються. Вилитий Микола! Але ж не він... Хвилею накотилось тепле почуття до брата, почуття майже батьківське. Доводилось на руках носити його маленьким, по окопах із ним та з матір'ю на вгородах ховавсь. Рано випало Іванові відчути своє старшинство в сім'ї, взяти на себе ті обов'язки, що на нього перейшли, коли батька не стало. І жорна робив, і ложки із кабеля виливав, ходив із тітками на села міняти. По глибоких снігах, по зав'южених окупаційних дорогах... Якось ледь живого, обмерзлого, підібрали його заводчани під лі-

сосмугою, привели до матері... Якби не вони, в снігу там би й закоцелів з торбинкою ячменю... Пізніше в ФЗУ пішов, щоб швидше бути в цеху, щоб приносити із заводу хлібні картки для сім'ї. Життя склалося так, що з інститутом розминувся, зате ж хоч Микола тепер став студентом, буде перший у роду інженер. Непоступливий буває, колючий, а душа славна, чиста... Тільки все вірші та різні фантазії, розмови з друзями до півночі про смисл буття, про гуманізм... А ти скажи мені, брате, як бути гуманістом з оцими, що хамством та брудом поганять себе і людям отруюють життя? Як вичавити зло з їхніх душ? А треба ж з усіма знаходити спільну мову. Меншою, зовсім невеликою, стає планета, це сам відчув. В часи Магеллана здавалась людині неосяжною, а зараз? Потрібен якийсь інший, вищий розум сучасній людині,— без цього, люди, біда...

— Баглаю, давай до нас! На Скарбне! — лунає голос десь зліва.

Там між катерами чадить, гуркає, то дихне, то знову заглухне мотор, прилаштований на розлогій байді начальника доменного цеху. Мотор не заводиться, сам господар, габаритний дядечко в майці, сидить перед ним упрілий, люто смиче і смиче мотузок, силкуючись будь-що видобути іскру. Біля нього цілий гурт заводських з вудками, з саквами, терпляче ждуть тієї іскри божої, щоб рушити нарешті в плавбу.

— Треба й нам буде спорядитись,— каже Вірунька.— Дітей мамі залишимо. Бо ні разу без тебе й на островах не була. Все ніколи. Все клопоти: думаєм, що будемо вічно жити, що встигнеться все... А літа летять.

Іван розуміє Віруньчин настрій. І літа, і робота. Після цілого дня в цеху, після кліті-кабіни крана, де бачиш тільки гори брухту, шихти, піднятої куряви,— після того особливо почуваєш потребу дихнути простором, починаєш бачити небо, помічати блиск води, радує тебе дерево зелене... Чи не це якраз і жене людей у далекі плавні на поживу комарам?

Після тривалої смиканини неслухняний мотор начальника цеху таки скорився, гучно затрахкотів, мотузок кинуто, і компанія відчалює з переможними вигуками кудись, може, й на цілу ніч.

— За щуками! За карасями!

Все далі й далі їхня чорна розлога байда з мотором

на кормі. Вирвалась на просторе, набирає розгону, високо, задерикувато піднявши носа з води...

«За щуками? Та чи тільки за ними? — думає, дивлячись услід їм, Баглай.— Не стільки щук, як, може, саму себе там шукає людина, шукає дружби з природою, гармонії з отими водами, з небом, з отим рідним простором... В Індії вперше помітив, як люди виявляють увагу кожній стеблині чи комашині, прагнуть бути в близькості до всього живого... Адже людина доти й людина, допоки не втратила здатність бачити, крім потворностей життя, і його красу. Той, хто бачить це, може, не так мучитиме себе, гірко питаючись, хто я і навіщо, звідки й куди?»

Надзахідне сонце червоніє за мостом. Велике, розпечене. І дедалі більшає. Маленькі, мов мишенята, машини, проповзаючи по мосту, перетинають світило, без кінця проходять через його велетенський розжарений диск.

XXI

Білий метал сонця над містом.

Чавунна постать Титана у горішньому парку, над заводами. Закіптявілий він, аж сірий від пилюки (давно не було дощів).

Нижче, навпроти Титана, будинок заводоуправління і брама заводська. Закурена, давня, з таблицею темної міді, яка засвідчує, що звідси колись виходили перші червоногвардійські загони.

Махновські коні іржали біля цієї брами. Доки іржали та били копитами землю по цей бік муру, по той бік кувалися бронепоїзди. Сила віку виходила звідти — звідти й легенда виходить.

Кликав Махно металургів до себе.

— Відчиняйте браму, хлопці, та давайте до мене, до батька Махна! Підемо по степах гуляти. Хіба це життя — сажу ковтати весь вік? У вас дисципліна, а в мене свобода. У вас сажа, а нам Україна маками цвіте!

Відчинилася брама, і вийшов до Махна представник чорного заводського люду. Руки — мов із заліза куті. Йде горновий поміж кіньми, вибирає для себе гриваня. Якого за гриву придавить, а той і впаде, і впаде. Так усіх перепробував, і жоден не встояв.

— Бачиш, батьку Махно, нема в тебе по мені коня...

І відтоді пішли звідти, із цього заводу, гуляти по Вкраїні бронепоїзди. На одному з них був партизан Железняк. А на іншому, може, сусідньому, Баглай-горновий, що сини його й досі на Зачіплянці живуть.

Зранку того дня Єлька браму заводську розглядала. Брама — рідна для Баглаїв, вона щоранку й Миколу пропускала на завод, у цех. І з цієї ж брами лягла йому потім дорога до інститутy. Контрактований студент, він після захисту дипломної знову повернеться сюди, звично зайде крізь цю заводську прохідну, одягне свою синю інженерську спецівку — і то вже, мабуть, на ціле життя.

Здійснюючи раніше визрілий намір, зайшла Єлька того ранку до заводоуправління, нервово постукала у те віконечко, в яке багато хто стукав і до неї, аж ліктями вичовгано карниз. Полив'яний череп за віконцем побачила, очі сиві...

— Прийміть! На найтяжчу роботу! Де в протигазах, де з кайлами на рейках... Документів у мене нема, але я нікого не вбила, нічого не вкрала... Дев'ять класів освіти... Візьміть!

Вислухано було уважно її гарячі вмовляння. Потім почула спокійне:

— У нас, дівчино, двадцять п'ять тисяч робітників. І жодного щоб просто з вулиці. Щоб справа не була оформлена як належить.

Присоромлена, відкинулась од вікна з таким почуттям, ніби когось хотіла обдурити, чи що. Так тобі й треба. За твій нестерпний характер, за промахи, за непродумані кроки... Якщо не посміла сказати правду коханому, то і всі тепер дивитимуться на тебе як на брехуху! Не відчиниться перед тобою ніяка брама на світі...

Один із мостів, високий міст-естакада, перекинутий через територію заводу у бік Дніпра. Зійшла на цей міст. Розкинулась унизу перед нею вся величезна заводська територія з домнами, мартенами, аглофабрикою, з горами сирої руди на дніпровому березі. Ще далі, в нагірній частині міста, азотнотуковий випускає іржаво-руді лисячі хвости, отруює небо. Хіба ще спробувати туди? Кажуть, як іде дощ, оті руді дими

його, змішуючись з дощовою дистильованою водою, утворюють азотну кислоту, той дощ наскрізь пропалює на деревах листя зелене... Не лякають ніякі отрути Єльку — більше відлякує вікно відділу кадрів: те, що почула тут, почує і там... Внизу попід мостом безліч колій, маневрують весь час заводські паровози, тягають руду, платформи з металом, від цих паровозиків кіптяви найбільше: бурхоне, завалує чорним димом, півнеба застеле. Таємничий світ труда, що ніколи тут не припиняється, світ певності в собі й байдужості до Єльки. Один випустив дим просто під мостом, шугонуло чорним угору, гіркою хмарою окутало Єльку, клапоть сажі впав на білу кофтину. Чомусь шкода стало кофтини. До неї ж Микола торкався... Більше, мабуть, не доторкнеться... Короткий зблиск щастя, біль втрати, чуття зайвості — все змішалося в душі, гнітило. Піти б звідси, але чомусь не йшла. На блискучі колії внизу, зачманівши від горя, дивилась. Якби забачили ті паровозики розпластане на коліях під мостом знівечене тіло дівоче, чи дуже б стурбувало це їх?

Десь від міського вокзалу ледве чутно долинає музика, грає духовий оркестр. Чого він грає? Кого зустрічає? Кволою, онімілою ходою почвалала туди. На пероні повно молоді: проводжають студентів на цілину. Музика, рюкзаки, дотепи... І хоч знала, що Миколи тут бути не може, очі мимовіль самі шукали його в юрбі. Казенні слова якісь було сказано з імпровізованої трибуни. Обійми неказенні. І вже з вікон вагонів виглядають юнацькі безтурботні обличчя. Співають. Поїхати б і тобі. У безвість. Де тебе ніхто б не знав, де не догнали б тебе ніякі плітки, ніякий поговір... Зникнути, щезнути! Подалі від отих пащек, що десь, може, й сьогодні ганьбитимуть Єльку перед її коханим. До пекучого сорому, до відчаю уявляла собі все, як це буде там, у Вовчугах, як розлютована бригадирша клене її перед Миколою, ліпить на неї всяке, де крихти правди змішаються з найчорнішою брехнею, а він стоїть приголомшений, вражений, так поглумлений у своєму коханні. У плітках потоплять, у брутальнощах. Ніхто не в силі буде спинити потік образ — ні голова, ні подруги. Оганьблена, легковажна постане в його очах, найгірша в селі... І після цього ще сподіватись на зустріч із ним? Крізь землю, мабуть би, провалилась під його караючим поглядом!.. «Оце ти така? Отак тобі вірити?»

А він чесний, правдивий, відкритий — в нього вся душа зверху! Такий він, такою і Єльку собі уявив, а вона скритна, зла! Ошуканий нею, приголомшений, осміяний пащекухами, стоятиме сьогодні у Вовчугах біля контори, слухатиме все, почуваючи, може, тільки біль кривди, біль розчарування. Та й хто після почутого повірив би у щирість її справжнього, спалахнулого до нього почуття? Хто не відчув би гіркоти, так помилившись у людині... Болем сходила душа. Бурхлива уява малювала Єльці одну сцену жахливішу за іншу, і не думалось уже, що все це могло бути тільки плодом її фантазій. Не сягала в своїх припущеннях, що належить до тих екзальтованих натур, для котрих вифантазуване має іноді силу більшу, ніж сама реальність.

Знову була потім у скверику, де старі жінки внуків своїх повивозили у візочках на прогулянку.

На одній з лавок, схилившись на кошик, самотній чоловік куняє, перед ним знічев'я зупиняється постовий, і вже виникає конфлікт:

— Громадянине, не спіть.

— Я не спав.

— Ви спали.

— Не спав. Тільки очі заплющив. Що, я не маю права заплющити очі? Сонце б'є...

— Не прерікайтесь. Гордий дуже. Спати треба було в електричці, сквер — не місце для спання.

— Не спав я.

— То чому ж перехнябивсь? Розвалився... А тут громадяни з дітьми...

— Громадяни, я вас образив?

Жінки (хором):

— Ні!

— Так чому ж він причепився? Може, я задумавсь, очі заплющив...

— Задумавсь! Багато задумуються тут. А тоді дихне — як із винної бочки...

— Чого ображаєте? Громадяни!...

І так довго було. Довго і ні про що. Аж поки жінки, втрутившись, розвели їх, зліквідували конфлікт, але настрій було зіпсовано обом. «Ще й до мене вчепиться»,— подумала Єлька і сіла біля жінок, на самому краєчку лавки, на більше й права ніби не мала.

Неквапливу розмову літніх жінок слухала, теж ніби крадькома, незаконно. Про всячину гомоніли: про хліб,

що до нього тепер гороху домішують, про пенсії, що їх нібито мають підвищити заводчанам. Зайшлося ще про якусь дівчину, що нібито десь на Скарбному минулого тижня втопилася з нещасливого кохання. Їхали туди разом, веселі обоє, а там щось скоїлось, і вже вам отака драма... Потім найстарша з жінок стала розповідати, як у молодості один студент у неї закохався. Селюк був, неотесаний, а вона з сім'ї, де знали манери і вміли стіл сервірувати. Не вмів він зачарувати її родину, і зрештою переважили інші поклонники. І ось минуло багато літ, в неї сини вже дорослі, інженери. Багато-багато було після того тортів на день її народження, різних бісквітів та наполеонів, всі вони тепер наче злилися для неї в один великий торт... Зістарілась, відцвіло життя, а чомусь і досі ні-ні та й випливе з-поміж давніх її поклонників саме він, отой вайлуватий селюк-поет, що манер не знав. Все частіше згадується, як сказав якось їй на день народження: «Ну що я, безмаєтний студент, вам можу подарувати? Дарую вам оту зірку!» (І показав з балкона на зірку). І навіть коли голодувала під час окупації, в горі й нестатках була, чомусь не роки благополуччя згадувались їй, а вночі пробувала все віднайти в небі оту зірку, що їй студент колись на день народження подарував...

Горючим болем проймала Єльку сповідь старої жінки, її запізнілий жаль за чимось, що могло б бути, але що так і пройшло стороною, як літній далекий дощ.

Біля занедбаного, без води, фонтана дітвора голубів годує. Дикі, бездоглядні, отак і живуть на крихтах... І згадались Єльці інші, зачіплянські голуби, сяючі у вранішньому сонці, оті, що невтомно тягли вгору собор, біло й тріпотливо йдучи колами в хмаровищах диму все вище, і здавалось, собор за ними теж тягнеться вгору, росте... Відблискотіли, назавжди, мабуть, погасли ті сяючі голуби її короткого щастя...

Тяжко. У грудях гадюки смокчуть. І нікого було й винити — тільки саму себе. Хто ж винен, що носиш у собі щось баламутне, де ступиш — усе невпопад, до чого торкнешся — мимоволі руйнуєш... Скільки тобі ця ніч Баглаєва обіцяла, ніч знайомства, довіри, злиття душ, маревна ніч закоханості... А що зосталось?

Побувала біля Миколиного інституту. Новий вели-

чезний корпус в горішній частині міста. На фасаді вимурувана складна якась формула, якесь незрозуміле Єльці рівняння й модель — мабуть, модель атома... Ніби щось аж насмішкувате й глумливе було в цій круглій моделі і в таємничих знаках рівняння, зрозумілих тільки для обраних, які ніби відгородились тим тайнописом від простолюддя... Біля інституту — нікого.

Ще на проспекті потім посновигала. Здавалось, що й перукарі з вікон, і продавщиці від лотків позиркують на неї осудливо. Інші працюють, а вона тиняється без діла... Гонивітерка, легкого хліба шукає... Саме відчинявся ресторан, туди заходила рання якась компанія.

— Ходім з нами! — зачепили Єльку.— Вип'ємо на брудершафт... З одного келиха!..

Це вони її такою вважають. Певні, що з тих вона, які з першим стрічним підуть, з тих, що не ображаються, коли їх на коліна собі в ресторанах садовлять!..

З ненавистю глянувши на них, наддала ходи, на зупинці в якийсь автобус вскочила. В перший-ліпший — хоч за хвилину перед цим нікуди не збиралась їхати. Автобус був майже порожній. Єлька сіла, принишкла в кутку. Кондукторка, чомусь суворо глянувши на неї, оголосила, що автобус іде на Скарбне.

Простоволосий, сивий, як Саваоф, сидить старий металург біля воріт свого раю. Саваоф у вилинялій робі заводській. Вийде, сяде отак, не боячись сонця, і старечий, засльозений погляд подовгу плаває в далечі, на знайомих обріях. Собор просікся з імли. Димлять заводи. Що єріднішого в світі? Між мурами заводськими одцвіло життя. Все вам віддав. Як там господарюється вам без нього? На цехах, кажуть, стільки сажі нападало, що зараз доводиться лопатами згортати її, скидати, як сніг,— траплялися випадки, коли провалювались дахи під тією чорною вагою...

Дивиться у заводську далеч старий. Спокійно снується на екрані неба фільм його молодості, його життя. Людина смеркання, чого він жде. Хто йому відгукнеться із тієї далечі, від бур відшумілих, від жароти цехів, де вже сто літ виплавляють метал, від людей, що колись були йому близькими? Сидить і наче жде когось.

Щовихідного веселим грайгомоном повниться ліс. А зараз тихо. Слухає тишу старий. Чує перегук віків, голоси з туманів. Дзвони козаччини йому гудуть. Дуби революції шумлять.

Є в нього тут друг, Яровега, теж металіст, барикадник, колись ще в молодості разом ходили в Нардом на проспект лекції Яворницького слухати... Яровезі тільки й відомо, кого отак подовгу жде біля воріт старий Лобода: очі замружіють слізьми, а він усе виглядає бездушного сина свого. Клянеться, що й бачити його не хоче, а потайки жде, сподівається. Дожити кортить йому, щоб глянути на своїх нащадків. Може ж, колись із внуками прийде син, і старий пригорне внучат, і вони його полюблять. Може, коли-небудь діждеться-таки.

У будній день нема наїзду на Скарбне, всі по роботах. Дубовий ліс підступає до самого раю металургів, велети гіллясті, віки вони стоять. Ночами тіні минувшини населяють урочища Скарбного, з ними лише й спілкується нічний рибалка Лобода Ізот. Вусаті, тристалітні запорожці, буває, десь вогнище розведуть, лежать, люльки покурюють, консервні бляшанки розглядають знічев'я. Котрийсь вуса погладжує в подиві: «Що вони з цих бляшанок вживають? І які вони тут є, теперішні? Чи є лицарі серед них? Чи самі гречкосії? Не може ж так буть, щоб лакизи та казенники, крутії та трусії? Бо ж з усього найгіршого, що може бути в людині, душа заяча, душа раба!»

Почуває, як ці думки роздмухують у ньому зненавиду до когось, збурюють не охололу ще кров. Приїхали якось в отакий будній день троє легковою. Виклали з багажника снасті браконьєрські, лопати саперні добули, стали берег копати. Кожен робить собі крісло земляне, щоб із вудкою сидіти в тім кріслі, мов у кабінеті. Підійшов до них, соромити став: «Що ж ви землю рушите? Берег обвалюєте?» Грубощами йому відповіли. Недовго, мовляв, уже бути цьому Скарбному. Осушать його, під городи все буде пущено. Під боком у промислового міста намули такі пропадають. Городина була б яка! Коли будуть тут приміські господарства — овочеві бази баклажанами заб'ємо... Того й не думають, що, як води не буде, — нічого ж не буде... Став проганяти їх від берега. Огризалися, один навіть лопату підняв, босяцькою лайкою не посоромився ображати старого. Та хоч один проти трьох, все-таки прогнав, витурив їх, браконьєрів. Правотою своєю прогнав.

«Отакі й плюндрують. Коли далі так піде, то скоро, мабуть, і журавлі не літатимуть над нашою прекрасною Україною... Вдарить котромусь у голову: давай ще одну

ГЕС — і на тобі ГЕС, і вже рубають плавні, замість них гниле море смердить, густе, як кисіль, топить мільйони, до марганцевих рудників підбирається... Невже й на Скарбне посягнуть? Як осушать, нічого ж не буде! Туманів не буде! Чуєте? Не буде туманів уранці!» — як щось жахливе вигукнув у думці комусь.

Перед ним повз Будинок металурга стежина в'ється, одна з тих, що від шосе в глибину лісу горожанами протоптана. Під вихідний і вранці в неділю тут валом валить люд із міста на природу. Буває, що й заводчан своїх між ними побачить: із сім'ями йдуть, шанобливо вітаються зі старим обер-майстром. А буває, що компанія жевжиків якихось проходить, галасують на весь ліс, з приймачиками в руках, антенами аж у вічі старому тичуть. Ще й насмішки пускають. Молоді, зовсім юні, а такі вже черстводухі. Що їх робить такими? Звідки в них оця зневага до всіх, навіть до трудової сивини? Спробуй зауважити цьому непоштивцеві, він одразу ж у відповідь: «А хіба я не маю права?» Пройдуть із своїми антенами-штрикачками, а старий ще довго дивиться їм услід. Без озлоби, скоріше з болем, наче рідні внуки пройшли перед ним. «Чому ви такі? Чому неповажливі до людей, сумні, дражливі? Чому пісень не співаєте, а слухаєте тільки готові з отих коробок? Чому навіть сміх ваш не схожий на той, яким сміялось козацтво? Жалко мені буває вас. Допомогти б вам, а як?»

Багато про що передумає Ізот Іванович, сидячи тут. Підлітком біля горна починав. Потім півжиття на мартенах. Варив не тільки м'які, рядові сталі... І синам браму відчиняв, з собою привів на завод. Переглянуто ще раз фотографії загиблих синів. Роздивлено синій океан з пальмами, Індійський океан. Ген аж куди сягнула твоя наука металурга! Скрізь, де є руди в надрах, буде й наука твоя...

Під обід уже бралося, коли якась дівчина виринула на стежці. Похнюпившись, прямувала до лісу. Проходячи, насурмлено блимнула у бік старого, густо смаглява, циганка, чи що. Зараз циганів чимало з'явилось, переводять їх із кочового на осідле життя, комусь вони там дорогу перейшли... Але ця не в рясних спідницях, у звичайному, у кофтині біленькій. Коли зиркнула спідлоба, губи самі за звичкою тихо мовили: «Здрастуйте»,— сільська, видно. А в очах таке горе глибоке, такий закипілий розпач, що і дна йому нема. Не з добра такі

сюди заблукують, прямуючи часом, як сновиди, до лісу, до темних скарбнянських ям-чорториїв...

Уже минула його, коли він, відчувши якусь бентегу, окликнув:

— Дочко, а вернись-но сюди.

І вона покірно вернулась, мовчки зупинилася перед ним з тією ж похнюпленістю, з важким, тягучим поглядом відчаю, де вже ніби й воля до життя згасла. Спитав — відкіля і куди. І ніби аж тепер помітила вона старого і в тоні вловила співчуття.

Як блудниця, збайдужена, відкинута всіма, стояла Єлька перед ним. Здається, ніколи не дивилась вона в такі мудрі і людяні очі, що, може, просвітлені власним болем, гіркотою самотності, набули здатність зазирати так проникливо і в душу іншим. Ніякий не родич, а помітив її стан. Окликнув, розпитав лагідно. Навіть не знаючи, хто вона і чи співчуття його варта. Двоє людей, зовсім незнайомих, випадково зустрілись, і ось так... Про матір, про батька ще запитав. Де працювала. Слухав її скупі зізнання, і велика, в сивій сивині голова його весь час зичливо покивувала, ніби приймала без осуду її життєві зриви, й помилки, і невміле каяття приймала, все далі читаючи заплутану книгу Єльчиного життя.

Почувала Єлька, як помітно відтає в ній крига озлобленості проти себе і проти всіх, як поволі повертається вона до чогось людського, що було перед тим уже ніби навіки втрачене. Згодом і сама запитала старого: чого він тут? Сторожує, чи що?

Старий пояснив, що це за будинок. Патронат для колишніх металургів, для самотніх людей.

— Райська обитель,— додав з невеселим усміхом.

— А хіба у вас... Ні синів хіба, ні дочок? — спитала Єлька і тієї ж миті відчула, що не слід було запитувати про це.

Все обличчя старого враз зіжмакалося, перехопилося спазмами болю, він нахилився, в грудях заклекотіло, кістляві плечі затряслись у важко стримуванім риданні. Людина плаче! Старий чоловік і... сльози, великі, світлі, течуть по щоках. Це так приголомшило Єльку, що вона ладна була закричати — від нестерпності бачити це. Нічого нема страшнішого, ніж бачити стару людину в риданні. Бачити, як щойно осінньо-спокійне, гартоване життям обличчя раптом спотворюється гримасою

страждань. За хвилю старий змахнув сльози долонею, сива голова піднялась, він вернув собі самовладання. А Єльці душа горіла болем, гострим до щему, до крику. Не могла простити собі цієї необачності, картала себе, що необережним своїм запитанням так вразила старого, торкнулась, видно, найболючішої рани його життя. Бачила Єлька горе, знає, як людині болить, але яким же мусить бути горе цього старого, якщо від найменшого доторку до якоїсь затаєної душевної травми міг його скрутити отой раптовий судорожний плач! Чи сподівався він, що вінцем його старості стане біль, непогасний, щодня ношений, щодня здавлюваний у собі? Такий велет, а був зараз зовсім беззахисний у своєму горі. Хотілося знайти слово втішання, виказати шану, руку оту темну, велику хотілося поцілувати звікованій цій людині, що когось втратила чи кимось покривджена тяжко.

Старому, видно, було ніяково за те, що виявив перед незнайомою людиною таку слабкість, хай навіть скороминущу; знову, як і перше, добрими успокоєними очима глянув на Єльку.

— Голодна ж?

Підвівся і, звелівши йти за ним, повів у свою райську обитель.

XXII

Один із заводів скинув брудні отруєні води в Дніпро, і риба подохла. Знялась ціла історія. Приїздила з центру відповідальна комісія. Секретар обкому зібрав з цього приводу директорів заводів, керівників партійних і профспілкових організацій. Сердитий був:

— Доки будемо отруювати Дніпро? Доки труїтимем повітря? Держава дає кошти на очисні споруди, а ви з року в рік тільки штрафи платите з тої ж державної кишені. А профспілки? Які ваші обов'язки, ви забули?

В зв'язку з цим згадали про оригінальну систему очищувачів, що її запропонували заводський механік Олекса Артеменко та студент з металургійного Микола Баглай. Секретар обкому виявив бажання сам познайомитися з раціоналізаторами. Того ж дня подзвонили в район, і Баглаєві передали, що його терміново ви

кликають до міста. Сказали, й чого саме викликають. Свого часу обоє вони побували в директора із своїм проектом, нічого тоді не вийшло. Вислухав на бігу, відмахнувся від них:

— Не до вас мені зараз, з планом завал, міністра ждемо!

Олекса й після того не втратив надії, тягнув Баглая ще кудись іти, але студентові терпець урвався: осточортіло. Мабуть, не проб'єш лобом стіни...

З тим і відбув на хлібозбирання. І ось тепер, виявляється, знову ожила їхня ідея, зацікавились.

Добирався Баглай до міста на попутних. Соняхи вже цвіли, ціле море їх, золоточолих, розлилося степами, звернутих лицем до свого небесного взірця. Їхав з радісним передчуттям зустрічі з Єлькою, з Зачіплянкою і з тими невідомими людьми, які стануть його спільниками у боротьбі за ясне, незабруднене небо рідного краю. Країна прогресу повинна бути без шкідливих димів! — такий його, Баглаїв, девіз. Вже складались, формувались думки, невідпорні аргументи, які він висловить перед тими, з ким і зараз у дорозі веде пристрасну, переможну дискусію. Дошкульно висміює якогось горе-раціоналізатора, що пропонує всі труби звести в одну і відводити той дим кудись... Інших теж на лопатки кладе. Звичайно, певну рацію мають і прихильники сухого очищення, адже не всюди є достатні резерви промислової води. Багато країн переходять на сухе фільтрування, це так. На Заході застосовують навіть мішкові або рукавні фільтри із спеціальної матерії, вона мусить бути особливої міцності й жаростійкості, бо температура пилюки при виході з труб дуже висока. Продукти сухого очищення до того ж можна переробляти, брикетувати, в цьому теж є своя перевага. Перш ніж очищати, треба охолодити газ, знизити його температуру — в цьому проблема. Пряме відсмоктування? Але металурги йдуть на це неохоче, бояться, чи не позначиться воно на технологічному процесі. Дим із труб — це розпечений газ із пилюкою, невидима оком пилинка — твій найбільший ворог! Тільки збільшивши в чотириста п'ятдесят разів, починаєш бачити цю пилюжинку, власне, мініатюрну скалку заліза. Тому-то вона добре летить і легко засвоюється організмом. Є закон про допустиму санітарну норму пилюки в повітрі, але хто його дотри-

мується? Повсюди повітряні басейни над металургійними заводами бурунять брудом, різні інспекційні служби теж ковтають цей бруд. На кожнім заводі є вентиляційні лабораторії, які з року в рік тільки фіксують порушення санітарних норм... Хіба ж не самообдурювання?

Думати про це Баглай ніколи не міг спокійно. Особливо збільшилось пилюки після застосування на мартенах кисневого дуття. Не дим, а залізо, чисту руду, багатшу, ніж з рудників, видувають із труб, і вітер день і ніч розносить її над містом... Чотириста тонн пилюки щодоби — тобто тонни й тонни чистого заліза у вигляді бурих отих димів! А директори? Кожен із них і зараз має фонд, щоб платити штрафи за забруднення. І платить, бо йому нема коли думати про фільтри, в нього, бачите, завал... Кошти на будівництво газоочисних споруд їм відпускають щороку, на, бери, будуй, а хто ті кошти освоює повністю? Хто по-справжньому піклується підготовкою відповідних спеціалістів? Був раніше технікум десь на Кавказі, що готував таких фахівців, а потім і його ліквідували. До застосування кисню, доки мартени диміли потихеньку, ще можна було якось миритись, а зараз, коли всі процеси інтенсифіковані, над заводом як пожежа! Бурі хмари затягують небо, проблема очищення стає головною... Шкодує Баглай, що нема їхнього колишнього директора Батури, помер від раку, лауреатом був, той би одразу вхопився за їхню установку! Мокре очищення, яке вони пропонують з Олексою, звичайно, теж річ громіздка, клопітна, треба буде силу-силенну води, треба будувати величезні відстійники, нові установки, кожна з яких це майже цілий цех... Але ж треба колись за це братись! Хай сьогодні ніби це вам і «невигідно», товаришу директор, таке не працює на план, зате повітря для людей буде чистим, небо над заводами засміється блакиттю,— хіба ж це не варте найбільших зусиль?

На Веселій дітлашня з бурхливою радістю зустріла свого улюбленця, баглайчата й сусідські — всі були заїдені шоколадом: певна ознака, що Іван з Індії повернувся. Соняхи й на Веселій цвіли, аж тут Микола згадав, що сьогодні день його народження: з дитинства ще, з материних слів, закарбувалось, що, як народився, була війна, снаряди по садках вибухали і соняшники стояли в цвіту!

Він, бач, і забув, а матері не забулось: пирога з вишнями спекла. Щоправда, гостей не скликатимуть, до того ж переддень вихідного, і багато хто подався на Скарбне. Іван з Вірунькою, і обидва Владики, і Федір-прокатник, і ще приєднався до них інженер з Іванового цеху... Запрошували й Миколу: як приїде, щоб одразу їх доганяв. Мати — лоцманського роду, справжня дніпрянка: висока, чорноброва ще, дарма що літа... Суворий злам брів сьогодні якийсь лагідніший, почувається, що душа материна не в тривогах нарешті: і старший син повернувся, і молодший у дворі... Навіть засміялась, показуючи, яку шаль Іван привіз у подарунок: ніби молодій, і на плечі накинути совісно... Микола жартома став упевняти, що індійська шаль дуже личитиме їй. Запитав потім:

— А як тут ваша майбутня невісточка, мамо?

Материне обличчя похмарилось: зникла невісточка. Як поїхала тоді до міста, то більше й не поверталась.

Громом з ясного неба пролунала для Миколи ця звістка. Стояв, приголомшений, серед двору, брови насунулись на очі, мовчав. Потім сказав глухо, з гірким жартом:

— Що ж ви, мамо, не вберегли її?

— Це, сину, тобі треба було берегти,— відповіла мати серйозно.

Дала вмитися синові з дороги. Осмалений повернувся з степів, шкіра на плечах і грудях аж жевріється. Доки натирав чистим рушником своє мускулясте тіло, Баглаїха все дивилась на нього: такий виріс красень, вродливець! Старший рудий, витрішкуватий, навіть очі з рудизною, а в цього так і б'ють блакиттю з-під чорних, густих, як і в батька, брів. «У вашого Миколи,— чує іноді,— очі — ну просто небо!» Тільки часто чомусь те небо з присмутком... Рівний ніс з тонкими ніздрями, вони теж, як і в батька, щоразу нервово посіпуються, коли син чимось схвильований... Все батькове — і очі, і брови, й постава. Як би оце порадувався батько... Так і не побачив сина... Безвісти пропав... Тільки для неї він ніколи не буде — безвісти... А де той солдат, що перший почув, коли воно в окопчику запищало? Живий чи десь у братській могилі лежить?

Хоч і засмученого звісткою, мати все ж приохотила Миколу сісти до столу на підобідок.

А щоб якось утішити сина, сказала, що вже вся Зачіплянка знає, чого його викликано. Недаром, виходить, тут з Олексою, мудруючи, креслили свої ватмани,— чогось таки варті їхні димолови...

— Замучились, мамо... Легше стіну пробити,— буркнув син.

Баглаїху це аж розсердило.

— А ти на легке сподівався? — запитала суворо.— Тільки якийсь бакай — одразу й носа вішати? Ану, візьми лишень себе в руки! Легко в житті ніщо не дається, пора б уже знати...

Відчитала, показала характер.

— Дякую за моральну підтримку,— похмуро всміхнувся син.

Посьорбав борщу, вщипнув пирога і одразу ж із двору.

Солома на Ягоровій хаті від часу злилася, скипілася в єдину землисту масу. Порожньо в дворі, тільки груші-рукавиці самотньо, нікому не потрібно висять. Біля саги постояв: дітлашня на мілкому вибулькувала, по сліпучому плесу плавав гумовий слоник з дзвіночками — індійський сувенір... Бережком змагаються в стрибках жабенята, ці змалілі нащадки мамонтів. Ще далі вийшов, на кучугури подививсь. Ніде нема! Так порожньо, порожньо навкруги! «І стежечка, де ти ходила, колючим терном поросла...» Течуть у мареві кучугури, молочай рудіє, такий гіркий, що його й кози не їдять... Потужно димують заводи, зробили небо кудлатим, буро-оранжевим... Чорні силуети домен, місто нагірне з вежами... Дух титанізму панує тут. Літаки гуркочуть десь високо-високо... І знову накотилось на Баглая те, що давно вже не накочувалось: оця якась невловима тривожність світу, полігонність його... Навіть у розвихреній сліпучості сонця почувалось щось ніби тривожне... Мимоволі наверталось на думку: що буде з нами? З людьми, з заводами, соборами? Що буде з тобою, рудий молочаю?

Зайшов потім до Олекси — той ще не повернувся з роботи. Такий день: прикрість за прикрістю.

Опинився в Орлянченка. Ромця збирається в мандри, ніби таки дають йому туристську. Поїде подивиться, як вони свої собори бережуть, може, десь органну музику послухає, в соборах це, кажуть, виходить грандіозно!

— А знаєш, Микольцю, як болгари сталеварів називають? Огнярі! Сила?

Про Єльку розмову Орлянченко не порушував, вистачило такту. Мовчки зіграли партію в шахи. Тим часом і Олекса з'явився. Загледівши Миколу в Орлянченків на подвір'ї, теж завернув сюди, про що Ромця повідомив на свій манір:

— Ось і наш фанатик одновухий.

Фронт пройшов Олекса — вуха зберіг, а в цеху ліве осколком відпекло, ледве й очі тоді йому не повипікало. Після того випадку вирішив стати механіком, захопився в співдружності з Миколою пошуками ідеальної газоочистки. Механік в доброму гуморі. Голий череп червоніє, як спечений, уціліле вухо горить.

— Наша бере,— звернувся з новиною до Баглая.— Не ми за директорами, вони тепер за нами ганятимуться. А то поставили фільтр на одну піч, а інші хай собі димлять,— пояснював Ромці.— І ніхто не скаржиться. В Липецьку як випустять жовтий дим — так, кажуть, купа заяв у міськраду. А в нас звикли, мовчать. Ну, тепер, треба думати, діло зрушиться. На понеділок, товаришу студент, нам із проектом на заводі бути.

— Тільки чи знову не відфутболять? — висловив сумнів Микола.

— Я ж давно вас, нещасних, учив,— упевнено мовив Орлянченко: — на всякого Бублика антибублик потрібен. На крутійство — силу антикрутійства... Крутійство — то ж ціла наука! Відфутболювати ваші ідеї знайдуться такі лоби що ну! Але супротивника треба зустрічати у всеозброєнні! Він закручує — ти розкручуй. Він розкручує — ти закручуй. Війна нервів. Вимотування — тільки цим їх і можна взяти.

Механік спробував пояснити, що не в тім річ, мовляв. Секретар обкому зацікавився, товариш Дібровний, тому й заворушились.

На Орлянченка це теж не справило враження.

— Відрадний факт, звичайно, що на світі є такі позитивні секретарі, прогрес у наявності,— сказав він філософськи.— Не кожен звернув би увагу на гуманну ідею, виношену в умах двох змордованих бюрократами зачіплянських диваків. Хороший секретар товариш Дібровний, нічого не скажеш. Він, як відомо, навіть за собор наш заступився, дав браконьєрам по

кирпі. Але мене ця ситуація цікавить дещо в іншому плані: чому доля того ж собору, народного архітектурного пам'ятника, повинна залежати від настрою, від персональної волі однієї особи, хай навіть і позитивної? Ви це вважаєте нормальним? Чи, може, це заслуговує того, щоб скомпонувати довжелезну анонімку в яке-небудь двадцять третє сторіччя? Як жили. Як у нас вирішувались такі справи... Як багато залежало від того, з якої ноги вранці керівний товариш встав... Добре ж, що виявився наш секретар не бурбоном, а, навпаки, цілком прогресивним, чулим, зворушливо справедливим... А якби трапився його антипод, діяч, вибачте на слові, поганий?

Олекса-механік тернув себе по лисому черепу, потім весело посварився на Орлянченка пальцем:

— Поганих секретарів не буває, затям це собі, Романе батьковичу. Затям і більше не пащекуй на цю тему, якщо хочеш у туристські їздити...— І додав уже без тіні жарту: — З інфарктом лежить у лікарні наш секретар. Мав у центрі якісь неприємності (не за собор, звичайно), тільки повернувся, і просто з літака — в лікарню...

Заціпило після цього Ромці.

На Миколину досить несподівану пропозицію їхати на Скарбне Орлянченко відповів відмовою, має якісь у місті діла, а Олекса-механік зголосився охоче: його ж мотоциклом незабаром вони й помчались туди, «на лоно природи» — як сказав би Лобода-син.

XXIII

Почалася нова смуга в Єльчиному житті. І сталося це завдяки турботі старого металурга, діда Нечуйвітра, як його всі тут величають, бо ні на які вітри не зважає, в усьому свою лінію веде. Ізот Іванович сам привів Єльку до директора, цей, виявилось, знав Єльчині Вовчуги, мав із їхнім головою якісь господарські стосунки. І що документів зараз при ній не було, це його теж не збентежило, повірив: попрацює в них офіціанткою, матиме й документи.

Наступного дня Єлька вже ходила в їдальні з білою мереженою коронкою над чолом, розносила старим людям вечерю. Тільки вечерю роздала, ще й сонце не

сіло, і — вільна. Ці старі люди оточили потім Єльку на ганку, небайдуже розпитували, розповідали й про себе, не скаржачись, навіть із жартами, в яких, правда, чулась гіркота.

— Підопічними називають нас, дочко. Справді ж, підопічні держави, робітничого класу. Якби колись, під парканом гинули б... А зараз, бачиш, у вічному санаторії...

— Хто направляє нас сюди? Самотність направляє. А деколи, буває, здають нас до цього раю рідні сини, а найчастіше невістки дорогесенькі, щоб із нами клопотів не знати. За утримання батьків вони доплачують, а в кого з нас, металургів, пенсія велика, за того й зовсім не платять...

— Різні тут серед нас є: з броненосця «Потьомкіна» один був — торік поховали... Був Горбенко, що з Чубарем працював...

Підопічна одна хвалиться:

— Все чистоті присвячуємо. Змагаємось за палату компобуту. Ось у нашій палаті квіти найкращі, директор у наказі відзначив... Не лінуюсь, дарма що вік: стілець поставлю на стіл, видерусь і абажур витру,— хвалиться бабуся вдоволено.

Металурги з цих чистух підсміхаються:

— А за міцний мир у палаті ви боретесь? — І до Єльки: — Між нами, дідами, мало чвар, а женщини, вони ж народ войовничий, трудно досягають миру... Та хоче радіо, а та ні, та кватирку — зачини, а та — відчини, і таке піде, хоч до ООН звертайся...

І гуртом уже потішаються над тим із своїх, тут приписаних, що все вимагає в директора бюст вождя з комірчини витягти й на клумбі поставити серед двору...

— Без бюста він, бідолаха, заснути не може.

Отак і живуть. Є самодіяльність: хор, струнний оркестр, є також бригада рибалок...

Одній із підопічних Єлька так сподобалась, що вона їй навіть гарненьке платтячко подарувала, доньчине якимось чином у неї заваляло́сь...

Єльці тут воля. Поробила своє, і хочеш — читай, хочеш — іди собі в ліс. Після невизначеності, загубленості в круговертях життя якось одразу прижилася, відчула себе невимушено, відчула свою незайвість. У вільний час любить блукати плавнями. Черевики скине і боса по землі, відчуваючи її дух, її теплоту,—

тут можна ходити босій. Якби в місті по асфальту пройшла — затюкали б: оце вискочила звідкись, як гола з маку! А тут, серед Скарбного, хоч на голову стань — ніхто не зауважить, не обсміє. Може, так і житиме? Мати ж прожила одиначкою своє зіткане з буднів життя, доки й світ їй, бідолашній, у глинищі запався... Може, і тобі свою одинацьку долю передала? Будеш за няньку цим старим людям — людям спокійного смеркання. Зостаються ж людьми і тут, згасаючи в цій обителі смутку і старості. Та все які люди — були славетними на заводах, на броненосцях були, на барикадах... Для таких не важко Єльці розносити миски в їдальні, в колишній чернечій «трапезній»... А потім і сама колись згасне. Із нічого постала і станеш нічим. Час усе поглинає, усе пожирає вічність. Пилюжинкою розтанеш у холодних безвістях матерії... Чи, може, це воно і є, людське життя? І, може, вся мудрість у тому, що двоє наблизились між собою, спалахнули на мить, щоб потім знов розійтись, погаснути у вічному леті...

Різне птаство кочує по Скарбному. Удень ідеш лісом, і тільки шурхне десь між віттям — погляд твій одразу потягнеться за тим птахом, який він. А то з'явились були пташата якісь дивовижні, яскраво-сині, наче з тропічних лісів сюди залетіли, щоб подивитись, як воно тут, на Вкраїні. Прудко літали, і так незвично було бачити тих небесно-синіх пташок, що блакитно змигують над темною водою Скарбного... Часом заглибишся в такі місця, де всю тебе огорне царство тиші, протока якась петляє, береги всі в навислих оголених кореневищах... Вода темніє глибінню, але чиста. Наче й не тече, а тече. Скупатися можна зовсім як мама вродила. Ніхто не сполохає, ніхто не підгляне, тільки дуби вікові з берега дивляться на дівочу красу... І далі бредеш у тишу предковічну — не знаєш, який вік на світі йде. Дуби кронясті — зелені собори Скарбного — чітко вимальовують у воді свої силуети. Не раз зупиняється Єлька, в задумі оглядаючи ці лісові собори з зеленими банями крон... Стала помічати плавкість ліній, про яку від нього вперше почула тоді. Небо повне ніжності. Спокій і тиша. Чого ще треба людині? Воля є, а кохання? Не судилося, мабуть. Мати одиначкою вік звікувала, мабуть, і дочці доведеться так. Знову і знову уява відтворює оту кучугур-

ну фантастичну ніч — ніч ніжності і поезії. Про що б не говорив він там: про атомний вік чи про скіфів, Лорку читав чи ще щось — здавалося Єльці, що саме такого вона ждала і наче вже й передчувала його раніш — чи вимріяла, чи бачила в снах. Якось по-новому обмислює всю передісторію їхньої зустрічі: як зароджувалось почуття, як у зачіплянськім повітрі наче носились якісь біоструми неминучої любові... Коли він навіть у гамаку в себе під шовковицею лежав, обклавшись книжками, заглиблений у свої інтеграли, вона й тоді ніби смутно передчувала неминучість того, що він стане їй близьким, з відстані вловлювала душею струмінь виникаючої взаємності. Чомусь ще згадувалось їй у цьому лісі оте випадкове, почуте від сторонньої жінки: «Дарую вам зірку». А він не зірку — сонце їй подарував! Сонце своєї довіри, любові й чистоти. Нічого вже, мабуть, кращого не буде за ту схожу на маревний сон ніч із Баглаєм, ніч комишевих тіней у багряних озерах, нічого кращого за той світанок сріблистий... Зустріне іншу він у житті, з студенток найкраща буде йому до пари, не те що Єлька з її оганьбленим минулим. Сподівався найти в ній незвичайну, поетичну натуру, а вона виявилась звичайнісінька, з цілим клубком життєвих провинностей та незлагод. Не могла ж вона і його у все це вплутати, сама йти назустріч його розчаруванню. Ну що ж — хай. За ніч і за той найкращий в її житті світанок — за них вона, доки й житиме, зостанеться вдячна Баглаєві. Доки житиме... Хіба не можна й без кохання перебути відведений тобі вік на землі? Може, цього й досить людині, може, нічого більше й не треба, крім шматини неба над головою та оцього задумливого шелесту лісу? Навесні тут задихатимуться в щебеті солов'ї, все буде скупано в росах, а зараз теж гарно, коли отак тихо й вечірньо і ліс у задумі. Чуєш, як душа відтає. І яке тільки людське серце! Ти його порань, до гарячої крові порань, а воно знову відживе, і знову стає добре і ніжне. Думалось Єльці, що вже ніколи й не відійде, а ось знову життя війнуло на тебе співчутливістю, і ти бачиш, що ні, що ти ще жива, нескалічена, є ще душа, якщо радує тебе цей ліс, і стежка чиясь, і свічада плес між очеретами...

В суботу, коли в лісі стає людно та гамірно, найкраще перебратися по буреломах через воду і виблу-

катись на відкриті дикі місця, де повітря голубе, де тільки й починаються справжні плавні. Подалі від галасу, від шубовсняви на річці, де зірвиголови ходять голяком, шукають трамплінів, з тарзанячими вигуками стрибають з похилених над водою дерев униз головою, у темні вировища. Лемент звідти ледве долинає, а тут тихо, просторо, блакитні обрії видно, далекі озера сяють на сонці плесами. Очерети стіною блищать, ще одне болітце зацвітає ряскою, чути теплий дух нагрітої за день води...

В'юниться стежка поміж очеретами, іде Єлька, куди сама стежка веде,— у плавневе безлюддя, у плавневу безгомінь. Вся природа тут повна злагоди і якогось тайномовства. Чапля струнконога причаїлась під очеретом, не одразу й помітиш її... Біліє лілея серед ряски, ваблячи око своєю дивовижною чистотою... Ні, світ таки гармонійний, не все в ньому тільки розлад і хаос! Як оте небо, що сяє блакиттю, так і світ повен краси, тільки зумій відчути її, розгледіти, навіть якщо тобі гірко й боляче.

Вже поверталась назад, коли ген-ген на стежці з'явилася постать юнацька. Мабуть, один із тих тарзанів, що з дерев у воду шугають, а потім вибираються сюди, на протилежний берег, обсихати на сонці. Ішов назустріч загорілий, мускулястий, тіло ще блищало, мокре від води. Перше бажання було заховатися десь, бо ще в'язнути почне, але все-таки чомусь далі йшла. І це не снилося їй і не видінням було, було реальністю: наближався Микола Баглай. Впізнала його, і серце завмерло, а він ішов понурий, задуманий, під ноги дививсь. А коли глянув на неї, то аж дико якось глянув, ніби не повірив своїм очам, і їй, зляканій, затерплій, стрельнула думка: був! З Вовчугів повернувся! І все, що там було проти неї, з собою зараз несе!..

Всі слова радості, щастя й привіту застряли Баглаєві в горлі, коли Єлька зовсім реально постала перед ним. Наблизившись, навпроти нього ось тут стояла, а була якась ніби віддалена, очужіла, майже незнайома. Не поздоровкалась. Усміхнулась, але тільки кутиком рота, криво, ніби не йому. Окинула поглядом, грубуватим, якимось прицінливим, як випадкового стрічного, що буде зараз до неї в'язнути на цій безлюдній стежці. Так і стояли обоє серед цієї німої сліпучості плав-

нів. І це вона, Єлька, так примружено-вивчально, оцінливо, аж холодно, дивилась на нього? Тільки змигок чисто жіночої цікавості майнув у очах, коли мимоволі ковзнула поглядом по стрункій постаті цього стрічного юнака з крапельками води на осмажених плечах. Але й цікавість була не Єльчина. Щось ніби навіть іронічне з'явилося в цьому погляді розглядання: жертва спорту? Торс єгипетський, плечі розвинуті, на веслах такі ціле літо пропадають... Дівчатам мало радості від таких, що, крім спорту, нічого в житті не бачать... Знаємо, мовляв, багато вас тут вештається таких по Скарбному з ластами, з транзисторами... «Ну, будеш в'язнути, чіплятися?» — запитував погляд. І це Єлька? Де ж та, що полонила його цвітом своєї душі, рідна, щира, жаглива? Крикнути б їй щось оглушливе, стряснути з неї отой невидимий панцир віддаленості, іронічної зверхності, збайдужіння... Де ж ти, Єлько? Єлько тієї ночі пісенної, того поцілунку, яким опалила його на людях коло собору? Ці дні і в степах бринів Баглаєві твій голос, наймиліший, з клекотом стримуваного хвилювання, а зараз мовчить...

— Єлько! — Наблизившись до неї, Баглай запитав різко, вимогливо: — Де ти була? Що з тобою? Чому ти тут?

Їй це здалося образливим.

— Звіт хочеш почути? Ти ж чув уже там!.. Можу додати!

І заговорила. Слова вибухали якісь майже вульгарні, руйнуючі, ішли ніби зовсім не з її, не з Єльчиних уст. Про якийсь комбікорм у соборі, про потоптанку, що раннього кохання спробувала, ще піддівком будучи... Та й що дивного? Адже байстрючка! Хіба з таких путящі бувають? Тільки й ростуть із таких повійниці! Поїдеш, казали, курити навчишся, по ресторанах тебе поволочать... Була й по ресторанах, а він що думав? І зараз з ресторану йде. Ні сорому не боїться, ні ганьби. Душа задубіла, стала як шкура на колгоспній клячі — вже ніякого болю не відчуває!..

— Перестань! — Баглай міцно стиснув її за руку.— Ні слова більше.

Було ясно, що вона навмисне набалакує на себе, знаходячи якесь люте вдоволення в цьому самопаплюженні, навмисне виставляє себе в ролі пропащої, розгуляної, яка все пізнала, все перейшла.

— Не хочу цього слухати, розумієш? Ти не така! Я тебе знаю краще, ніж ти сама...

Єлька присмирніла, похнюпилась перед ним. Знічев'я длубала ногою корінь кінського щавлю. Потім, зітхнувши, обвела поглядом плавні:

— Чому в природі все таке гарне: небо... вода... очерети... А в людському житті?

Баглай з ласкою взяв її обидві руки, дивився на плечі, що стікали плавко, оголені більше звичайного. На опущені, з припаленими кінчиками вії дививсь, на болісний посмик губів... Нічого понад це! Вінець життя у тобі. І щастя жити — саме від того, що відкрив для себе оцю назавжди найближчу людину...

— Я тебе всюди шукав.

— Ти був... у наших Вовчугах?

Так, він був у Вовчугах! І йому все про неї відомо, він чув від людей про Єльчине життя,— розважне, добре слово про неї чув...

Невідривно на неї дививсь. Святе й зараз. Святе й чисте, як сонце, створіння! І не чув я, що злітало зараз із твоїх уст. Все оте вдаване, навіяне, награне — то не ти. І навіть якщо уява щиро нагнітала все це, не вір і крикам власної уяви, ти краща за них!

Єлька задивилась кудись на плеса далекі, що сонцем очі сліпили. За озерами знову озера — озера білих лілей, качок важучих, неляканих, пружнокрилих...

— Є щось сумне в цих просторах,— сказала після мовчанки.

— Не треба сумного! — відмахнувся Баглай, але теж замислився.— Простори завжди мають у собі щось сумне... Візьми небо, степи... Як і в усьому прекрасному, навіть у погляді закоханих психологи знаходять щось ніби тужливе... Так де ж ти була? Що шукала?

— Один сказав мені колись: шукачка свободи... Як лайку сказав... А воно ж і правда... шукачка.— І в голосі їй забриніла іронія, гіркість.— Та таки ж знайшла! Бо любов — це ж, мабуть, і є найбільша свобода...

— Як це ми зустрілися тут? Ожина кусюча, очерети, стежка безлюдна... і раптом ти. Просто містика якась!

Єлька звела очі на нього:

— Я вмерла б, якби ми більше в житті не зустрілись.

І погляд її став глибоким, як там, коли вперше побачив її на своїй Веселій через Ягорів паркан. Не було вже у вічу того, що перед цим навіювала на себе, навмисно навіювала, мовби від чогось захищаючись... Було зараз зовсім інше: вловив затаєну, болісну жагу чистоти й кохання. Жестом вродженої турботи й ласкавості зігнала йому комара з плеча, а рука так і затрималась на плечі. Відданістю, любов'ю світився її зеленавий погляд, очі стали криницями бездонними, знову наскрізно сяйнули слізьми, як там, біля собору.

— Любий ти мій... Знав би ти, що зараз робиш зі мною. Біля тебе я вдруге народжуюсь, біля тебе знову людиною стаю!

— Щастя ти моє! Щастя, доки й живу на світі!

Сліпнучи від власної ніжності, Микола пригорнув, обійняв її.

Чапля поблизу, розгонисто змахнувши крилами, злетіла над сонцем, над очеретами.

Стояли, вмерши в обіймах.

Будуть ще вам місячні ночі Скарбного, будуть ще вам сиві тумани і роси по пояс! Порадують русалковим плескотом на глибинах, заніміють волохатими тінями по кущах. І в спалахах сполохів серпневих ще побачите своє Скарбне, у сплесках неба голубих, невагомих, коли весь нічний простір ними трепеще, і наелектризоване небо дихає свіжістю й силою розрядів, раз у раз освітлюючи до самих безодень ущелини хмар. Наснажена життям, аж весела йтиме гроза, і шумітимуть дерева, по-нічному високі і якісь розіп'яті, хрестаті...

Ще й ранки будуть гожі, післягрозові, коли вже відгриміло й нема химерностей ночі, волохатих тіней, нема спалахів, таємничості, видінь — тонконогі комахи бігають по воді, вода корінь миє, і дівчина, приготувавшись до купання, стоятиме задумана між дубами на рідколіссі берега, і сонце молоде цілуватиме перса дівочі... Так буде: сонце хвилясте біжить по водах Скарбного, ледь торкнутих вранішнім рухом повітря, світляні зайчики, відбившись від води, перебігають по берегу, по голих кореневищах, хвилями тіней і світла біжать по щасливих обличчях закоханих, по тугій карбованості гіллястих вікових дубів.

XXIV

Навіть ті, в чиїх душах живе поезія урбанізму, мріють хоч раз провести вихідний поза містом, з ночівлею на Скарбному. Від танцмайданчиків та радіол, від асфальтової задухи й заводських димів тисячами втікають сюди, до музики жаб, до плюскотіння води й комариного дзвону.

Комарі тут найбільші в світі. Але й перед комарем горожанин не пасує, радісним стає саме збирання в дорогу, коли заводчани гуртуються, мов у далекий похід, і лунає над ними підбадьорливий голос ватажка:

— Що ж, рушимо, братці? Підемо на луги-базавлуги комарів, як ведмедів, годувати!

І з цією запорозькою примовкою, з рюкзаками на горбах один за одним до автобуса.

Ще й не звечоріє, як на круто обривистому, переплутаному коріняччям та буреломом березі Скарбного, де було колись стійбище первісної людини (школярі не раз знаходили тут у вимивинах берега мамонтові бивні та кам'яне знаряддя наших пращурів), на кожному закруті річки влаштовує собі стійбище людина XX віку. Веселими голосами вилунюють стійбища, лаштуються триноги, з'являються казанки, будуть тут каші-саламахи чумацькі, юшки подвійні та потрійні, будуть розмови до півночі...

І от уже яскріє вогнище на високому березі між дубами. Патлате полум'я обіймає казанок, бутить болотяний бугай десь в очеретах — темрява заливає плавні. Звечора небо грозою полякало людей, крізь темні дерева лісу кілька разів сяйнуло невагоме майво нічне, потрепетало голубим і щезло, кудись на Дніпро хмару потягло. Знову тепла ніч владує повсюдно, хвилює загадковістю, духом плавнів, духом степового літа. На чорториях, у глухих заводях, де соми та щуки звечора скидалися з плюскотом, тепер головаті водяники виглядають серед латаття, а з гущавини потойбіччя, з-поміж буреломів зеленоокі мавки зацікавлено прозирають на людей, що зібралися довкруг вогнища, — мавкам та водяникам теж кортить дочути людських розмов.

— А немає ніде краще, братці, як на нашій планеті! Земля — вона моя. Зачіплянка! І не хочу я міняти ці козацькі дуби чи пальми Індії на жужелицю інших планет...

— Не та вже планета, що плекала рід людський, порушилась на ній рівновага життя. А хто порушив? Людина ж і порушила, дисгармонію внесла. Практичні знання випереджають духовний розвиток людства — звідси всі нещастя. В той час, як інтелект робить божественні відкриття, пристрасті залишаються на рівні нашого патлатого пращура.

— Товаришу інженер, я й не знала, що ви скептик. Може, ви ще й догматик? Давайте краще співати!.. Туман яром, туман долиною...— заводить високий жіночий голос і, ніким не підтриманий, гасне.

— ...Світ ірраціональних емоцій — отам гніздиться звір. Звідти всі злочинства, культи, війни, звідтіля, мабуть, прийде і те, що працю нашу перетворить на атомний шлак... Отуди б докопатись, до тих потаємних глибин!.. Та не поширюється влада здорового глузду на ті темні печери інстинктів, там варвар і досі дрімучо живе... Від його поштовхів часом планета здригається...

— Чого там? Обехеес працює. Закохані, як були, так і є... Планета живе, зеленіє, з орбіти не збилася...

— А тривоги скільки? Всі живуть під постійним страхом.

— Не будем перебільшувати. Не раз уже людям здавалося, що світ завтра піде на звалище. Різні бузувірські секти пророкали день і годину настання страшного суду. А життя тим часом є, розвивається, нові рослини вивели люди, епідемій поменшало... Тепер знову стара пісня на новий лад... Кінчить, мовляв, рід людський самозгубою, зостануться після вибухів тільки таргани та скорпіони... Осточортіло каркання. Тільки хворому на печінку може здатися, що завтра — то вже Помпея. Ні, не Помпея там!

— Але ж авантюристи можуть з'явитись?

І знову похмурість перебито жіночим високим заспівом:

За-а туманом ні-і-чого не видно, за тума-а-аном...

— Ой голосиста. Це наша. Якось у цех дзвоню від директора, а ця голосиста Марія якраз трубку взяла. Що там, питаю. І чую у відповідь: «За туманом нічого не видно! Дим та кіптява такі, що не проглянеш. Фільтри ваші — поки що на папері, а в натурі — курява...».

— Зате тут яке повітря, як дихається... І помічено, що на Скарбному багато закоханих.

— Доки на світі будуть закохані, журитися нічого.

Слухають водяники над темними чорториями, головато занишкнувши між лататтям; слухають мавки, закохані в мову людей; чують голос дівчини біля того поганського вогнища, ласкавий, довірливий:

— Миколь цю, отут би жити... Який цей ліс увесь чистий... І вся ніч без зла.

І хлопець прихиляється головою до її голови, ще мокрої, недавно скупаної, волосся так свіжо пахне лататтям...

— А ви чули? Єлька ж наша здóрово співає! Баглаї співучих люблять. Ану, майбутня невісточко, починай!..

Тільки видно дуба зеленóго,
Тільки видно хлопця молодого...

З молодої, з красивої душі ллється спів. Повноголосо, розлого, аж луна покотилася берегами, і плавні занишкли, і ніч заслухалась.

На голос пісні до них добувається з берега ще один. Виник ніби з води. Причалив човна, вичалапкує на берег — зі списом у руці, в капелюсі крислатому. Раменястий, дужий, наче велет не наших часів. Сивий вус при світлі вогнища сріблясто блищить усміхом привіту чи насмішки. Запорожець живий! З куреня! Із снів, із видінь Великого Лугу просто до них, до яскравого їхнього вогнища. Курінний або бунчужний, що триста літ пролежав під сивим курганом самарських степів. Але чому ж замість списа буденне весло у руці? Чому в капелюсі химерному — капелюсі металурга від печей?

Багаття запахло йому вогнем, і, наближаючись, він широко вдихав його дух.

— Я не водяник, не полохайтесь... Зачув нашу, зачіплянську, та й завернув. А вона ж веде чисто, як майстер свою плавку веде...

Його впізнали: батько всіх металургів, Лобода-ветеран.

— Ізоте Івановичу, з самого вечора вас ждемо! Вже й у вашому інтернаті шукали вас...

— У богадільні, хочеш сказати? З поверненням тебе, Іване...

Двоє людей зійшлися біля вогнища, чоломкаються, як батько й син.

— От тепер розумію, кого нам бракувало: Ізота Івановича!

Металург повісив капелюха на гілляку, капелюх упав, але господар не кинувся його піднімати, тільки глянув скоса:

— Вбився.

І вже знову всі довкола вогнища сидять, шанобливо пригощають старого металурга.

— Кажу ж, на пісню поплив... Де зачую — співають, туди й пливу. Ген там теж наші затягують, десь за Бабиним Коліном отаборились на Журавлиному.

— Поділіться ж досвідом життя в раю...

— А що, паную. Настане ранок, не думаю про сніданок... Скарбне від браконьєрів стережу. Бачили табличку при вході до лісу: «Хто посадить дерево — того і внуки згадають. Хто зламає — того й діти проклянуть...» Моя то програма.

— Не скучно вам тут, Ізоте Івановичу?

— Чого скучати? Ятері маю, догляд є, і кіно безплатне... Запорожці ж доживали віку по монастирях. В молодості на коні, а настане час, прощається з товариством, три дні п'є-гуляє в Києві на Подолі, а потім аж до Межигір'я навприсядки штаньми вулицю мете. Одгуляв — і прощай, життя земне, прощай, суєта сует, відтепер він тільки на небо дивиться... Ну, а я на свої дими заводські...

— Спасибі, що ви Єльку нашу в трудну хвилину підтримали, до діла прилаштували. Попрацює, а там ми її до себе в цех заберем, поповнить робітничий клас. Вчитиметься, набуде фах, згодом ще й на електронну машину сяде!..

Старий металург добув люльку, натоптав тютюном, запалив.

— Має людина в собі такий живчик — бажання робити добро... Коли зробиш кому бодай маленьке добро, як стає на душі легко, чисто. Казали колись,— гомонів далі старий,— що у людини на плечі, і на лівім, і на правім, сидить невидимий... товариш Дух, так його назвемо. Один сидить, підказує: роби добро, а другий у друге вухо нашіптує, підбиває на зло... Думаєте, зараз їх нема? — Здається, він усміхнувся.— Носимо й зараз. У кожного з нас сидить на плечі, і на лівому, і на правому... До якого тільки дужче дослухаєшся...

У химерностях ночі, в плетиві тіней здається присутнім, що на плечах старого і справді сидять оті невидимі, причаїлись під крилами капелюха нахохлено, волохато.

— Біда тільки, коли задрімає товариш Дух... Не можна йому цього... Хоч у міліцейських кашкетах, а кожен повинен чатувати біля самого вуха: на посту не сплять... Ось, кажемо, більше сала та м'яса на душу. Це, звісно, добре. Без цього не проживеш. Ну, а як стане по пуду сала на душу, як жиром її заллєм, то вже й щастя по вінця? Ніякого болю вона тоді не почуватиме? Крім сала, нічого їй більше й не треба?

Допалив люльку, до старшого Баглая звернувся:

— А як же там, у світах? Які плавки дають?

Бхілайське вогнище

Скрізь побував, всього надивився, а скажу вам: нема країни кращої, ніж правда.

Почалося звичайно. Викликали, питають:

— Товаришу Баглай, полетиш?

— Куди?

— В країну чудес...

Ще б пак не полетіти!

У Москві, доки збиралися, Мавзолей відвідали, кремлівські оглянули собори. Теж краса!

Із зимових речей начальство порадило нічого не брати, і ми, хоч надворі хурделиця мете, з'явились до літака в самих костюмчиках, у черевиках не для завірюх, адже летимо в країну вічної весни, вічного літа! Мороз аж пищить, вітер пробирає наскрізь, та все ж ми в доброму настрої збігли по трапу, мотори заревли, і — прощай, земля, прощай, зима біла. На трасі в нас була ще одна посадка, щоб зиму краще запам'ятали. Приземлились — ніч, завірюха. В літаку залишатись не дозволяється, біжіть у готель, бачите, ген-ген блискотять вогники... Побігли, тільки трохи вгрілися, давай назад, далі летимо. Знову марафоном через усе аеродромне поле до свого лайнера. А в літак не пускають, дверцята замкнуті, льотчиків нема... Одне слово, знайома картина.

З нами, українськими металургами, летіла ще велика група нафтовиків із Башкирії, з сім'ями, з малечею,

діти одягнуті легенько — у тропіки ж летять... Збилися ми купою під крилом у своїх піджачках, обступили малих, щоб хоч їх трохи прихистити від вітру, пританцьовуєм та, звичайно ж, вихваляєм наш рідний сервіс. Іншого разу, мабуть, запалення легенів схопив би, а тут відбулись самими дрижаками, ніхто навіть і нежитю не нажив,— от що означає бути в польоті, тримати нерви в кулаці.

Далі летимо через Гімалаї. Сяйво снігів, сліпучість небес, чистота вічності.

Прощавайте всі: і ти, жіночко, і ви, дітки, і ви, хлопці з мартена, дорогі мої «мартини». До побачення й вам, бюрократи, не скоро з вами тепер зустрінемось... Летимо туди, де вас не буде, де справді, як на іншій планеті, тільки руда в надрах, а все інше починай спочатку.

Що ми знали про Індію? Країною споглядання вважають її, а для нас вона має стати країною діяння, напруги, перших найважчих плавок...

Ночівля в Делі, з балкона цілу ніч парко троянди пахнуть, вранці вулицею оркестри, барабанщики в леопардових шкурах (був там у них саме парад з нагоди якогось свята), важка піхота на бойових слонах... І після цього знову дорога й, нарешті, тропіки. Солодкуватий запах квітів тропічних, нам не знайомих, повітря гаряче, цикади тріскочуть, мов кулемети, голодрана чорноока малишня накидається звідусіль:

— Бакшиш! Бакшиш!

Місцевість майже пустельна, серед рівнини пальми, мов у кіно, і на тлі пальм — він, велетень металургійний...

Вдома у нас ще зима, а тут душно, як у печі. Сідаєш в автобус, за металеве не торкнись — опечешся!

Стали ми жити на цій бурій, аж червонястій землі, в самому серці найзасушливішого їхнього штату. Розповісти б, як по своїй необізнаності, корнфлекс пробували їсти виделками чи як широкими штаньми їх дивували? Дечим і вони нас дивували теж. Вразило найперше: завод відкритий усім вітрам, зовсім розгороджений! Згодом його обгородили, зробили прохідну, як і в нас. Поряд з мартеном, під робочим майданчиком,— базар! На ходу щось варять, шкварять, тут і горох продають, і банани, всі жуйку якусь жують із листя... Між людьми й корови блукають — це в них

повсюдно... І кастовість, звичайно. Коли він начальник — то вже інструмент у руки не візьме, менші для цього є. Контрактор-підрядник у них особа поважна, сам укладає контракт на роботи, людей набирає сам, без відділу кадрів. Виконали роботу — по рупії в зуби, а суму собі кладе. Дешева людська праця в них. Буває, механізми стоять, а землю жінки на головах корзинами носять... Ну й те, що моляться всі. Перш ніж на зміну заступити, він поклони б'є, на сонце молиться. Та все це дрібниці буття. Головне, що в роботу ввійшли ми впевнено і з тамтешніми людьми швидко здружилися.

Був у мене підручний по імені Рангар, сімейний уже, старшій доньці вісім років, все він її вихваляє.

Якось кажу йому жартома:

— Рангаре, в тебе дочка, в мене син такого ж віку... Може, будем сватами?

— Давай, містер Іван! Вона в мене бєлій-бєлій, як у вас!

І запрошує в гості. Живе, звичайно, скромно, без розкошів, у них у багатьох там житла такі: чотири палиці і рогожа зверху... Та все ж кавою почастував і доньку виставив на оглядини. Красуня, нічого не скажеш, але де ж там бєлій-бєлій? Як циганча!

— Згода, кажу. Славна буде невісточка. Породичаємось.

І після того він справді зі мною, як з родичем: цілковита довіра, щирість, відвертість.

А Таратуті це чомусь не сподобалось.

— Що ти все водишся з цими чорношерстими? — питає мене, коли я повернувся від Рангара.

Різонуло мене це слово, де він його і взяв. Але я промовчав. Тільки перед сном, коли вже й пропелер свій ми на ніч ввімкнули (підвішений до стелі такий вентилятор, що зарятовував нас від духоти), Таратута знов до мене:

— Образився за них? Кинь ти, Іване. Яка може бути дружба з бакшишниками?

— Вони до мене по-людському, і я до них — теж.

— Хіба вони розуміють по-людському? Англійці їх привчили одне розуміти: кулак... А нас вони тільки обциганюють на кожному кроці.

Англійці з ними справді не панькались, до них міс-

цеві в кіно не ходили: квас не для вас. А в нас індійцям кіно безкоштовне, і хоч нічого й не розуміють, а йдуть, та ще цілими сім'ями, забирають з собою навіть немовлят,— жінки їх у себе за спиною носять.

— Глухий,— кажу,— ти, Семене, до людей.

— Ну, ходи, родичайся з ними.

— І родичатимусь.

— А я,— каже,— не терплю самий дух, що від них іде.

Це він про те, що індійці мають звичай голову мастити кокосовою олією. А спека ж така, що часом олія перегорає, розкладається... Кондишеном поки що не кожен там має змогу користуватись...

— Пожив би ти,— кажу,— в їхніх умовах, Таратуто, цікаво, яким би духом од тебе понесло. А то запросили тебе як людину, платять тобі, та ще й більше, ніж своїм...

— Мені Союз платить,— буркнув Таратута.— Брататися з ними я не наймався. Недобрий? А я й не збираюся для всіх бути добрим... Людина найдобріша до себе.

Так і не порозумілися ми з ним. Та все ж, коли надійшов день народження Таратути, ми з хлопцями вирішили відзначити. Для згадки від своїх заводчан подарунок іменинникові піднесли: лампу настільну з підставкою у формі Тадж-Махала. З білого нефриту, гарненько зроблений, майстрів на такі речі в них багато. Подарували, повеселились. А через кілька днів бачимо цю лампу з Тадж-Махалом... у сусіднього бакшишника! Очам своїм не повірили: звідки взяв? Виявляється, збув йому іменинник. Образило це нас. Гаразд, на «Волгу» людина збирає, хоче після повернення в Союз взяти машину експортну, але як на мене... та чорт із нею, з тією «Волгою», коли отак її добувати!..

— Слухай, Семене,— кажу йому, коли після зміни вийшли з заводу,— чого ти через Гімалаї летів сюди?

— Того, чого й ти: рупій заробити.

— Я,— кажу,— не того.

— Ах, ти, звичайно, подавати руку братньої допомоги... А я тебе питаю: за яке спасибі ми будуємо їм оцей металокомбінат? Цим комбінати, тим Асуани... Та що, в нас дома дівати нікуди? Латками не світимо? Доки нам бути для всіх білими неграми? Ти спершу мене, вітчизняного роботягу, забезпеч яким-небудь джи-

пом, а тоді вже й іншим виказуй щедрість за мій рахунок.

— А я,— кажу,— інакше міркую: тим-то, може, й дорога наша поміч, що не від жиру вона, не від зайвини.

Зайшлося знов про ту лампу, що так нам Таратуту освітила. Таратута й не заперечує: було, здав на перепродаж бакшишникові.

— Мені зараз кожна рупія дорога. Бачиш, тільки «Чаар-мінар» і курю,— «Чаар-мінар», тобто «Чотири мінарети»,— це найдешевші з їхніх сигарет,— а ви до мене із своїм Тадж-Махалом. Навіщо він мені? Краще його на валюту перевести.

— Дешево ж,— кажу,— ти пустив на торг нашу дружбу і честь металурга.

На місцевкомі довелось розглядати Таратуту. Некрасива ця історія з лампою, як з'ясувалось, була тільки ниточкою від клубочка. Зв'язався наш Таратута з бакшишниками, потай веде з ними різні гендлі. Сьогодні він обдурить бакшишника, завтра той його, вони його навіть частіше, комерсанти з них будь здоров. А на такому ділі, звісно, дружби не збудуєш.

Постановили: за двадцять чотири години щоб духу твого тут не було. Щоб не поганив барахольник колонію радянських спеціалістів!

Того ж дня й відправили його.

А ми з братами-індійцями через кілька днів нову піч ввели. Коли пускали, сутужно було, жарота замучувала. Скільки працюєш, весь час мокрий як хлющ, задихаєшся,— працювати доводилось в кисневих ізолюючих апаратах.

Першу плавку нарешті даємо, радіють усі. Ллється небачений у них тут метал, а мимо нього — просто через цех! — поважки ступають бродячі священні корови... Нелякливо, солідно, мов яка-небудь інспекція, проходять мимо розпашілих вагонеток-ізложниць, що аж розжеврілись від налитого в них металу. Пройшли, освятили і пішли собі з цеху. І їх не чіпай, індійці просять їх не чіпати... Людей понасходилось сила-силенна — диво ж, перший мартен, індійчата з цікавості до самої печі лізуть, доводиться відганяти: пічка нова, газить, як би не почаділи...

Стоїмо з Рангаром, дивимось на вогненну лаву, що ллється в ковші двома потоками: в один ківш і в другий.

В Рангара очі повні сліз. Схвильований, питає, як

вгадати, де ллється шлак, а де чистий метал... Обидва ж потоки ніби однакові.

— Де шлак іде, Рангаре, там іскор немає. Тільки чистий метал, коли ллється, дає оті мерехтючі сузір'я... Шлак не іскрить, розумієш?

Це йому сподобалось:

— Добре запам'ятаю, містер Іван: шлак не іскрить. Тільки чистий метал іскрить.

Із лісів та з гір приїхали племена з самодіяльністю. Чоловіки в якихось рогах, жінки в рясних прикрасах... Пізніше і ми їздили до них, на честь зустрічі вони танці влаштовували просто біля автобуса... Поступово налагоджувалось життя. Основного досягнуто: пішов, ллється індійський метал! Встаєш уранці, приходиш на роботу, обійдеш печі, оглянеш ковші, шихтове подвір'я, наявність шлакових чаш... Одне слово, зробиш усе, що й належиться тобі, як сов'єт-експерту. Бо я хоч і поїхав звичайним сталеваром, а функції лягали на мене начальника зміни. Все, що ви колись навчили нас тут, Ізоте Івановичу, все згодилось. Важливо, звісно, не лише розказати, а й самому показати — в металургів діло таке. Ясна річ, у нас без кастовості, ніякої роботи наші хлопці не цурались. За це вони всі — від і до — металургів наших поважали. Українські металурги заступають на зміну — можна бути спокійним. Треба, сам і плавку пустиш, треба, то й отвір сам закриєш, візьмеш списа, то сам і проб'єш, іноді й за підручного станеш його роботу зробити, бо хіба то майстер, що не був свого часу підручним!

Щадити себе не доводилось. Часом, тільки повернешся, виморений, з роботи, помився, сів з хлопцями в доміно поклацати чи за книжку взявся, а тут уже мчить джип заводський, записку тобі подають: «Містер Іван, просимо негайно в цех...» Хапаєш кепку свою сталеварську з окулярами і знову туди... Траплялося, що по вісімнадцять годин з цеху не виходили. Здоров'я не підводило, спеку їхню витерплювали, може, тому, що організм у нашого брата-металурга жаростійкий, звичний до будь-яких температур. Адже і в нас у цеху влітку на площадці, буває, температурка така вискакує, хоч яєчню смаж...

Звик і до сонця в зеніті. Ідеш удень у брилі тропічному, а від тебе тіні зовсім нема, таке там сонце. Ну і палить відповідно, аж поки не настане період

мансунів, тобто період злив таких, що з неба на тебе, як з ковша, але. Під час мансунів особливо ясно бачиш їхні контрасти. Той голий-голісінький, в одних трусиках на роботу чеше, в іншого — парасолька над головою, а ще заможніший — той у нейлоновім плащі...

У Рангара тим часом невісточка моєму Петрусеві росте. Гляну на неї, і одразу рідне все попливе перед очима. Дніпро блакиттю сяйне, і наша Зачіплянка зачервоніє вишнями, згадається, як у підшефних соняшники цвітуть... Є соняшники і в них, але там вони тільки як квіти, як рослина декоративна... Промайне біля соняшників Рангарова донька в своєму сарі, мимоволі подумається: а що? Що ми знаємо про прийдешнє, про те, як наші діти житимуть на землі? Може, й справді не захочуть визнавати між собою бар'єрів і колись оці зіркі індійські оченята побачать наше небо українське і заводські заграви вночі за Дніпром? Може, з'явиться і на нашій Веселій індійське дівча з своєю любов'ю, з своїми танцями та піснями, і ласкаві води Скарбного торкнуться тих загорілих, Гангом у дитинстві омитих ноженят?

У вільний час ходимо в гості до наших індійських друзів; крім Рангара, маємо й від інших запрошення, бо вони, дарма що народ бідний, без статків особливих, але гостинний: люблять, коли до них приходять. Окрім того, були серед їхніх сталеварів і кілька одружених на запорізьких та маріупольських дівчатах — познайомились, коли індійські хлопці відбували практику на наших металургійних заводах.

— Приходьте на український борщ,— запрошують.

І як зберемось, то хоч душу відведемо — пісень своїх наспіваємось. Бо дедалі дужче душа прагла домівки. Бувало, таке накотиться, що місця собі не знаходиш.

А потім ота пригода, що сталась зі мною, наробила такого переполоху...

А було так. Одного вихідного виїхали ми всією колонією автобусами на масовку за місто. Є там у них велике озеро майже в самісіньких джунглях. День минав нормально: були співи, й веселощі, й ревнощі, бо де жінки вплутаються, без цього ж не обійдеться; не секрет, що й сухий закон штату було трохи порушено. Але що я нібито вхопив тоді зайвого, як дехто мені закидав, то це не відповідає дійсності. Не шотландське віскі причина. Просто накотилось щось, як це

іноді з людиною буває, і засумувалося, і товариство тебе вже не радує, взяв би й пішов собі світ за очі кудись...

Озеро широчезне, більше за оці плавні Скарбного, контур протилежного берега вабить загадковістю, він аж синюватий, імлиться, бузковіє в далечі... Просторінь, як отам на пониззі в нас, навпроти села Військового, де Дніпро так розлився, де в сорок третьому наші його форсували... Вони форсували, а ти?

«Пливи»,— наче штовхає мене хтось.

І я поплив.

За розвагами ніхто й не помітив мого дурацького запливу.

А мене наче якийсь біс штовхає все вперед та вперед, туди, де ніхто ще з наших не був, туди, де синіє...

Що там, думаю? Який той протилежний берег зблизька? Звідси він нагадав мені смужку дніпровського берега, де щоліта заводські дитячі табори дзвенять, де й мій Петрусь, може, зараз з дітворою футбол ганяє. Так раптом гостро все уявилось мені — і загорілі його ноженята в «сиротах», і руки в подряпинах, і синові жарти чую, і вже ніби вдвох ми розглядаємо отой камінь скелястий, на якім викарбувано по міді, що тут загинув у бою з печенігами славний витязь Святослав Ігоревич. Коли затоплювали пороги, видобули ту мідну плиту знизу й перенесли на інше, на високе каміння, і вона тепер, ви ж знаєте, опинилась саме на території заводського піонерського табору. Все те згадалось, і защеміло в душі, і наче туди, до того рідного берега, я пливу.

Мах за махом, неквапом, економлячи сили, та тільки одного не врахував я: що й вітерець може дмухнути. А він дмухнув, та й неабияк, щось схоже і в нас буває, коли надвечір зніметься на Дніпрі низовик. Тепер хочеш не хочеш, а мусиш плисти вперед, бо як поверну, думаю, назад, то хвилею захльосне. Пливу. Правду кажучи, сподівався я, що буде це ближче. Підлітком не раз Дніпро перепливав, завжди почувався на воді впевнено, а тут острах почав проймати. Може, тому, що вечоріло. Від своїх віддалився, більшу половину проплив, а протилежний берег мовби не ближчає.

Скажу тільки, що й смерк мене на воді застав. В тропіках темніє одразу, це слід було врахувати. Одне слово, опинився на грані. Не знаю хто, чи могутній дух

прадіда-запорожця явився та мене серед цього озера присоромив, чи синок мені з берега руку подав, але все-таки добувся я берега! Одначе був переді мною берег зовсім не схожий на наш, на дніпровський. Без каміння, без степу запашного... Темрява, хащі якісь, а довкола під ногами: ш-шу! ш-шу! гадюки. Не знаю, чи справді їх стільки було, чи так мені з переляку здалося. Стою голий у тій тропічній темряві і кроку ступити далі не зважуюсь, довкруги стріляє отой гадючий шурхіт, всюди ввижаються мені переплетені зміїні клубки, і про тигрів-людожерів, звичайно, згадалось. Нахилився, розглядаюсь, де б вибрати дерево міцніше та вище, заберусь, думаю, на дерево, і хоч не зовсім воно личить сов'єт-експертові, а цю ніч доведеться переночувати по-мавп'ячому.

Дерева високого не нагледів, все якісь покручені стоять маняки, зате вдалині, десь на березі озера, бачу, вогник проблискує! Всі люди на світі, мабуть, переживають одне й те ж саме, коли в отакому становищі раптом побачать вогник живий. Ще не знаєш, що він тобі віщує — порятунок чи, може, загибель, хто розіклав той вогонь і чим він зустріне тебе, але ти чомусь віриш, довіряєшся йому, вже ти ладен бігцем кинутись до нього крізь ніч, крізь гаддя занишкле в химерному плетиві заростей тропічних.

Хапаю якусь лозиняку і, ганяючи нею по траві, як косар косою, щоб гадюк розполохати, починаю пробиратись туди, на той людський світлячок.

Рибалки то були. Вогнище схоже на оце наше, і вони сидять довкола вогнища, вечерю собі варять. З-поміж гурту вирізнявся старий один, ватажний такий чоловік, борода сива, апостольська.

Не знаю, пришельцем з якої планети я їм видався — голий витріщений без'язикий експерт, що не знає й слова по-хінді. Але що цікаво — не з ворожістю вони дивились, а тільки з подивом, з бажанням розгадати мене, збагнути й, можливо, чимось допомогти. Погляд доброзичливості й підтримки — ось що найбільше мене вразило в ту мить! Ось такими поглядами й повинні — всюди, завжди! — дивитися люди на людей...

Я, звичайно, залементував на всіх суржиках світу, заволав, що мені, мовляв, треба на той бік, бо мене там ждуть, розшукують, я заблукався, відбився від своїх,—

смішним я мав їм здаватись, як дикий, вимахував руками в темряву озера й лементував безладно, годі було щось дотямити в моїй лепетні, та все ж, як не дивно, вони мене... зрозуміли. Ватаг їхній, старший рибалка, похитав головою: неможливо, мовляв. Переплисти його неможливо, це озеро. Навіть удень. Отже, й не ламай собі голову, чоловіче, не гарячкуй, отямся, і показав жестами цілком ясно: повечеряємо і будемо спати. Показав навіть, як ми будемо спати, поклавши голову на руку, і як небо оте, замість ковдри, нас своїми планетами та галактиками вкриє.

Вечеря наша була, як у святих: риба, сіль та відварений у воді рис — жодних домішок цивілізації.

Буйна незнайома рослинність оточувала нас і наше багаття. У відблисках його я бачив листя величезне, лопухи якісь тропічні. Коли рис відварився, молодий рибалка пішов і нарвав тих лопухів, акуратно розіклав листя за числом присутніх: першому поклав мені, потім старому рибалці, потім усім іншим. Моє місце було скраю від заростей, найближче до тигрів-людожерів, до всіх тих хижаків, що мені ввижалися, і спина моя, мабуть, сама їх почувала, бо мимо моєї волі нервовий дрож по ній пробігав раз у раз. І хоч я намагався нічим не виказати свого внутрішнього стану, однак старий їхній помітив моє самопочуття, скоріше не помітив, а відчув. Такі делікатні, душевно тонкі були ті нічні люди. Ледь вловимо кивнув старий у бік молодих, і вони його зрозуміли, одразу мовчки перейшли й сіли зі своїми листками-серветками з другого боку від мене; таким чином, я був тепер захищений ними від усіх тигрів, що досі блукали в моїй уяві. Вийшло так, що я опинився тепер у центрі, на почесному місці поруч з їхнім ватагом. Така то була наша тайна вечеря.

І спати вони мене поклали в курені не скраю, а поміж себе всередині, поклали так лагідно, дбайливо, ще чимось і прикрили від комашні. Не до сну мені було. Хто ці люди? І хто я для них? І чому ми, випадково й так неприродно зустрівшись, уже як брати? Щось безмірно далеке, первісно-таємниче було для мене в цих людях, що з правіку живуть на своїй пропеченій спеками, аж червонястій землі, все в них інакше, і водночас, почувалось, вони чимось зовсім близькі мені... І хоч померлих своїх вони спалюють на кострищах, а від хвороб лікуються тим, що носять в мішечках

дрібки землі, прикладені до живота, а чорні чуби свої надстригають для того, щоб матері їхні поклали ті чубчики у храмах якимось їхнім духам,— через усе це переступивши, я прагнув їх зрозуміти. Чому вони такі? Чому такі звичаї в них? І що то була за прамова, і звідки оті осколки спільності між санскритом і нашими мовами, в яких у всіх спільними є слово «мати» і «хліб»? Розселення пастуших племен? Порвалась єдність якась? А чому порвалася? Непереконливо це для мене. Часом переконливішим є яке-небудь фантастичне припущення, що всі ми пришельці з далеких якихось планет, були в пітьмах минувшини викинуті сюди із своєю єдиною прамовою, з людською праєдністю, яку втратили потім і яку віками не спромоглись відновити...

Різні такі думки туманили голову. Багато чого навіяла мені ця країна чудес. І хоч нічого особливого ніби й не було в тому, як вони до мене поставились, та все ж зустріч з тими людьми залишила в душі глибокий слід. Нічого не знають про тебе, вперше бачать, а ти прийнятий ними як друг. Чи, може, такими якраз і повинні бути стосунки між усіма людьми на землі?

Ще терзали мене в ту безсонну тривожну ніч думки про наших, про учасників гуляння, бо стільки ж завдав я їм клопоту, прикрощів і тривог. НП [1]! Пропала людина! Зник один з металургів! Втопився, чи заблукався, чи де він щез? Але нема! Та про таку подію негайно мусять сповіщати посольство! За цей випадок не одного там спитають, комусь припечуть так, що аж в Союзі оглянеться! Каятьба мене мучила, терзала совість перед товаришами. Хвилинний настрій, щось тобі намарилось, вдарило в дурну голову, і ти, ні про кого не подумавши, пустився, як хлопчак, навмання на оте міражне, синювате... Серйозний чоловік, а піддався бісові безконтрольності, в безвість якусь потягло, на волю стихії...

Той біс, між іншим, і тут не згинув, не до кінця защух, час від часу торкав тебе пустотливо: все ж таки здорово, мовляв, вийшло! Пуститись отак до незвіданих таємниць, у мрійну неміряну голубінь! Погнав, погнав

[1] Надзвичайна подія.

і переплив! Запорожці колись байдаками по морю до турка добувалися в гості, ну, а ти навимашки по індійських озерах без візи поганяв. Відповідати? Аякже, потилицю готуй, боки підставляй. Таке безкарно не проходить... Дихнув роздоллям, помірявся силою з стихією, загадковістю, а тепер поміряєшся з силою інструкцій, з усім тим, що за таке сов'єт-експерту належить...

Ніч була довга, думалось, що й сонце не зійде, а воно зійшло! Таке ж, як і в нас: ясне. Просто із-за куща викотилось, купою червоного вогню-жару росте, росте, верхній край уже блиску набуває... Раніше не помічав, а тут чомусь помітив, відчув, яка це подія — схід сонця, з'ява світила після ночі, після океану тьми. Вперше зрозумів, чому вони моляться йому, чому кланяються на схід сонця... Самому захотілося вклонитись світилові, привітати день... Залишили ми свій курінь і дотліле вогнище, ведуть мене мої друзі кудись в обхід озера. Старий ватаг цибає поперед мене, ноги худющі, ребра випирають, шкіра пропечена, аж лущиться, а він легко іде собі, ще й сітку на ходу плете і щось мугиче на своєму хінді. Бачив я людину за всяких обставин, люблю дивитись на нашого брата металурга, на якого-небудь вальцювальника, що стоїть на своєму робочому місці, на узвишші в цупкій своїй робі, чорним потом блищить, а біля ніг у нього мчать розпечені червоні гадюки, а він їх, мовби злегка, мовби забавляючись, своїми щипцями — раз! і перекинув, мов який-небудь факір, приборкувач змій. Знає металург, як там стояти. Які там треба мати нерви, який зір, яким слухом людина має володіти, щоб здобутись на оту досконалість кожного жесту, на оту видиму легкість у роботі. Десять, п'ятнадцять хвилин всього там стоїш, більше не вистоїш, але як він стоїть! Яка виробляється гідність у кожному його трудовому жесті! То людина, на яку можна задивитись. Але й ватаг оцей голоногий, що так невтомно поруч тебе ступає і на ходу сітку плете, до ліктя вміло намотує і ще й наспівує,— це теж людина, на яку задивитися можна!

По заболоченій місцевості йдемо, і знов поміж гадюками, по намулинах, поміж купами мурашників величезних,— в житті я не бачив таких!.. Протоки, ручайки якісь перебродимо, аж поки, нарешті, зустрічаємо їх — наших!

В кого радість, в кого лють на обличчях.

— Ось він, герой! Всю масовку нам зіпсував! — кричить на мене одна, що її чоловік весь час з нею панькався, біля кожного Будди фотоапаратом своїм увічнював.— Цілу ніч через нього не спали, з факелами розшукували!..

— Та ти хоч знаєш, де ти був? — присікався до мене один із наших начальників.— Ти ж забрався... аж до племен! Там уже племена!

Я щиро почував свою вину, вибачався, як міг, бо справді вийшло так, що вчинив я перед товаришами мов останній егоїст... Заради мене було залишено один з автобусів, людей скільки не відпочило, на роботу поспізнювались, бо що там і робота, коли такий випадок, коли ти пропав.

Роздратованість свою довго не могли погамувати. Збори скликали того ж дня: відправити в Союз — і кришка, наполягав той, що все кричав про племена. Як Таратуту, як того нашого вітчизняного бакшишника.

— Але то ж бакшишник! То ж хапуга! — стали заперечувати інші.

— А Іван зміцнював дружбу з племенами,— переводив хтось на жарт.

Мусив перед усіма вибачитись. Бо хоч як хотілося додому, але ж із плямою повертатись... ні!

Вирішальним виявилось те, що товариші вступились за мене. Завдяки їм зостався я в колективі.

І того ж дня біля мартена стояв.

Думаючи про нічну свою пригоду, зрозумів я одне: не можна будувати життя на підозрах та недовірі, не можна жити на догмах ненависті. Живе в людях щось вище за це — потреба єдності, підтримки, братерства.

Щоправда, начальник той, казенна душа, догматик нещасний, не вдовольнившись тим, що я слово дав зборам, ще і в конторку до себе викликав, при щільно зачинених дверях сказав:

— Пиши!

— Що писати?

— З якою метою попав до племен... І ще пиши — що ніколи більше це не повториться... Що все виконуватимеш — від і до!

Не став я писати. Та міг би він цього й не вимагати від мене, міг би на совість повірити, до того ж іще й

земляк — наш, запорізький... Мусив би збагнути, що й так я тієї ночі ніколи і ні перед ким не забуду — ні перед собою, ні перед товаришами, ні перед тими нічними людьми, що прихистили мене біля озера й відкрили мені щось таке, що зостанеться зі мною на все життя.

XXV

Посеред протоки, посеред зоряного плеса човен темніє, а в ньому — зсутулена постать: дід Нечуйвітер, старий металург, пильнує свої ятері. По документах, як і раніше, Лобода Ізот, а тут став Нечуйвітер. І в Будинку металургів, і приїжджі горожани знають його під цим іменем: дід Нечуйвітер, гроза браконьєрів, громадський доглядач Скарбного. Ті, що приїздять сюди рибу глушити або ловити її під час нересту, остерігаються Нечуйвітра. Старий не має страху ні перед ким, сам наскакує на цілі ватаги лобуряк, і вони змушені під його натиском відступати.

Всі ці урочища, плавні, угіддя мовби належать йому, мовби повновладні його володіння, кимось йому відписані, від когось заповідані в спадщину. Кожен закуток у цих урочищах Нечуйвітрові знайомий, хоча той, кому вперше випаде опинитися тут, довго блукатиме, не знаючи, Скарбне це перед ним, чи Самарчук, чи Вовча, чи якісь інші протоки; чаруватимуть і відлякуватимуть новоприбульця заводі з мальовничими берегами, лимани, таємничі в білих лілеях болітця, озера, захищені такою гущавінню очеретів, що й човном не проб'єшся. Комар дзвенить у повітрі. Крижні, зірвавшись, ідуть над тобою, мов бомбовози. За озерами знову піде ліс, а між лісом знову петляє невідома якась річка, темна від глибини та від того, що вода її настояна на корінні та на всякому водяному зіллі,— воно кисне в ній протягом літа; подекуди дерева лежать, зламані бурею й повалені з листям аж на середину річки. Іноді наче й мілководдя, а сягни найдовшим веслом — дна не дістанеш.

Нечуйвітер має звичку до схід сонця вставати, коли на цих водах ще стеляться сиві тумани і всюди по низинах роса, як вода, тоді саме час всяке цілюще зілля збирати. В Будинку металургів Нечуйвітер не одному

недужому допоміг, знає, де які трави та корінці найти... Тайни природи, вони всюди, мовляв, тільки розпізнати їх зумій. Але неодмінно збирати їх треба до схід сонця, коли зілля ще в росі, воно тоді чисте, стерильне, як кажуть медики... Якщо ж корінці, то їх теж викопуй так, щоб сонця не бачили. Викопав і одразу в мішок, і на темне горище, і ні в якому разі не мити. Бо як перемиєш, всю силу з кореня змиєш; природа має свої закони, адже й курча не вилупиться, коли яйце перед тим буде помите... Глянеш — незавидна травичка, а в ній сила, і йменння хтось дав їй цар-дуб або цар-трава. Був такий знаючий чоловік, що від нього Нечуйвітер начувся цих тайн; чоловіка нема, а наука зосталась.

Вночі тихо-тихо в його, Нечуйвітрових, володіннях. Десь аж за третім лісом зрідка проб'ється стукіт чиєїсь моторки, простукоче й затихне; і лише коли понаїжджають горожани в суботу, тоді вся плавня співає,— життя без пісні, хіба то було б життя? Пливеш собі човном і чуєш, як і пісня пливе, то вигониться вгору, то, розіллявшись, далеко стелеться серед лунких вод, поволі тане, гасне...

Там, де незвичний заблукав би, Нечуйвітер і вночі пройде — хоч і з зав'язаними очима. Нема для нього тут невідомості, кожен закрут річки, найменшу заводь він будь-коли впізнає, кожне повалене дерево в річці йому як знак, як товариш.

Бродячий гурт яких-небудь безсовісних шибайголів і той, перш ніж розкидати по лісу консервні бляшанки або порожніми пляшками ціляти в стовбур дерева, деколи таки спохопиться, озираючись, чи не видно десь поблизу діда Нечуйвітра, громадського доглядача усіх цих угідь Скарбного. Прийде, нагримає, насоромить. І не тому, що доглядач, а душа болить дивитись, як варвар сучасний нищить, запаскуджує світ цієї краси... Там, де під час окупації було вирубано частину дубів, тепер насадили молодий дубняк, а біля дубочків акацію в ролі підгонича, щоб примушувала їх швидше рости. З підгоничем дубці добре піднялися, дід Нечуйвітер власноручно написав і поставив біля тих насаджень охоронну табличку: «Хто посадить, того і внуки згадають...»

Одначе не лише браконьєри знають сюди дорогу. Приїжджають і такі, як Баглаєве оце товариство, славні,

дорогі йому люди. Поспівали, нагомонілися, та й вони притихли, і вогнище їхнє пригасло, і опівнічні роси вже, мабуть, упали на їхні рюкзаки. Повкладалися, либонь, поснули, тільки двоє отих закоханих ще на березі бовваніють. Сидять, посхилялись головами, притулившись одне до одного, над тихими водами Скарбного. Закоханим, — їм ніч без сну, зорі їхні не сплять.

Сидить у човні посеред води старий Нечуйвітер, жде улову в свої ятері чи, може, куняє. Ні, не куняє він, думки, наче сни, снуються старому. Молодим себе бачить, парубком буйночубим на бронепоїзді у степах. На одному з тих червоних пролетарських бронепоїздів, що клас його сам собі викував за муром заводським. Яке сонце тоді йому світило, який світ стелився навкруги! Ганявся за тими, що й Катратий Ягор кучерував у них на тачанці, — аж потім, пізніше, домна їх обох помирила... Зводили разом і третю, й четверту, скільки металу країні дали... Коли чистка на всіх була по заводах, підбирались і до Ягора, Ізот за нього тоді вступився. Звідти й почалося їхнє побратимство на все життя. Друзяка Ягор і тепер його не забув, днями провідав; посиділи разом у скарбнянському курені, погомоніли про давнє (ох і хлюсти ж були в Махна!.. А де ділись? Як димом зійшли!); Прапірного ще згадали, що позаторік помер від тієї хвороби, що ніякої цар-трави від неї нема, а якби хто знайшов — золотий пам'ятник був би тому.

Снується й снується всяке. Ніхто в наш галопний час, серед шарпанини життя з його карколомним темпом не передумає стільки дум, як нічні сторожі. Коли земля засинає, і згасає вир денних клопотів, і дипломовані філософи вже сплять, — сторожі, ці невідомі нічні мислителі, заступають на свої вахти, виходять в океани роздумів, і зорі задають їм свої нічні питання.

Допитуються молоді: в чому щастя? Яке воно, щастя? Вимагають, як стипендії: щастя нам дайте! Якби ж його можна було виловити в оці ятері та й подати вам готовеньке... Згадався знову Іван Баглай та його товариство, ті, біля чийого вогнища він щойно сидів, — совісні люди, такі стають лицарями праці й життя. А які лицарі з вас, молоді вітрогони? Які з вас майстри? Всі, хто буває на Скарбному, діляться для Нечуйвітра на майстрів і браконьєрів. Тарасовим словом їх ділить: «Той мурує, той руйнує...» До останніх причисляє і си-

на свого. Чому він такий? І як же воно вийшло так, що трудяга невсипущий та викохав браконьєра? Послухати його, то ніби все він робить для кращого: собор треба знести, бо заважає збудувати ринок для трудящих... Тумани зліквідувати, Скарбне оце висушити — воно, мовляв, комарів розводить... На все в нього, в нищителя, готове пояснення, та ще яке! Чи це все неминуче в житті? Як на дерево — шашіль, на метал — корозія, на пшеницю — кукіль, може, так насупроти майстра мусить бути і свій браконьєр? Так було завжди, але чи завжди так буде? Тільки невже всюди, де йде будівник, повинен невідлучно, як тінь, іти і руйнач? В голові самі треньки-бреньки, ще цвяха до пуття ніде не забив, а він уже спішить мерщій знести старе, розкорчувати, розчистити місце під якусь іншу споруду, може, й без вікон, без дверей... «Таке життя, тату, що треба в нього пробоєм іти, живохватом! Тільки тоді чогось досягнеш...» І йде. Та все чомусь з корчування починає. А понищиш, кинеш у небуття батьківське, сину, то й власне твоє життя безцільно впаде, заглухне в тебе ж біля ніг... Каліка той, хто не здатен предківщиною дорожити. Людині дано пам'ять, що сягає у віки, тому вона й людина...

Докотилася чутка до Нечуйвітра, нібито син його скоро має піти на підвищення. Буває, що такі далеко йдуть. «Не беріть його,— самі губи шепочуть, ніби застерігають когось.—Не беріть, не беріть, хоча й з мого роду він!..— Сам не помічає старий, як уже звертається цим шепотом до берегів і до темних глибин, де риба дрімає.— Бо, як візьмете, він вам не один собор знесе, не одне таке смердюче море збудує, що й ради потім не дасте...» І все ж хотів би бачити його. Хотів би, щоб дитятком ласкавим прибіг чи юнаком-завзятцем вернувсь, веселим заводським Володькою, яким його знали на металургійному... Іде і внуків приводить, і каже: «Знайомтеся з внуками, тату... Відтепер до нас перейдете жити, заберу вас звідціля...» Чи, може, ще й прийде колись? І знову само шепочеться кудись до берегів, до темних урочищ Скарбного: «Дорожіть днем — ось що я вам скажу, молоді! Дорожіть миттю, секундою! Живіть так, щоб встигли зоставити слід після себе путящий. Живе не той, хто чадить. Живе — хто іскрить! Знайте, що всі ми станемо перед судом будучини, а перед тим судом ніякий Тамерлан, ніякий найбільший

руйнач не переважить посліднього муляра... Зоставте ж слід... Не бляшанку з-під шпротів, покинуту на Скарбному, не купу сміття, а таке, щоб людей радувало — близьких і далеких... Дорожіть, дорожіть миттю, синочки! Бо ГЕСи плануються, все на світі планується — не планується одна тільки смерть».

Він знову стихає, схиливши голову на груди, наче спить, але він не спить. В його віці люди вже мало сплять. Насувається небуття, вічна розлука, а все ж йому, Нечуйвітрові, іноді здається, що й звідти він, знатуживши силу останню, колись знову повернеться, щоб ганяти браконьєрів та щоб подивитись ще раз хоч зоддалеки на свого заводського Титана, на собор зачіплянський, на буре небо над містом. То його небо! То його він таким витворив бурим, бо домни він ставив і мартени, металу виплавив ріки не менші, як оце Скарбне. І якщо настане час назавжди йому попрощатись, сказати усім: кидаю домни вам, Скарбне покидаю у спадщину, то заповість поховати себе не там, де їхній богадільні місце відведено, а на найвищій з могил степових, хай з одного боку дуби Скарбного зелено шумлять йому, а з-над Дніпра височать списи рідних труб заводських... Щоб і з в і д т и їх бачити міг... А що буде т а м? І чи буде? Чи той світ небуття, те безмежжя, до якого долучишся, то тільки холод, холод і тьма?

Машина якась загуркотіла в лісі і стихла,— хтось пізній приїхав. Місяць із-за лісу піднявся ощербком пригаслим і світить, мов з давнини. Степові царства бачив, коней скіфських, татарських... Скільки віків соталося в плавнях його примарне світло... Дуби, наповнені темінню, стоять безшелесно, в мовчанні, в якійсь шляхетній величі. Закохані все ще сидять на березі, чути росяний сміх Єльчин, певне, щось веселе стишено розповідає дівчині Баглай-молодший.

В думках Нечуйвітрові чомусь зринає почуте сьогодні від студента біля вогнища про той звичай далеких островитян. Десь-то в Океанії, на якомусь острові було. Коли висадились колонізатори на той острів, то сили їхні і сили тубільців були нерівні, перевагу зброя давала — в прийшлих уже вогнепальна, а в островитян тільки старовинні бамбукові списи... І ось навіть тоді, коли видно було захисникам квітучого острова, що загин неминучий, змоглися вони на останнє, на таку могутність духу, що покликала їх усім племенем на той

безстрашний передсмертний бій — священним він зветься по-їхньому... Побачили завойовники перед собою видовище трагічно-яскраве, буйне, як сонячне свято весни: назустріч їхнім мушкетам та гарматам рухався з самими списами святково вбраний натовп чоловіків, жінок і дітей; всі вони були в рясних мальовничих одежах, виблискували прикрасами, ішли з ритуальними танцями, співаючи у священнім бунтівливім екстазі найкращих своїх пісень. Без почуття страху ішли на той герць, захищаючись від навали вогнепальників єдиним, що в них зосталось,— спалахом краси!

«Ото були люди»,— думає Нечуйвітер, і враз вогняним списом пронизало йому груди, все небо спалахнуло криваво, і в подиві страшного болю старий відчув, як важко поринає у якийсь червоний в'язкий туман...

Весло вислизнуло у воду, а все — як раніш... Закохана пара бовваніє на березі, хлопець і дівчина сидять обійнявшись, а перед ними наяву творяться чари: зоряна вода... Човен тихо, безплескітно проплив... Закунялий рибалка темніє на нім, мов маняк. Здається, Нечуйвітер. Окликнули. Не відгукнувсь.

— Не чує,— всміхнулася Єлька.— Справді, Нечуйвітер...

І далі човен поплив, вільно, без весла, течія сама лагідно понесла його, щоб згодом десь винести на плеса відкриті, розкішно озагравлені вогнями заводів... Широчінь, воля... Серед ясних вод тіні крижнів темніють далеко — їх не лякає човен рибалки нічного... Десь аж уранці, при світлі могутньої ранкової зорі, що на півнеба розкине ясно-рожеві свої вітрила, дніпровські рибалки випадково натраплять на цей безвесельний, блукаючий човен-стародуб... Натраплять і, здивовані, побачать, що не порожняком по течії він повільно мандрує: несе й господаря кудись свого згаслого, сиве, мудрочоле несе чиєсь життя... Виловлять, сповістять про скорботу і цілим заводом ховатимуть ветерана, за вимогою робітників назовуть його іменем заводський профілакторій, а поки що, розкинувшись горілиць, пливе Нечуйвітер в безгомінні ночі, в найніжніших на світі серпанкових туманах свого Скарбного... Назустріч синові пливе старий металург, назустріч місту, заводам, загравищам домен своїх, назустріч тим, ніколи не згасаючим, чорним соборам свого життя! По водах

багряних, під небо багряне, у вировища бурих димів заводських, що, поволі наближаючись, огортають, окутують його в багряницю вічності. В ній, в тій багрянниці, і відпливе. До берегів незнаних, в останню, найтаємничішу подорож, з якої ще не вертався ніхто.

XXVI

Ця компанія була з тих, що виходять з ресторану останніми.

— «З тонучого корабля вони сходили останніми» — так колись напишуть про нас,— сказала іржавоволоса.

Після духоти й важких випарів ресторану повітря вулиці оп'янило їх мовби ще дужче. Іржавоволоса похитувалась на своїх шпильках. Струнконога, висока, вона схилилась Таратуті на плече:

— Дай сигарету.

— Бой,— обернувся Таратута до одного з компанії, майже підлітка.— Ти чув? Дама бажає сигарету.

Хлоп'як миттю висмикнув з кишені пачку «Шипки», з готовністю подав:

— Прошу, Жанно...

— Мій перший чоловік,— сказала іржавоволоса, мляво несучи сигарету до губів,— Лобода Володимир Ізотович, називав мене тільки «Жаннуся»... Він бував часом вельми галантний... Першому, власне, таким і належить бути.

— Лобода перший, а хто ж останній? — запитав мордатий лобур з засуканими рукавами. Постать виразиста: кругла голова низько всаджена в плечі. На лобі язичок чуба прилип. На волохатій руці фіолетове серце, пронизане стрілою.

— Жаль, що в нашому місті нема академіків,— зауважив він.— Бути б тобі, Жанно, ще й вдовою академіка.

— Куди ж підемо? — сказала друга, така ж висока й довгонога, але не рудо-іржава, а до блиску чорна, з чорними віями, із східним, штучно наведеним, як у гейші, розрізом очей.

— На проспект, дружинників лякати,— запропонував Таратута.

— Я не люблю проспекту,— вередливо сказала іржавоволоса.— Неон псує колір обличчя. Хочу до Дніпра. Я буду купатись!

— Нічні купання — в цьому щось є,— сказав мордань. Поправивши транзистор, повішений через плече, він взяв гейшу під руку.

Всі повагом побрели проспектом униз. Неони кидали на них своє синє примарне світло. З «Вікна сатири» хтось сварився піднятою пляшкою.

— Ні, тільки не це!— вигукнула гейша, коли всі зупинились перед «Вікном сатири». Серед розмальованих тушшю п'янюг та хуліганів наклеєно фотографійку якоїсь розкудланої дівчини, що її, видно, було клацнуто апаратом у витверезнику.— Нещасна! Наклеять, ще й підпишуть: тунеядка, без певних занять. Всьому місту на глум.

— Написали б, чого я від свого відповідального Лободи втекла,— нахмурилась Жанна.— Хай би знали, хто все життя мені зіпсував. Хто весняну мою душу спустошив!

— Ходімте звідси,— стривожено заговорила гейша, інстинктивно затуляючи рукою обличчя: їй, видно, здалося, що її теж можуть отут зараз сфотографувати прихованим об'єктивом, щоб, увічнену, завтра виставити на проспекті серед спекулянтів, п'янюг.

— Не бійся, Еро,— заспокоїв гейшу мордатий.— Сеньйор з тобою.

Далі побрели. Ішли ходою розмлявлених і знудьгованих. Позаду них плентались ще якась компанія запізнілих блукачів. Компанія голосно відзначала струнконогість Таратутиних супутниць, аж поки він обернувся:

— Ви жадаєте конфлікту, громадяни? Будьте обережні: я контужений.

А пикатий його приятель дав додаткові пояснення:

— У нас сьогодні свято. Відзначаємо двомісячний ювілей повернення одного з нас звідти, де дюдя. Де під носом у таких шмаркачів, як ви, замерзає. Отже, не псуйте нам цієї шикарної неонової ночі. У ваших інтересах — зберігати дистанцію.

Компанія після цього без опору відстала, можливо, дехто з них навіть упізнав у низьков'язому знаменитого Обруча. Обруч цей справді недавно тільки повернувся з «рідних» йому, як він казав, «багатих копалинами колимських країв». З шлакоблокового взято його було — на шлакоблоковий і повернувся.

— А чого ж Вітя мовчить? — сказала Ера.— Це ж на його честь був банкет!

— Бой у нас скромняга.— Таратута обійняв важкою рукою свого боя.— Першу получку обмити — це з твого боку було шикарно. Вважай, що сьогодні ми тебе висвятили в доросле й досить вишукане товариство.

— Вітю, ти вже дорослий? — зареготала, глянувши на юного арматурника, Жанна.— Ти більше не фабзаєць? І вже, мабуть, шукаєш жіночої любові?

— Але передовсім ти мусиш прослухати лекцію мого чоловіка,— усміхнулась чорнява гейша.— Лекції про любов — це його козирний туз. Читає — закачаєшся! Старушки-пенсіонерки у хусточки плачуть.

— Оригінально,— сказав Обруч.— Доки шановний лектор десь навчає трудящих, як треба кохати, юна пані лекторова, наша чудова Ера, коротає вечір у приємному й цілком трудовлаштованому товаристві... Кожному своє, як сказав філософ.

— Нікого він там не навчає,— зауважив Таратута.— Цитатам про любов більше не вірять. Відтарабанив своє, зірвав монету і зараз спить у районнім готелі міцним сном командировочного.

— Бідний мій лекторе,— впала в сантимент гейша.— Десь ти в ошарпанім тому готелі... районові блощиці тебе кусають... Дорогесенький мій! Всім читаєш лекції про кохання, а чому ж сам кохати не навчився? Так і помреш, не знаючи, що це таке — любов!..— І, розхитуючи стегнами на ходу, вона вже декламувала: — «Осінь була. Сіявся нудний атомний дощ. Двоє сиділо на березі, згадуючи далекі доатомні весни...» Так починатимуться колись атомні романи.— І, зупинившись, вигукнула: — Невже оці прекрасні ночі уже останні? Невже для майбутніх здегенерованих поколінь ми тільки... античність?

Електричний годинник на розі показував їм пізній час.

Іржавоволоса в нападі цікавості стала допитуватись у Таратути, за що його з Індії достроково відправили в Союз.

— Заздрість,— пояснив Обруч за приятеля.— Всього й гріха, що чорношкірих дівчат у готель приводив...

— А чорношкірі кращі за нас? Скажи, кращі?

Увагу їхню привернула вітрина ательє для молодо-

жонів. Накрохмалена шлюбна сукня серпанковою піною пухириться на манекені...

— В білосніжному такому платті — під вінець! — вигукнула колишня Лободина.— Мрія моя була... І щоб уночі, при свічках, з музикою органа... В Ризі я чула орган у соборі. Це таке... Таке... Нічого в житті кращого не чула. Нічого кращого не почую. Фуги Баха! Вкрадь мене, Таратуто! Повези кудись, повінчаймося у соборі!

— Горобці там вінчаються,— прогув Таратута, маючи на увазі зачіплянський собор.— До того ж ти розвідна. А розвідних не вінчають.

Обруч зауважив, що взагалі не розуміє, чому той собор досі не розвалено. Небагато ж треба — ящик тротилу... А Таратута танки згадав. Було, мовляв, одразу після війни: хлопці-танкісти вміли ночами промишляти. Поїдуть з міста ніби на нічні маневри, крамничку сільську при дорозі танк ненароком зачепить плечем і — вгощайся, братва, є що випити й закусити.

— Сам вигадав? — посміхнулася Жанна.

Таратута тільки гримасу скорчив: розумій, як хочеш. І, розглядаючи вітрину, по-дружньому допитував боя:

— Вітю, скажи, кортить тобі коли-небудь отак... підійти й по вітрині трахнути?

— Навіщо? — здивувався підліток.

— А так, для інтересу. Чим-небудь важкеньким щоб раз! — і на друзки!.. Невже не кортить?

— Ні.

— Тоді нема ще в тобі отого... ферменту свободи,— сказав Обруч татуйований.— Обсолютної свободи нема в організмі. Теля ти поки що.

— Не лайся,— ображено наїжився хлопець.

— Це по-дружньому. Людину, яку не поважаю, матом ніколи не обкладу. І затям собі: на лідера не ображаються.

— Лідере, в тебе важкий характер,— зауважила Ера.

— Не заперечую. Як писав один у заяві до свого заводського колективу: «Оскільки в мене дуже поганий характер, який не дозволяє зжитися з сусідами по камері, то прошу взяти мене на поруки...»

Біля кінотеатру їхню компанію відтиснув убік потік людей, що саме висипали з останнього сеансу. Збуджений натовп схвильовано плив мимо них. «Фабзаєць», помітивши серед люду кількох своїх заводських, мимо-

волі відступив під дерево в тінь, не хотів, щоб його впізнали в п'яній компанії. Якісь дівчата, можливо, студентки, проходячи, ділилися враженнями від фільму, в їхніх очах ще блищали сльози; а з театру валом валили інші, розсипались навсібіч по малолюдному вже проспекту. Обруч, поклавши дамам своїм руки на плечі, стояв між красунями в недбалій позі й, пропускаючи натовп, гомонів майже розчулено про те, як багато на світі людей, що не сиділи в камерах, не почували вартового за плечем, не слухали вироків собі...

Сплив натовп, Вітя знову висунувся з тіні, блідий від випитого, синявий від неону. Висунувся і за мить знову сполохано позадкував, бо неподалік саме проходили дружинники, серед них двоє заводських арматурниць,— він їх упізнав. Ступають розмірено, поважно, трохи навіть хизуючись своїми червоними пов'язками. Обдавши Обручеву компанію враз посуворілими поглядами, дружинниці пройшли з рівним перестуком каблучків, за ними, ще суворіші, продефілювали хлопці-дружинники у напрасованих штанях, і Обруч знову заговорив про те, що існує на світі для декого просто ж ідилія: ці заводські хранительки порядку навіть уявлення не мають, скільки похмурих, пропеклих зеків-криміналістів зараз після відбою вкублюються десь на нарах по режимних своїх таборах...

Вітя запитав, чи правда, що блатняк свого кореша нізащо не зрадить і що багато серед них трапляється безстрашних.

— А перед ким страх? — скривився мордань.— Нема бога, крім кодексу!

Коло вітрини гастронома до них ув'язався ще якийсь один, нестрижений, неголений, у пом'ятому береті. Він хоч і не був Обручевим знайомим, проте одразу назвав його другом, показував жмуток грошей, затиснутих у кулаці, і все доскіпувався, де ще можна випити, дарма що й так уже ледве тримався на ногах.

— Ти хто? — з підозрою блимнув на нього Обруч.— Може, лягавий? Чи хто?

— Міг би великим бути,— мимрив той.— А так ніхто. Такий, як і ви.

Лекторова запитала нервово:

— А хто ж ми, по-вашому?

— Дикі коні доби,— мовби тверезіючи, казав незнайомець.— Худоба, що починає ревіти перед затемненням сонця... Адже в нас розвинена інтуїція долі... Інтуїція неминучого і незабарного кінця...

— О! Та ти мудрець! — вигукнув Обруч.— А я вважав, що ти просто рядовий примітивний калимник, який не встигає пропивати свої хабарі. Спец по телевізорах абощо.

— Вмію і телевізори... І приймачі всіх систем... Все на світі ремонтую...

— А чи не брався ти земну вісь поправити?

— Земну вісь не пробував... Зате реставрую навіть собори. Це мій коронний номер: реставратор-верхолаз.

— Це вже цікаво! — вигукнула Ера.— Це ви аж там, на шпилях? Звідти, мабуть, чудові краєвиди?

— На сто миль видно навкруги... Все бачу... де крадуть... Де юшку браконьєри їдять... За горизонти буднів кидаю з верхотури орлиний погляд...

— А в душу? В глибінь душі можете зазирнути? — ущипливо запитала Жанна.

— Туди — ні. Туди не дано нікому. В ядро атома зазирнули, в космос вирвались, нафту тягнем з десятих горизонтів... А в надра душі — ніхто. Морок! Тьма бездонна! Тільки щось мерехтить у глибині тайнами, загадками вічними...

— Та ти що — псих? — уважно приглядався до верхолаза Обруч.— Може, ти з Ігрені, з психдиспансера втік?

— Я вас боюсь! — відсахнулась Ера.

— Не бійсь,— заспокоїв Обруч.— Коли що, я одразу погамую. Сам збираюся з кийком на Ігрень буйних приборкувати. За це там добре платять.

— Я такий, як і ви,— вів своєї верхолаз.— Хоча декому здаюся дивним.

Таратута зміряв його неприязним поглядом:

— А ти часом з собору не падав? Може, ти контужений?

— На війні не був, але життя завдало контузій... Та й ви, по-моєму, контужені... Так де ж все-таки випити?

І знову помахав жмутком грошей у кулаці. Той жмуток, видно, справив враження на Таратуту, і він згадав, що на вокзалі ресторан працює цілодобово.

— Запрошую,— сказав верхолаз, і всі разом похилили на вокзал.

Проте до ресторану не дійшли. На привокзальнім майдані увагу Жанни привернула нова-новісінька «Волга» вишневого кольору, антена стирчала нікельована,— Жанна, ради розваги, бренькнула по ній. В машині нікого. Таратута товстим пальцем з каблучкою натиснув кнопку дверцят, і вони легко, мовби самі собою, відчинились. Ключик стирчав на місці, радіо тихенько гомоніло, господар, схоже, лиш на хвилину залишив свій лімузин, побіг на перон, либонь, когось зустрічати.

— Роззява, забув і ключі,— взявся за ключик Таратута.— Що йому за це зробити?

Жаннуся першою шурхнула в машину:

— За кермо, Таратуто! На пляж! Купатись!

Похапцем, із здавленим реготом всі стали втискуватись у машину, верхолаз теж поліз, зоп'яну плюхнувся котрійсь із жінок на коліна, його обурено затовкли в куток. Не сідав тільки Вітя-бой. Він стояв зовсім блідий, наляканий їхньою витівкою.

— Вітю, давай мерщій! Я на коліна тебе візьму.

Хлоп'як не зрушував з місця. Вирячені виразисті очі його повнились жахом.

— Ну? — визирнув з водійського місця Таратута.

— Оглух, чи що? — грізно кинув Обруч через Таратутине плече.

— Не сяду! — позадкував хлопець і, ніби відборонюючись, замахав руками: — Не сяду! Не сяду!!!

І кинувся щодуху від машини навтьоки.

Бачили тієї ночі вишневу «Волгу» в заводському районі, де вона гасала по темних завулках, перескакувала через трамвайні колії, потім на скаженій швидкості помчала через міст на лівий, шурхнула під віадук, де ледве не збила припізнілого велосипедиста. Промчала по набережній до водної станції, зробила там безтямне п'яне коло і, не зупиняючись, повернула кудись на селища. Буде ще потім їй на путі готика тополь, коли минуть територію заводів, верби плакучі виникнуть десь на греблі і хлопці та дівчата під вербами,— парочки промелькують тут і там, пообіймавшись, як у вісімнадцятому сторіччі... При наближенні машини закохані сахались, затулялись долонями від світла фар, а дике авто, вдаривши по них бензи-

новим чадом, летіло скажено далі, через заводські переїзди рвалось кудись у темряву, у бік шлакових звалищ.

— Жени! Жени! — чулося в машині жіноче, майже істеричне.

— Куди?

— У степ! Де коні іржуть!

— Бери від життя все, що можеш! Так мене вчив мій Лобода! Пробоєм! Живохватом!

Жанна зірвала фіранку, висунула руку з машини,— залопотіло біле на вітрі.

— Ні, це не прапор капітуляції,— вигукувала вона, шаленіючи від лету.— Це прапор війни з нудьгою!

— Мчи! Газуй! — підхопила в нестямі Ера.— В безвість! В абсолютну свободу!

Верхолаз торсав Таратуту за плече:

— Дай поведу. Я витисну вам сто миль.

Таратута рухом плеча скидав з себе його руку:

— Відчепись, бо викину.

— Сто двадцять дам...

Занесло їх у якийсь глухий кут: шлакові звалища, заводські відстійники, кислотами смердить. Довелось зупинитись. Таратута з Обручем вийшли, стали роззиратись, про щось радилися стишено.

Першою отямилась гейша, заскімлила в машині.

— Куди ви мене завезли? Де ми опинились? — Вона злякано щось шукала очима в темряві, в химерних накопиченнях ночі, до чогось прислухалася. Потім знову заскиглила: — Що мені свекруха скаже? Чому я з вами? Чому така безвольна? Від життя вже нічого не жду... Там — пустеля. Невже на місці квітучих міст тільки й зостанеться такий ось чорний хаос, холод, мертві каньйони шлакових звалищ?..

— Годі тобі, розвела за упокій душі,— перебила Жанна, стріпуючи розпатланою головою.— Я вірю в світовий порятунок. Знайдуться лицарі, що нас порятують... Може ж, прийдуть такі?

— Ніхто не прийде,— буркнув верхолаз.— Ми замикаємо цикл. З пітекантропа вийшли, пройшли свій шлях і зникаєм у вічності. Набули таку швидкість, що навряд чи спрацюють гальма... Ех, краще було б народитись в палеозої, на мамонтів полювати...

Обруч тим часом, обнишпоривши багажник, постав перед ними із здобиччю:

— Маємо пляшку гальмівної рідини... Три зірочки.

Пляшка пішла по колу.

Тепер вони вже й мамонтів бачать на шлакових звалищах. Тіні велетнів прадавніх в химерностях ночі пасуться, вершечки якихось кущів — кусь! кусь! — і нема. А з-за обрію, з глибини ночі пізній місяць натужно вилазить. Виліз, застряв над горизонтом — червоний, великий, злий. Не місяць закоханих. Чогось тривожного знак.

— Веселощів! Я прагну веселощів! — відчайдушно заверещала Жанна, перемагаючи моторошність і ляк, що з'явились у цім запустінні.— Таратуто, Обруч! — гукнула двом тіням.— Чого ми тут застряли? Женімо далі кудись!

Кавалери знову сіли в машину, дали задній хід, вибираючись із тупика.

— До собору! — подав ідею верхолаз.— Я вам, земноводним, покажу висоту!

Пропозиція всім сподобалась. Машину рвонуло з місця. Хотілося нових розваг, лементу, гвалту, хотілось ще якоюсь дикою витівкою розбуркати селища...

— До собору! До собору! — верещала Жанна.— Замолимо гріхи!

Незабаром машина вже мчала по Широкій. Дерева тут порозросталась, сходились гіллям. «Волга» летіла крізь зелений тунель, місяць тільки прогулькував збоку серед гілля червоним клубком і був на чорному небі якийсь зовсім зловісний.

Вискочивши на майдан, «Волга» зупинилась перед собором. Компанія висипала з машини.

— Зараз відкрию перед вами врата,— сказав верхолаз і, поповтузившись біля замка, який, здається, висів лише для проформи, відімкнув, відкинув його й широко розчахнув важкі двері.

Компанія ввалилася до собору. Жінки злякано роззиралися в присмерках.

— Де ж орган?

Обруч ввімкнув свій транзистор, і вперше за всю історію храму під високим склепінням його дико ударив джаз. Якоюсь моторошною лункістю порожнечі присмерки ожили, закрутилися круговертю.

— Ой, там хтось є! — скрикнула Ера, тулячись до Обруча і вдивляючись у темряву.— Звірі! Це звіринець якийсь!

В сірім каламутті темряви всі помітили раптом, як вепрячі морди звідусіль шкіряться зі стін, ворушать іклами.

— Тікаймо звідси! Я боюсь! — хапалася Ера за Обруча, а він, підступивши до найближчого вепра, став гарчати, блазнювато дражнив звіра-чучело, після чого ще голосніш запустив музику джазу.

Таратута, закурюючи, запалив сірника, підніс угору, і з присмерків виступила перед ним гола постать людська, розіп'ята на хресті, у вінку з терниння, в патьоках крові, що проступала з-під шару пилюки. З висоти центрального купола звисав товстелезний ланцюг, на якому колись висіло панікадило. Воно зникло давно, а ланцюг зостався, і верхолаз, розчепіривши руки, силкувався тепер дотягтися до нього, щоб поколихатись на цій соборній гойдалці. Зростом не вдався, кумедно підстрибував угору, та все ніяк не міг учепитися за ланцюг, і марні його зусилля розважали компанію. Перший острах минув, сутінь уже не відлякувала, очі звикали до неї і навіть до вепрів призвичаїлись, що тепер скалились з сутіні якось по-домашньому. Ритми джазу кликали до танцю, хотілося божевілля, дикості, самозабуття.

Жанна в припадку п'яного веселого сказу, скоцюрбившись, затряслася у твісті, хвилею, ніби шаманською, підхопило й інших,— почалась оргія.

Єлька з Миколою Баглаєм цієї ночі допізна блукали коло Радути, по знайомих місцях, побіля тих багрянцевих кучугурних озер, що ніколи не гаснуть. На похороні Нечуйвітра побачилась Єлька з дядьком Ягором, порозумілись, пообіцяла провідати і ось провідала.

Поверталось з Радути, коли все вже спало навкруги і ніякі тривоги не будили Зачіплянку, і лише коли опинилися неподалік собору, вдарив з відчинених навстіж дверей отой джаз і вереск дикої оргії. Здичавілі пришельці з іншої якоїсь планети вдерлися в собор і верещать там по-мавпячому, п'яно регочуть, сквернословлять! Мигцем змайнула Миколі давно чута зачіплянська історія про те, як професор Яворницький вигнав махновців із собору, це ще більш піддало йому духу, навіть не встиг подумати про можливі наслідки, тільки встиг кинути Єльці: «Зажди»,— а сам уже в три скоки

рвонувся в розчахнуті двері, в оту круговерть дикого, гидкого, цинічного, що опоганювало його душу, його прекрасну поему...

Не встигла і Єлька затримати його, а може, якби й могла затримати, то не стала б. Чула, як верещання там одразу урвалось, вловила голос чужий, брутальний, налитий ненавистю:

— Ану, одвалюй! Чого тобі, начальнику? Одвалюй звідси, зникни, тля!

Щось було сказано у відповідь хуліганам нічним, потім бачила Єлька, як вилітають із храму, ловлячи сторчаки, якісь патлаті первісні постаті, чула гидкі вигуки, п'яну брудну лайку, і враз щось змигнуло миттєво в повітрі, лезом ножа змигнуло з темряви собору, і Єльчина душа отерпла: навпроти Миколи з фінкою в руці осадисто стояла на порозі чорна, гвалтівна смерть.

— Рятуйте!!!

Щосили, всім єством закричала Єлька до Зачіплянки, до селищ.

Коли вона підбігла до Миколи, він уже лежав ниць на порозі соборнім. Припавши над ним, чула, як кров клекоче, і у відчаї, в нестямі розпуки белькотіла, ніби вимолюючи життя:

— Любий, коханий, щастя моє... Люблю тебе... Люблю! Люблю!

Біля машини зчинилася метушня, знову чулася лайка, мотор не заводився, десь ключ загубили в соборі...

Єльчин крик підняв на ноги всю Зачіплянку. До ранку ніхто на селищі не заснув. Тріщали кущі в садках за тими, що втікали, і тепер це були не садки чарів місячних, серпанкових, не ніч без зла, а ніч гніву, важких переслідувань, зціплених зубів, скручених рук...

Відправивши Миколу з каретою швидкої допомоги, зачіплянці не розходились: наглядаючи затриманих, ще деякий час юрмились гуртом коло собору; потім зосталась тільки варта із добровольців, котрі, розташувавшись попід собором, облягли його, ждучи приїзду міліції. Курили. Мовчали.

Димилися заграви, вирувало небо над домнами. Місяць над садками червонів щербато. Про всі початки і про всі фінали нагадував він.

Жилаві зачіплянські акації ждуть ночами нового цвіту, чиєсь кохання жде сріблястих акацієвих ночей.

Щоранку будить селище своїми гудками завод-ветеран,— потужні гудки його десь ніби зглибока йдуть, чимось торкають людей і бентежать. Снує і снує люд заводський свої одвічні дороги — зі змін і на зміни, в денні і нічні. У нелегких буднях своїх Зачіплянка, у вічному течиві їх. Завод, домівка, знову завод. Ніби у незрушності залишається ця буденна стійкість її існування, і є щось незнищенно-витривале у стожильній чіпкості її життя.

Жде Зачіплянка свого Баглая. Матір'ю жде, що зажурено збирає ягоди синові на пиріг з вишень-петриківочок, що, рясно вродивши, горять на сонці, всуціль облиті темно-червоним. Жде сліпучістю саги, де безжурно галасає дітвора, всі оці юні Миколині друзі, що в приймальний день самі несуть йому передачі до заводської лікарні і пишаються ним, вважаючи, що хоч пов'язки дружинницької Микола й не носив, але нема відважнішого за нього серед усіх дружинників заводського району. Часом зустрічає дітвора на подвір'ї лікарні дівчину смагляву, Ягорову Єльку, в білій хустині. Приходить сумовита, сідає на лавці під гіллястою липою і годинами так висиджує перед вікнами палат, ждучи, доки Баглаєві дозволено буде піднятися з ліжка і він, блідий і знекровлений, нарешті вигляне до неї з котрогось вікна. В смугастій лікарняній одежі, схожий на каторжника, вигляне і всміхнеться... А поки що — жди. Бачитимуть щодня Баглаєву наречену оці бетоновані, розпашілі спекою корпуси лікарні і сліпучі від сонця вікна палат, зрання приходитиме на вахту своєї любові і в замисленім присмутку ждатиме, ждатиме, скільки доведеться, хоч уже й липа ця запашна відцвіте, хоч і листя із неї обвіє...

Сухі вітри час від часу окутують Зачіплянку жовтобурою курявою. А вечорами, коли тихо, виходять посидіти на своїй історичній лавці Іван та Віруська. Ідилічною парою сидять під зачіплянськими зорями. Коли заходить між ними мова про Миколу, Баглай-старший не може віднайти пояснення цій драмі, яку він вважає безглуздою, не може стримати обурення: навіть там, серед племен, де він тоді заблукавсь, ножа ніхто не підняв, а брата твого на рідній землі — дикуни доморощені... Сталь днями й ночами виплавляє завод — хіба ж то на фінські ножі? П'ять ран ножових, одна з них на міліметр від серця, чудом тільки не втратив хлопець

життя. Була хірургам робота, могла б виявитись марною, однак молодий організм допоміг. Ну, тепер позашивано рани, заживають потроху...

Іноді допізна засиджується коло двору подружжя Баглаїв. Змінився за два роки Іван, іншим повернувся, Віруنька почуває це. Надто коли починає розповідати їй про той загадковий, білосніжний Тадж-Махал, що в одному місці оздоблений чорним каменем і той камінь співає. Не кожен почує те диво, але коли вслухатися добре — справді, ледве чутно співає: так вміло той камінь поставлено давніми індійськими майстрами. І досі таємницю їхню не розгадано: чому ж він співа? І вже обоє вслухаються мимоволі і в свій собор, що височить на майдані, тане верхами в сутіні неба,— часом чи не заспіває він теж, тихо, віддалено?

Мовчить собор.

Не видно облупленості, іржі на банях, ніч скрадає на ньому всі травми часу.

Навколо вирують пристрасті, ламаються списи в щоденних баталіях, що їх ведуть будівничі з браконьєрами, а він стоїть, думає свою одвічну думу. Про що вона? Все тут проходило перед ним, як перед свідком і перед суддею. Ще, здається, недавно рипіли гарби повз нього з снопами, клекотіла революція на цьому майдані соборному, дзвони калатали на сполох, кликали на сходки, на пожежі, то радісно, то тривожно будили передмістя, б'ючи пудовими язиками свою литу, з домішкою срібла мідь... Поглядом болю і туги востаннє дивилися на нього розширені очі дівчат-полонянок, коли їх тисячами гнали мимо собору в Німеччину. Ридання чув, і крики надій, і залізні гуркоти війни, і її, ще страшнішу тишу... Тепер велосипеди нічних змін нечутно обтікають його щодня і щоночі.

Все він бачить і бачив усе. Ярмарки вирували круг нього, яскраво гомоніли, бурунили, буйно сміялись червоним, сивіли шапками, саньми красувались в різьблених оздобах... Чи так уже воно й вищезло усе? Чи береже він у собі відгомін життя невмирущого, миготіння списів запорозьких, різноголосся ярмаркового люду, жарти циганські, чвари прасолів, іржання коней продано-ображених, лоскітний сміх шинкарок щасливих, нічні шепоти закоханих, зоряні обійми й зачаття?.. Повен, повен всього! Темрявою ночі окутаний, зірок дістає шоломами своїх бань крутолобих. А сталь у

печах клекоче, і коли плавку дають, шлак за Дніпром виливають, і все небо виповнюється загравною повінню, так що вершечки садків висвітяться карбовано, видні до кожного листочка,— в такий час од світла заводів враз вирине з темряви ночі й собор. І доки багряніє, дихає небо по всьому Наддніпров'ю, стоїть серед заводського селища весь освітлений, парусноповний і чистий, як тоді, у минувшині, коли вперше тут виник, вичарувався з душі своїх мудрих і дужих майстрів.

1963—1967

Литературно-художественное
издание

ГОНЧАР
ОЛЕСЬ ТЕРЕНТЬЕВИЧ
СОБОР
Роман

Киев, издательство,
художественной литературы
«Днипро», 1989.

На украинском языке

Художнє оформлення *В. С. Василенка*
Художній редактор *В. С. Войтович*
Технічні редактори *О. М. Грищенко,*
Л. М. Смолянюк
Коректор *Л. М. Кирилець*

ИБ № 4595

Здано до складання 29.09.88
Підписано до друку 16.11.88.
Формат $84 \times 108^1/_{32}$.
Гарнітура банниківська.
Папір друкарський № 2.
Друк високий.
Умовн. друк. арк. 14,28.
Умовн. фарбовідб. 14,28.
Обл.-вид. арк. 15,633.
Тираж 300 000 пр. (І-ий з-д 1—100 000).
Зам. 8—288. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Набір і верстка виготовлені
у видавництві «Дніпро».

Надруковано з фотоформ
Головного підприємства
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Гончар О. Т.
Г65 Собор: Роман.— К.: Дніпро, 1989.— 270 с.
ISBN 5—308—00521—4

Як живе сучасна людина, який її духовний світ, як ставиться вона до великих набутків свого народу, до скарбів народної культури, з якими духовними надбаннями йде в свій завтрашній день — все це знаходить художнє відтворення в романі видатного українського радянського письменника. Твір, що й сам став жертвою застійних явищ у суспільстві (після першого видання переслідувався і замовчувався майже двадцять років), спрямований проти духовного браконьєрства й безпам'ятства, кар'єризму й пристосуванства. В романі читач відчує щире вболівання за збереження навколишнього середовища, чистоту людських душ.

Книга наснажена духом гуманізму й характерним для нашого часу прагненням людей до інтернаціонального єднання.

Г $\frac{4702640201-008}{М205(04)-89}$ **71а. 89** **ББК 84Ук7-44**

1 крб. 30 к.